А. ПЛАВСКО-ГУСИЊСКА ОБЛАСТ.

—

I ГЕОГРАФСКЕ ОСОБИНЕ.

Области и њине границе. Плавско-гусињска област лежи у котлини Плавског Блата, и у изворишту Лима и његових притока. Она захвата пространу долину међу огранцима Кома, Проклетија и Богићевице. По овој долини и њеним рукавима расијана су плавско-гусињска насеља: двије вароши, Плав и Гусиње, и двадесет седам села: Грнчар, Досуђе, Заграђе, Лази, Доља, Вусањи, Колиновићи, Крушево, Вишњево, Војно Село, Акање, Будовица, Ђуричка Ријека, Хоти, Богаићи, Прњавор, Скић, Рудо Поље, Комораћа, Лијеви Метех, Десни Метех, Јара, Бреозовица, Новшићи, Пепићи, Горња Ржаница и Врмоша. Последње село је до ослобођења ове области било саставни дио Климената. Између Новшића и Горње Ржанице лежи *Велика,* која се до 1912. г. као клин увлачила у турско земљиште. Испод Горње Ржанице се пружа *Полимље,* које географски, као и Велика, чини са овом области природну цјелину. Али за то, што су Велика и Полимље насељени само православним Србима и што је живот у њима различан од живота у Плаву и Гусињу, описаћемо их посебно.

Преко Сјекирице, на 3—4 сата од Велике, налази се племе *Шекулар,* чија је прошлост занимљива и слична прошлости Велике и Полимља. И њега ћемо засебно описати.

Дужина области Плава и Гусиња од Велипоља, изнад Врмоше, до Богићевице износи око 40 километара у ваздушној линији, а ширина између Бјелича и Виситора од 15—20 км. Насељено земљиште представља уазну елипсу, чији се источни крај поступно шири, а западни завршава оштрим врхом Врмошем.

Докле је Шекулар био моћан, можда прије боја на Косову, сва се лимска долина, по предању, звала „*Војводина Шекулар*“; у ову »војводину« спадала је и плавско-гусињска област. А од када је његова моћ пала, и Гусиње се усељавањем стало увећавати и јачати, сва се долина од Гусиња до Шудикове звала »*Гусињска Нахија*«. Са ослобођењем Васојевића област Гусињске Нахије се ограничила на долину Лима до Горње Ржанице, дакле на област, која је овде испитана.

Она представља географски и етнографски праву цјелину. Средином се протеже пространа долина, која почиње испод језера Рикавца, испод Скроботуше, и завршује се Плавским Блатом. На глави ове долине, која је дуга до 25 км., налази се *Велипоље*, а за тим *Врмоша*. Испод Врмоше се испријечила каменита, до 60 метара висока, препона *Вјетрник*, у којој је Врмошка Ријека своје корито за 40 метара удубла. Велипоље и Врмоша су дуги до 8 км.; поље је узано, 300—500 м. широко. Њим тече Врмошка Ријека, која има нестално и кривудасто корито; због тога је већи дио поља покривен пијеском и камењем, док је доњи састављен из дебелог слоја плодне земље. Стране се стрмено спуштају у поља.

Испод Вјетрника настаје поље *Гричар*, које се пружа до Гусиња на дужини око 6 км.; даље је *Гусињско и Плавско Поље*. Гричар је широк 800—1000 м., а Гусињско и Плавско Поље до 3 км. Низ Гричар тече истоимена ријека, чије је корито нестално и широко. Ниже Гусиња ријеке не излазе из корита. Карактеристика је ове долине у томе, што се од Велипоља постепено шири и завршава пространом котлином; она се исто тако постепено спушта и завршава језерским басеном. Предња страна басена преграђена је старим моренама, које су просечене Лимом. Горњи дио, нарочито до Гусиња, у знатној је мјери покривен пијеском и камењем. Околина језера је пуна ритова, обраслих трском; с обје стране ријеке Ључе, која се слива у језеро, јесу травне ливаде.

Лијеве планинске стране спуштају се врло стрмено у долину, а тако исто и десне до изнад Гусиња. Планине десно од Гусиња до Плава спуштају се благо, и тај дио као де је најпогоднији за живот.

Планине. У непосредној близини ове долине налазе се високе и простране планине. На њеној су глави: *Маглић* и *Сухи Врх*; с лијеве стране: *Мојан*, *Црна Гора*, *Сточица*, *Липовица*, *Гребен*, *Вал*, *Пепуран* и *Виситор*;

с десне стране: *Попадија*, *Тројан*, *Велирова Брада* и *Бор*, и даље к истоку: *Старац*, *Дио* и *Јечмиште*, а још даље висока планина *Богићевица*, ка којој отвара пут долина Комораче.

Иза ових планина су друге. Иза Бора и Браде су *Бјелич* и *Валушница*, највеће планине у арбанском планинском склопу. Бјелич је познат под именом *Проклетија*. Он је и љети скоро сав покривен дебелим снијегом.

»Проклетије представљају групу голих и кршних гребена и врхова, чије су највише партије од кречњака, у којима су урезани многобројни циркови. У овима и по странама планине било је у Јулу више снежаника но и на једној планини динарске системе. Њихови највиши врхови несумњиво су виши но осталих динарских планина, и биће по процени, а негде и по мерењу (на Богићевици) високи 2500—2800 м. У леденом добу су с њих полазили највећи глечери Балканског Полуострва. Састајали су се и чинили велики плавско-гусињски глечер, који је од Рикавца до Плава био дугачак око 35 Км. Он је око Плава и испод Плава сталожио велики моренски амфитеатар, којим је заграђено Плавско Језеро, сада дубоко 9.5 м.«[1])

Планине затварају ову котлину са свих страна, а само јој је природни излазак низ Лим. Ради тога је она тешко приступачна и сваки упад у њу отежан. То је понајвише доприносило, да се у овој области развија самосталан живот, са особитим обиљежјем.

Планине су богате љетњим пашњацима, а по нижим падинама су добри сјенокоси. Добар дио планина је обрастао густом »крстатом гором«; јелом, смрчом, маљиком и бором; нижа су мјеста обрасла буквом, цером, дубом, јасеном и грабом. Поред ријека расту читаве шуме јохе.

Богатство љетње испаше по планинама увек је љети вукло сточаре; али у зиму су сточари, тражећи храну за стоку, ишли у Шумадију и Босну. Само су стране Бора богате сјенокосима; али ни они не дају довољно сијена, да се зими прехрани потребан број оваца: већи дио сијена троши се на исхрану коња, који су овдје, уз овце, од највеће домаће потребе.

Воде. Област обилује текућим водама. Свуда је пуно извора, потока и ријека. Ријеке су: *Врмошка*, *Гричар*, *Ључа*, *Доља*, *Врујa* и *Грла*. Све су притоке Плавског Језера.

[1]) Д-р Јов. Цвијић: Гласник С. Г. Д. III. 205.

Врмошка Ријека је састављена од: *Скроботуше*, која долази од Рикавца, *Вучјега Потока*, који се спушта од Маглића, и *Јарчице*, која долази од Мојана. На ушћу у Вјетрник Ријека прима с десна *Бијели Поток*.

Грнчар тече од Вјетрника, као наставак Врмошке Ријеке, и протиче поред Гусиња.

Доља долази од Валушнице, Тројана и Попадије, а састављају је потоци: *Црна Доља* и *Бистричица*. Улива се у Врују.

Врија избија у врелима испод Браде, изнад самог Гусиња. После кратког тока увире у Ључу.

Грла се спушта са високих обронака Бјелича и Браде. На врху села Вусања понире у велику и дубоку камениту јаму, широког грла, и пада са великим шумом. Даље подземно тече испод бријега Суке.

»У вусањској долини се јављају три пречаге од кречњака, а између њих басени у шкриљцима; пречаге су високе 40—60 м. изнад долине и махом покривене младим моренским материјалом. Од највећега је значаја пречага Сука, у самом селу Вусњу, која потпуно заграђује долину и широка је 200—300 м. Просечена је само 2 м. широким Грлом, које је дубоко 40—50 м., а представља низ џиновских лонаца, који су један изнад другог поређани. На једном месту одржао се преко Грла таван, тако да се може прећи, и он наводи на мисао, да је Грло бар делимице било пећина чији се таван стропоштао.«[1])

Послије 300 м. подземног тока Грло извире на другој страни Суке и тече вусањском долином између огранака Браде и Бора. Ова је долина прилично подводна и овдје могу да буду само добре ливаде. Грло увире у Врују изнад Гусиња, а испод Гусиња се обје састају са Грнчаром и под именом Ључе увиру у Плавско Језеро.

Ове ријеке, па потоци који слазе с Бора кроз Колиновиће, Крушево, Вишњево и Војно Село, и поток кроз Мартиновиће, сливају се посредно или непосредно у језеро.

Ђуричку Ријеку чине *Хотски Поток*, који пролази кроз село Хоте, и *Јасеничка Ријека*, која се стаче са Проклетија и Трокуза. Стране ове долине су благе, за то је ова отворена и згодна за насеља.

Комарача долази од Богичевице. У горњем току пролази кроз Бабино Поље и зове се *Бабинопољка*. У средњем

[1]) Д-р Јов. Цвијић: Гласник С. Г. Д. III. 206. и 207.

и доњем току тече врло тијесном долином. Уз ову ријеку се протеже и село Комарача. Ђуричка Ријека увире у Лим испод Плава, а Комарача према цркви у Брезовици.

Кроз Брезовицу протиче *Бијели Поток*, који скоро окомито пада са Виситора; улива се у Лим испод језера.

Лим је највећа ријека у овој области. Њиме се излива Плавско Блато. На странама долине има тераса. Једне су више, а друге су ниже. На нижим терасама, које су једва 2 м. изнад корита, само су ливаде, а на вишим су њиве. Њиве се дижу и по бреговима до знатне висине. С лијеве стране долине уздижу се планине: *Голеш*, *Зелетин*, *Катуниште*, *Превија* и *Јарињa Глава*, која затвара долину са сјевера; а с десне су стране: *Чакор*, *Ваганица*, *Штит* и *Сјекирица*.

Лим обилује притокама. С десна му притичу, осим Ђуричке Ријеке и Комораче, *Величка* и *Ржаничка Ријека* и потоци: *Новшићки*, *Кривачки* и *Зорићки*. С лијеве је стране *Муринска Ријека*, неколико омањих потока и повише поточића.

Величка Ријека долази од Чакора и Ваганице; онај крак од Чакора зове се *Десна*, а онај од Ваганице *Лијека Ријека*. Између оба крака је пространo брдо *Зрнојевички Хрт*. У његовом подножју се састају оба крака и под именом Виличке Ријеке теку узаном долином до Лима. Притоке падају стрмено, низ дубоке јаруге.

Ржачка Ријека слази са Штита и Сјекирице. Њен горњи ток сачињавају неколико потока са врло стрменим падом. Долина јој је уска. Између Величке и Ржаничке Ријеке уздиже се плећато брдо *Куњ*.

Новшићки Поток долази од Чакора и Кодре, а *Кривачки* и *Зорићки Поток* падају са огранака Сјекирице, са Машничког Брда и Караџуме. Ток им је врло стрмен.

Муринску Ријеку састављају повише планинских потока, који стрмено падају низ гудуре Виситора и Голеша. Она протиче уском долином, чије су стране обрасле густом »крстатом гором«.

Вода поменутих ријека и потока, а за тим и вода из врло много извора служи за наводњавање земљишта. Вода се даје водама раздводити на велике даљине.

Плавско Блато служи као резервоар Лиму. Језеро је дугуљастог облика. Дужина му је од ушћа р. Ључе до извора Лима близу 5 км., а највећа му је ширина од Војног Села до подножја Виситора 2 км. Обале су ниске; вода је

на крајевима плитка, а по средини дубока од 5 до 9·50 метара. Највеће се дубине крећу у правцу језерске дужине.¹) Језеро је пуно разноврсне рибе, а највише пастрве, која, како кажу, може да буде тешка до 40 кгр. и више. Испод језера се сусељавају Ђуричка Ријека и Бијели Поток, који наносе много пијеска и камења и преграђују излив језера. И с једне и с друге стране јасно се виде терасе, високе до 10 м. Ријека Ључа доноси у језеро стално муљ, који се таложи у језеру, нарочито на горњем дијелу. Овај се процес врши стално, и тако се и језерско дно насипа те Плавско Блато бива све мање и плиће. Отуда је језеро негда било веће, нарочито се у дужини више пружало. То потврђује велики простор изнад језера, који је од самих ритова.

Клима. Овдје влада средњеевропска клима. С јесени рано почиње падати снијег; он може да буде дебео 1 м. и траје преко цијеле зиме. У јесен и пролеће су честе магле. Зими је врло хладно и сунчева се топлина једва осјећа. Тада духа студени источњак, који замрзне Плавско Језеро, те се по леденој кори може ићи. Љети су кише честе; сушна љета су ријетка. Јесен рано долази, а с њом и слана, што омета род кукуруза. Снијег по планинама нарасте велики и одржи се преко цијелог љета у великим масама по странама и доловима, и храни многобројне изворе и ријеке. Обиље текуће воде, затим средњеевропска клима, честе љетње кише и дебели слојеви земље чине да је вегетација бујна. По планинским странама расту разни четинари и лисната гора, а ниже ових сочна трава и разно културно биље. Многе стране, затим поточне и ријечне долине обрасле су густим шумама.

II ЕКОНОМСКЕ ПРИЛИКЕ.

По дечанској хрисовуљи многа села у овој области припадала су манастиру Дечанима и имала извјесних обавеза према манастиру. Некоје од тих обавеза до скоро су се испуњавале. На примјер: Величани су до прије 50 година ишли редовно сваке године да косе манастирске ливаде; престали су ићи због убијства неког Арбанаса, јер су се

¹) Ове су бројке узете са карте проф. Јов. Цвијића: Einheitliche Vergletscherung der Gebirgsgruppen von Prokletije bis Durmitor, 1 : 200.000. Гласник С. Г. Д. III—IV.

бојали освете. Новшићани су за дуго, и као мухамеданци, давали манастиру годишњи прилог у живоме, вуни, сиру, новцу и др. Они и данас имају своју нарочиту собу у манастирским конацима, и њихова свијећа, издржавана од њихових прилога, и данас се редовно пали пред иконом у дечанском манастиру. Тако исто и Хоти дају редован прилог манастиру и њихова свијећа редовно гори пред иконом. Предање каже, да се је главније камење за Дечане вукло одавде и да су мјештани давали волове за тај посао; да је одавде до Дечана водио пут за тарабе¹); да је сав лијеви крај плавско-гусињски, гледајући низ поље, био манастирска својина. И данас постоји село *Метех*, гдје је, без сумње, био манастирски *метох* и *Прњавор*, раније манастирско село. Ова села живо потсећају на негдашњу црквену својину.

Поред црквеног имања овдје је, како изгледа, било и *личне својине*. Кад су ова мјеста опустјела ушљед преседења или помора, увукли су се Клименте и освојили их. Пада у очи, да су се Клименте увукли у мјеста, која су припадала Дечанима: они су заузели сав лијеви крај, лимску долину и скоро све црквене планине. Некоја мјеста као да нијесу захватили. Зна се на пр., да Клименте нијесу освојили Плав, Ђуричку Ријеку, Војно Село и Брезовицу. Кад су Клименте истиснути, сва су остала села, изузев Вишњева, Крушева и Колиновића, постала агалуци плавских и гусињских ага и бегова, а Ђуричка Ријека, Војно Село и Брезовица задржали су имање као личну својину.

Села Ђуричка Ријека, Брезовица и Турковићи у Војном Селу нијесу за дуго плаћали никоме ништа са своје земље. Тим је била призната њихова лична својина, без обзира, да ли су је били наслиједили или сами добили. У потоње вријеме Турци су нерадо гледали на ова слободна имања; нарочито им је неправо било, што су њихови сопственици били махом православни. Зато и ова села присилише на давање четвртине и њихова имања претворише у агалуке. Турцима је било ово тим лакше извести, што сељани нијесу имали потврђених тапија на своја имања и што су извјесне агаларске куће постале силне. Силне аге и бегови Реџепагићи и Шабанагићи нијесу познавали Бога и душу и учинили су све, што су могли. Ђул-бег Шабанагић присилио је Ђуричане, да му дају четвртину. Они су му најприје давали нешто мало од рода са земље, а послије се

¹) нека врста [illegible]

то давање проширило на давање четвртине од свега рода и прихода; сем тога су му давали по 70 ока масла годишње.

Турковићи, Арсовићи и Вукотићи у Војном Селу убијају једног Омерагића и пребјегну у Пећ. Реџепагићи их доцније измире са Омерагићима и узму их под заштиту. За ово су Турковићи, Арсовићи и Вукотићи давали Реџепагићима годишње по товар пшенице од сваке куће. Ово је доцније послужило Реџепагићима као разлог, да њихово имање претворе у агалуке. Да су ова братства била слободни имаоци, види се и по томе, што су од свог имања дали Омерагићима за крв два читлука у Војном Селу, која су и данас својина Омерагића.

Поред осталих, Рајковићи и Џудовићи су много припомогли Плављанима у прогонству »Латина«, и за услуге су добили од Турака на дар: Рајковићи земљу у Брезовици, а Џудовићи земљу у Метеху; а осим тога дат им је дио и у планинама. Ови су за дуго потпуно слободно располагали својим имањем; али пошто се, уз Ђуричане, умножише и осилише, Турци им стадоше чинити зулуме и присилише их, да свако село плаћа годишње по 124 гроша, да даје од жита четвртину, а свака иоле имућнија кућа још по једну козу с јаретом и по три оке масла. А кад су Турци остали без читлука у Васојевићима, онда су им морали давати и половину од свега рода. Тада је Брезовица постала агалук Пашића, а Метех агалук Реџепагића и Омерагића.

Кад су Клименте заузели ова мјеста, издијелили су добивено земљиште на племена и братства. Свако племе и свако братство добило је свој дио, на који се населило и који је са стоком пасло. На исти начин су подијељене и планине. Такав начин диобе освојеног земљишта видимо и код многих племена Црне Горе. А кад су Турци истисли Клименте, онда је с малим изузетком, све земљиште до Будимља издијељено на агалуке. И данас се зна, гдје је чији агалук био у Васојевићима; и данас има живих Турака, који су са беговских и агинских земаља скупљали дохотке.

До расељења ових мјеста као да се Турци нијесу мијешали у послове ових крајева. Ако је и било којега Турчина овдје, тај је живио у Плаву, а Плав је у вријеме досељења најстаријих предака данашњег становништва био насеље од неколико кућа. Прича се, да је предак Ђуричана, који се је доселио овдје прије 300 година, нашао

у Плаву само 7 кућа. Села су била у већини властина дечанског манастира, а мањим делом, можда, били су сељаци слободни власници. Најезда Климената, захватање лимске долине до Пештера и свих околних планина од Коме до Сиљевице, као и спуштање низ Пећку Бистрицу, пробудише свијест у пећских Турака; они видеше да им од Климената с једне и оних у Метохији с друге стране пријети озбиљна опасност. За то прегоше најозбиљније да Клименте истисну из лимске долине. За ово предузеће имали су готове савезнике. Клименте су насилно отимали од мјештана њиве, ливаде и планине и тиме су становништво, које није било њихове вјере и крви, стално стјешњавали; гдје су год дошли, ту се угнијездили и за собом су свуда остављали незадовољство и мржњу. Мјештани нису имали довољно енергије, да устану против незваног госта, јер су Клименте били јачи; осим тога они су били узели у своје руке све планине.

У то доба су се и Васојевићи знатно намножили и жудно гледали, да из Лијеве Ријеке пријеђу преко Трешњевика у долину Лима. А како су им тај прелазак ометали Клименте, то су Васојевићи готови били, да им ударе с бока. Дакле, све су се прилике биле стекле противу Климената. Заједничка потреба удружила је Турке и Србе противу те опасности, и пећким Турцима није било тешко подићи устанак и покренути борбу противу Климената. С једне стране пећки Турци, с друге Васоіевићи, а с треће мјештани ударе на Клименте и послије подуже борбе истисну их из долине Лима испод Јариње Главе. Даљом борбом, у којој су понајвише учествовали мјештани, Клименте буду потиснути и из плавске долине. Маса Климената је устукла к својим старим планинама, задржавши у рукама многе отете планине к Виситару, одакле су повели четничку борбу ради одржања тих планина. А многе су Клименте појединачно остали, да живе на заузетим имањима, као чипчије турских ага и бегова, прелазећи постепено у мухамеданство.

Како су Клименте из којег мјеста истиснуте, тако је земља дијељена на агалуке. Давање агалука подстакло је Србе, да се Турче, јер је турчење било услов за добијање агалука. И тада су се потурчили многи Срби и постали »агалари«. Ко је нећих заслуга имао, више је агалука и добио; а највише су их добили Реџепагићи (заједно са Шабанагићима и Пашићима). Који се Срби нијесу хтјели потурчити, а имали су извјесних заслуга, добијали су

нешто земљишта на дар; то им је земљиште било ослобођено од сваког данка. И тако се сва област од Будимља до Гусиња претворила у агаларске и беговске земље. Чипчије су били мјештани, који су и прије живјели на истој земљи, или се накнадно досељавали. Они су са земље давали четвртину. Осим тога, чипчије су били дужни и кулучити. Зна се, на примјер, да су све чипчије кулучили, кад је Ђул-бег градио војни стан у Гусињу. Чипчија је постао раја, којој је само њен ага био господар; он ју је бранио и штитио, али раја му је за то обавезна била и животом и имањем. Чипчија је био на туђој земљи; он није био господар земље, коју је обрађивао, није смио самовласно поступати са имањем, нити га самовољно напустити: био је, као роб, везан за агину земљу и морао ју је обрађивати. Аге су сваким даном отежавале живот чипчијама, па су се ови све више осјећали туђим у својој кући. То је био узрок, што је међу чипчијама из дана у дан расло све веће незадовољство, које се доцније претварало у праве устанке. Васојевићи су у овоме предњачили. Они су више пута устајали противу ага и спречавали им прибирање доходака. Сваки се такав устанак свршавао крвавом борбом, која је и једне и друге скупо коштала, и послије које су Васојевићи опет остајали у пређашњем положају. Прича се, да су Васојевићи *седам пута* подизали устанак противу Турака и да су им Турци *седам пута* палили куће. Они су се најпослије ослободили за доба књаза Данила I. (1851—1860).

Као да је било и неазузетих земаља, с којима је, како изгледа, могао располагати турски заповједник у Гусињу. Прича се за Колиновиће и Радончиће, два врло јака братства, да им је Шабанагић, тадањи заповједник Гусиња, дао планину Бор, у чијем су се подножју ови и населили. Да ли је ово била његова својина или општа, не зна се. (Биће понајприје, да је ово била царска својина, коју је могао царев човек, по претходном одобрењу, даривати некоме. Дар оваквим јаким братсвима, као што су Колиновићи и Радончићи, имао је свог смисла. Половина Бора на страни Бјелича и Проклетија била је својина Вусана.) И Колиновићи и Радончићи имали су на том крају стајати према Вусањима, као према хајдучком гњијезду.

Ропска потчињеност чипчија, давање четвртине, а после и половине од рода са земље, општа несигурност и несређени и затегнути односи; затим и вјерска разлика, која је стварала и националну — све је то створи

јаз између ага и чипчија. Чипчија је гледао, да се ослободи несносног стања. Главни су агински приходи били дохоци са земаља; они су најприје били велики, а доцније све мањи. Васојевићи, а за њима и други, ускраћивали су често пута давање четвртине. Ово је најпослије, послије дуже борбе, учинило, да су Турци изгубили већи дио својих агалука. Сада је на остатак чипчија извршен јачи притисак, јер су аге затражиле половину од рода. Чипчије у овој области су биле немоћне, да се ослободе, као Васојевићи, јер су махом живјеле у непосредном додиру с Турцима. Али да би колико толико доскочили овом турском прохтјеву, стали су се више бавити сточарством, а мање земљорадњом. Пошто се од стоке мало давало агама, приходи агински, и ако су примали од рода половину, почели су се смањивати. Тако је богатство ага и бегова постепено опадало, те су били принуђени продавати чипчијама по нешто од својих агалука. На тај начин је имање постепено прелазило у руке чипчија; а Турци, кидајући мало по мало од својих земаља, стално су реметили своје економско стање, те су данас многе негдашње чипчије богатије од својих негдашњих ага. Реџепагићи, који су негда имали 500 чипчија, данас су махом пуки сиромаси. И што им није отето ослобођењем Васојевића, сами су продали и просули. Њима је овладала таква сиромаштина, да се данас њихове куће у Плаву на очима руше: нема ко да их оправља.

Изгледа, да је сва земља у Плаву и Гусињу била издијељена међу агама и беговима. Ову земљу су или Турци сами радили, или је давали под доходак разним досељеницима. Можда је земља била задржана и у царску својину и дијељена досељеницима, који су прелазили у муслиманство. Има примјера, да је овај или онај бег Шабанагић дао земљу овом или оном досељенику у близини Гусиња.

Кроз неко вријеме, пошто се Гусиње јаче населило, муслиманско је становништво јако нарасло, те су Гусињци и Плављани, уз припомоћ муслиманских племена, били потпуни господари лимске долине од испод Будимља до Врмоше. Због тога се негдашња »војводина Шекулар« назвала »Гусињска Нахија«, а то је име и одржала све до ослобођења Васојевића.

Стари Плављани и Гусињани бавили су се у велико сточарством. Било је домаћина, који су имали по 200—300

оваца и више. Ко је онда имао 50 оваца, био је сиромах (а данас је такав богат). Плављани и Гусињани су имали богате љетње испаше; ко није имао своју планину, узимао је клименташке или везирове планине »под травнину«, а травнина је уопште била јефтина. Зимска исхрана стоке била је отежана. Не само што је падао велики снијег, него није било ни довољно сјенокоса за добијање сијена. Зато су сточари били приморани ићи зими са стоком у хумнија мјеста. У Пећи и Метохији су могли наћи сијена, али тамо нијесу ишли. Тамо се био зацарио арнаутски елемент, који је Плављанима и Гусињанима био стран и туђ. Сточари су нашли природнији пут низ лимску долину, којом су се спуштали по Србији и Босни чак до Саве. С овима су слазили у Посавину и сви већи сточари из лимске долине. Лимска долина је показала пут, којим се треба кретати и спуштати у топлија мјеста. Овим путем сточари нијесу имали тешкоћа. Уз пут су стоку напасали по утринама; то им није нико бранио, нити им је могао бранити. Знало се, куда који сточарима проћи, да не би сви ишли једним путем. Пространа лимска долина давала је за ово кретање најповољније услове.

При силажењу у Шумадију и Босну чобани би се удруживали. Обично је по 15 чобана ишло заједно. Њихов старјешина се звао *ћехаја*. Ћехаја је бирао само погодно друштво; непогодни и смутљиви другови су одбијани. На сваког чобана је имало доћи по 100 или нешто више оваца. У сваком буљуку бивало је обично 1500 до 2000 оваца. Но није сваки чобан морао имати својих 100 оваца, могао је имати више или мање. Но како су сви чобани подједнако радили, онај чобан, што је имао својих оваца више од равног дијела, давао је у друштво на сваку прекобројну овцу по 100 пара ($2\frac{1}{2}$ гроша), те је тако сваки чобан са мањим дијелом сопствених оваца примао за недостатак до равног дијела по 100 пара на сваку овцу. У Босни се давало пореза на сваку овцу по 2 гроша, а то су плаћали сопственици стоке.

Чобани су били дужни покоравати се ћехаји. Ћехаја је представљао друштво код власти; он је куповао сијено за стоку, брашно за чобане и друге потребе. Ћехаја није могао казнити чобана, а само га је могао накарати. Чобани су се вољно покоравали друштвеним обавезама, иначе непокорни чобан идуће године не би био примљен у друштво. Ћехаја је морао бити правичан, јер идуће године не би могао скупити друштво. За част се сматрало

бити ћехаја. Чобани су носили собом черге, налик на черґашке, под којима би провели зиму. Некоји чобани узели би у најам кућу за зимовник. Стока је лежала на отвореном пољу, обично на њивама, ливадама и воћњацима појединих Бошњака. Од овог торења мјештани су имали знатне користи. За то сточари нијесу плаћали зимску и прољећну испашу, а за то су сточаре у Посавини и у свој Босни радо примали. Свако чобанско друштво водило је собом 5—6 паса, који су као ноћна стража осигуравали сточарски логор од хајдука и лупежа.

Са стоком се полазило с планине обично око Томинадне. И сама је стока указивала на вријеме кретања, јер би се, веле, тада узнемирила, баш као и кад дође вријеме издига на планину. Силазак у Посавину трајао је 20—30 дана, а повратак 40—50 дана; повратак је био дужи ради јагњади, коју су чували од умора. Повратак је почињао обично у почетку априла, а стизало се на планину средином маја и доцније. Овце су се обично јагњиле о Божићу и раније, као што се и данас јагње овце код Малисораца у Јадранском Приморју. Док се не поврате кућама, чобани нијесу музли млијеко од оваца; зато су јагњад долазила тако угојена, да се по величини нијесу разликовала од оваца. Говоре, да је јагње могло тегнути по 30 килограма.

Са стоком се путовало преко Пештери, долином Лима преко Вишеграда и даље низ Дрину. Чобанских удружења могло је бити повише. Свако друштво је знало свој пут, мјесто преноћишта и мјесто, гдје ће са стоком презимити. Сваки је буљук ишао одвојено; буљуци су путовали не само разним путовима, већ и на извјесним растојањима, да се не би помијешали. Ово је изазивао интерес не само села, куда су пролазили, већ и самих чобана; тако су били сигурни, да ће стока имати довољно паше. Гдје се једно друштво намјестило на зимовник, друго му није смјело правити сметњу.

У Босну са стоком слазили не само Турци, но и Срби. Турци и Срби се нијесу могли разликовати ни по одјелу ни по језику. Срби су ишли у Босну под турским именима, што им је тако било слободније и што је друштво тако било осигурано, да му се не догоди каква неприлика. И данас има живих Срба, који су под турским именом слазили у Босну. Који су Срби слазили у Шумадију, њима није потребно било мијењати име. Ј. Дедијер у Гласнику С. Г. Д. св. 3. и 4. пише: да су до окупације долазили на зимовиште у Мајевицу (у Босни) »Арнаути«, за које пра-

вославни сељаци у Босни причају, да су се носили арнаутски, пред Турцима су говорили арнаутски а пред Србима српски и потајно су славили славе. Они, који су долазили у Теочак, били су од Гусиња. »Међу њима било је муслимана, православних и католика. Православни би се обично показивали, као да су Турци. Неки од њих звали су се Бајићи. Католици су знали врло мало српски. Они би у јесен купили доста сена, разапели би колибе или черге, а стока би ноћивала на отворену простору. У селу Кришковцима на Врбасу причају, да су прије четрдесет година једне зиме дошли »Арнаути« и оставили су нарочиту врсту оваца, које се зову »руде«. Исто тако у селу Тарчину код Сарајева причају, да су ти Арнаути раније долазили са стоком. Тако је једном дошла једна мусломанска породица, која је ту за вазда остала, и од ње су данашњи мусломани Арнаути у селу Корчи«. (55. и 56. стр.).

Са ослобођењем Србије унеколико је оштећено сточарство Плава и Гусиња и поремећено сточарско кретање; сада су сви сточари окренули к Босни, гдје су сви могли наћи мјеста. Кад је у Србији букнуо устанак под Карађорђем, Шумадинци су заплијенили самим Ђуровићима 1500 оваца, које су се тада биле нагнале у Мачви, и Ђуровићи су »с мачугом на рамену« (без стоке) дошли у Гусиње, гдје су им скупили око 300 оваца. У мају 1804. г. Карађорђе је дао Миленку Стојковићу више од 10.000 оваца, које су се у Пожаревачкој Нахији, као *арнаутске* на храни застале, да подијели војсци. А наредбом од 13. маја 1813. г. № 1525. Карађорђе препоручује: »да капетан Ђорђе Симић слободно Арнаутима дозволи, да долазе до наше стране са стоком и нико да их не задева«. (Гласник С. Г. Д. св. 3. и 4. стр. 287.). Од ослобођења Србије веза са Босном постала је тако јака, да се је народ у Плавско-Гусињској области осјећао са Босанцима један исти. Зато овдје свој језик и зову »бошњачким«.

До окупације Босне 1878. г. Плав и Гусиње су обиловали стоком; од тада је сточарство пропало, и свело се на најмању мјеру. Од тада је престало свако сточарско кретање у даља мјеста; од тада људи држе само онолико стоке, колико могу изазимити овдје; а како рачунају на сваку овцу по 1½ до 2 товара сијена (товар је 150 кгр.), то је и број оваца знатно спао. Рајковићи из Брезовице сагонили су у Босну по 1200 својих оваца, а данас их једва имају 50. Само Вусањи имају пространу планину Бјелич, један добар дио планине Бора и дијелове у других

сусједним планинама —, и само они могу држати доста стоке. Вусањи и данас поглавито о стоци живе. И Мартиновићи имају двије добре планине: Гребен и Пепуран. И једни и други могли су имати онаке и оволико планина само за то, што су Клименти и што су остали овдје, кад је њихово племе истиснуто. Од осталих братстава једино Колиновићи и Радончићи, два највећа гусињска братства, имају планину Бор. Остали Гусињани и села, која припадају Гусињу, користе се нижим странама Тројана, Везирове Браде и Гребена.

Вусањи имају планина за све Гусиње, али радије узимају стоку испод Скадра на љетовиште, него што би дали планину »под травнину«; они не желе, да се ико мијеша у њихову својину.

Докле су људи држали више стоке, њихово је благостање било повољно. Сељаци су од стоке имали велике користи. Од новаца, добивених за јагњад, вуну и сир, а затим и за јалове браве и овнове, могли су у Пећи купити доста жита за исхрану, а преко тога су могли један добар дио остављати и на страну. Код многих је та уштеда била велика.

Земљорадња у овим крајевима није била раније јако развијена. У старије доба су људи имали њиве о крајевима, у подножју планина и около поља, а доцније су крчили њиве и ливаде по бреговима и у равници. Са опадањем сточарства, од прије 100 година, настаје живо крчење шума и земљишта по странама и бреговима. Ту су људи засијавали раж, јечам и елду, а доцније су то земљиште претварали у ливаду. За ливаде су употребљене и плодне њиве у равници, јер је потреба у сијену била скоро иста, као и у житу. Ко нема сијена, тај нема стоке и коња; тај нема ни жита, јер га нема на чему пренијети из Пећи; нити, опет, има пара, да купи жито на гусињској или плавској пијаци.

У овој се области сије пшеница, »коломбоћ«, раж, јечам и елда, а од поврћа кртола, купус и грах. До прије 70 година није се сијао кукуруз, и мјештани су га куповали по пазарима од Призрена до Куманова. Тада је и коња било мање, па су многи и на раменима носили. *Смаил-ага Омерагић* први је почео сијати кукуруз у овој области и наводњавати га.

Скоро се све њиве и ливаде *надводњавају*. Вода се спроводи »вадама« на врло велике даљине. Овдје је земља

смоница, која не пропушта воду, те се вода може са велике даљине довести. Њиве су увијек стрмене, (неке благо, а неке скоро окомито) те се врло брзо и лако »ваде«. При топљењу кукуруза не гледају на то, је ли пала киша или не, је ли суша или не. Макар да је јуче пала силна киша, данас топе. Ради топљења спроведене су ваде свуда, и по њивама и по ливадама. Топљене ливаде косе два пута. Ако је земља подводна, отаву дижу на високе рогље, а ако је суха, дижу је на »острве« (ниске рогље), да се прије осуши.

Земља је плодна. Рало пшенице може да баци, кад је добар род, до 900 кгр ; а деси се, да једва донесе 75 кгр. Овдје често пута падне на пшеницу у цветана »тоња«, која јој »прекине род«. Рало ражи може да роди до 750 кгр., а јечма нешто мање. Но средњи је род много мањи, јер га ометају разне непогоде. Пожњевену пшеницу, раж и јечам броје на *крстине* а овршену на *вреће*. Крстина обично даје једну врећу, а врећа прима 60 до 70 кгр. Рало кукуруза може да роди до 750 кгр., а гдје када и до 1000 кгр., а уз то и до 150 кгр. пасуља. Но како су ова мјеста планинска, то кукуруз често страда од ране јесење слане и студени. Рало кртоле може да даде до 40 врећа. Главица купуса може да буде тешка 1 кгр. Кукуруз је средње величине. Пшеница је обично ситнозрнаста.

Наводњавање много подиже плодност земље, али и троши земљу, те ова тражи често ђубрење. Без ђубрета земља неће да роди, нарочито ако се топи. Због тога људи и не крче онолико земљишта, колико би могли и колико га имају, јер немају довољно ђубрета. У Плаву више жита роди но у Гусињу, али ни Плав ни Гусиње не добију толико жита, да исхране своје становништво. Због овога се недостатак увијек прибавља из Пећи. Када би земља била тако плодна, да роди без гнојења, имао би се гдје број ораће земље и утростручити. Али како је земљи потребан гној, то се не приступа новом крчењу, јер се нема довољно стоке, нити за стоку довољно ливаде. Да би увећали број стоке новим крчењем стварају се ливаде и сјенокосе, а то ће, опет, повући за собом и увећавање ораће земље. Овом иде на руку то, што се у Пећи свагда нађе доста жита, које се јефтино купује, и које кириџије лако и брзо на својем коњима преносе, враћајући се из Пећи и Ђаковице; тамо односе робу из Скадра, сада из Подгорице.

Од воћарства се само гаје шљиве. Њих има пет врста: *пискавица, медница, тургуља, шара* и *јесенка* или *дебелица*. Пискавица најраније сазријева, око св. Пантелије (27. јула), па остале, као што је побројано. Посљедња, дебелица, сазријева у дубокој јесени и најљепша је од свих. Шљивици се налазе уза саму кућу. Шљиве роде добро; земљиште је за њих врло погодно. Срби од шљива пеку ракију, а потурице праве разне слаткише, суше шљиве и справљају разно јело.

Кириџијање је разгранат и приносан посао. Један велики дио и варошана и сељака бави се кириџијањем. У Гусињу, Плаву, Пећи и Ђаковици пренос на коњима од старина је јако развијен. Становници ових крајева су се свагда добрим дијелом бавили преношњом робе на коњима из Скадра, а негда и из Котора. Од 1912. г. тај се пренос врши од Подгорице до Гусиња, Плава, Пећи и Ђаковице. Пут к Скадру је врло кршевит и ломан, а трајао је од Гусиња $2^1/_2$ до 3 дана, а толико и обратно. За кирију се плаћало по 100 гроша. Зими је пут водио уз реку Дрим и био много дужи. Од Подгорице пут води уз Куче, преко Хотских Корита, преко Рикавца и низ Врмошу, и траје до Гусиња скоро 2 дана. Пут је врло кршевит, узак, негдје глибовит, пун рупчага, а гдје гдје тако стрмен, да кириџије придржавају коње, када пролазе скалама и тјескобама, да се не стропоштају с товарима. Често на овом путу пропадну и коњ и товар. Ипак се, и ако је пут вратоломан, овуда само љети врши главни саобраћај између Пећи и Подгорице. Овај је пут знатно краћи од колског преко Лијеве Ријеке и Андријевице. Чим падне снијег, караван се врши колским путем.

Коњи носе врло велике товаре. Видео сам коња, који носаше товар од *154 кгр.*, и тако силан терет изнио је уз стотине скала, преко небројено клизавих плоча и дубоких рупа. За пренос товара љети преко планине узима се кирија од Подгорице до Гусиња или Плава 11 до 12, а преко Андријевице и до 20 перпера.

Кириџијски су коњи обично средње величине, снажних рамена и прсију, и врло издржљиви. Кириџије крећу из Подгорице испред ноћи, заноће у пољу изнад Подгорице, или чак изађу у Куче. Сјутрадан се рано пође на пут и око подне се учини одмор на Хотским Коритима, гдје коње растоваре и пусте да пасу. Ту се кириџије одморе 2 сата и ручају. Одатле се креће у 2 сата по подне

и једва се у ноћ стигне на Рикавац, гдје се преноћи. Другог дана прије подне стигне се у Гусиње.

Коњ и кириџија потроше најмање трећину кирије. Кириџије уз пут уживају гостопримство на кучким катунима, гдје често пута добију бесплатно млијеко. Обично их иде заједно по 4 до 8 друга, како би се један другом нашли на невољи. Сваки кириџија гони по 2 до 3 коња и више.

На истим коњима преноси се из Гусиња, Плава и Пећи у Подгорицу (а прије у Скадар) вуна, коже, пасуљ, разно жито, воће, сир и др. У том се случају прима двострука кирија.

Некоје кириџије међу коњима на уста плетену мрежу, попут крошње, да се не устављају путем, дохватајући гране са стране. Ово дохватање је и опасно, јер је коњу тако велики товар, да се он врло лако изврати на страну и стропошта. Да се коњ не би омахивао, бранећи се од муха и обада, или главу окретао на страну, дохватајући гране, јако му се притегне оглав, и тако сигурније иде. Товар на коњу стоји као оба таса на теразијама; ако се имало окрене на страну, товар прекрене и пада. Често пада и коњ с њим, нарочито, ако је стрменица.

Од када је престао силазак са стоком у Босну, кириџијање је узело великог маха. И варошанин и сељак имао је два до пет коња. Од када је сагр»ђена жељезничка пруга до Митровице, пренос робе на коњима вршили су Плављани и Гусињани и из Митровице у Пећ и Ђаковицу. Корист, коју су имали од стоке, унеколико је замјенио приход од кириџијања. Зато веле: »од када не слазимо са стоком у Босну, нама је кућа на самару«.

Од када се преноси роба из Подгорице, пало је и кириџијање; пала је сва трговина, нарочито у Плаву и Гусињу, гдје су двије трећине дућана затворене. Трговци су раније имали повјерења у Скадру, Скопљу и Митровици, одакле су могли узимати повеће количине робе, а сада га у Подгорици немају. Зато је и промет много мањи, јер трговци немају потребне готовине, а који је и има, још нема повјерења у данашње стање, и само на мало тргује.

Људи се у многоме баве и *надничењем*. Како је свијет прилично сиромашан, то се потребе не могу подмирити домаћим приходима од стоке, кириџијања и продаје жита. За то људи надниче. Надница је малена, обично 3—4 гроша дневно и храна. Свако јутро, у прољеће и љето дође на гусињску чаршију по 100 радника и нуде се, да их ко узме

у рад. Коме су радници потребни, тај долази ту и узима, колико му је потребно радника. Ово се виђа и у Плаву. Понајвише се траже радници за прашење кукуруза и за косидбу. Косачима је надница већа, обично по 8 гроша и храна. Њима се даје особито добра храна.

Када су се Васојевићи ослободили, плавске и гусињске аге знатно су изгубиле од свог богатства. Кад се доцније Полимље и Велика ослободише, њихово је богатство готово спало на најмању мјеру. Због опадања економског стања представника силе и моћи у Плаву и Гусињу, све је мање било турске надутости, охолости, гордости и самопоуздања. Код самовласног господара наступе битне промјене, кад се дојучерашњи роб, раја, изједначи с њим у свему. Тврдоглави господари, који су раније могли убијати и отимати, а ником не давати рачуна за то, не могу да појме стање равноправности, једнакости и слободе, које је наступило послије 1912. г., нити могу подносити, да им дојучерашњи слуга буде раван у правима, а они њему у дужностима. И за то Плављани и Гусињани гледају згодну прилику, да се иселе. Уз разочарење, које је наступило са уласком Црногораца у ова мјеста, код њих влада јако уверење, да ће им за сва зла, која су учинили, доћи освета. И ако се црногорске власти односе према њима са толерантношћу; и ако уживају сва права црногорских грађана, потпуну слободу и једнакост; и ако им је загарантована потпуна слобода живота, рада, кретања и имања — ипак плавски и гусињски Турци са зебњом и неповјерењем гледају у будућност.

Године 1896. била је и овдје, као и свуда по Црној Гори, силна поводња. Тада су ријеке низ Врмошу, Грнчар, Вусање и Ђуричку Ријеку нанијеле читаве брегове камења и пијеска, превалиле обале и насуле њиве и ливаде. У Плаву је тада понешено и десетак кућа, које су биле до обале Ђуричке Ријеке. У Крушеву је поток тако ненадно надошао, носећи са Бора одроњене брегове, да је кулу једног Дељанина оборио и подавио дванаесторо чељади, много коња, говеди и коза, а њиве и ливаде потпуно претворио у пустош.

Корито потока је, уопште, врло стрмо, те падају помамно и руше све преграде. На њиховом доњем току се виде силне гомиле камења и пијеска, под којим леже неглашње њиве и ливаде.

До 1912. г. Гусиње је имало пазар четвртком, Плав петком, а Пећ суботом, и људи су, нарочито кириџије,

могли све пазаре обилазити, с једнога на други прегонити стоку или преносити робу, и тако се сваке недјеље користити свим пазарима. Овакав распоред пазара изазвала је народна потреба и према њему су људи распоређивали своје послове. Од 1912. г. у Гусињу је пазар суботом, као и у Пећи, а у Плаву петком. Оваким распоредом пазара отежано је коришћење свих пазара. Ако је неко хтио прије 1912. г. да донесе жито из Пећи у Гусиње, морао је суботом бити у Пећи, да жито четвртком изнесе на гусињску пијацу. Тако је човјек могао сваке недјеље обилазити пазаре од Гусиња до Пећи. А сада такав суботом купује жито у Пећи и износи на гусињску пијацу идуће суботе, када је опет пазар у Пећи. На овај начин се пазари у Пећи и Гусињу могу само један пут сваке двије недјеље обилазити. Овим је много поремећен брз пренос жита из Пећи, а тиме је и само кирицијање отежано.

Плавско-гусињска област је удаљена од свих трговачких центара и добрих путова, и то је један од важних узрока, што су њене економске прилике отежане. Сељак не може да се својим сточним и земаљским производима користи онако, као кад би овуда прошла која боља саобраћајна линија. Ако овуда не прође пут, којим би промет био олакшан, неће протећи много времена, а један дио вароши Плава и Гусиња, нарочито дио где живи сиромашније становништво, остаће у рушевинама. Обје су вароши већим дијелом од дрвета, па траже честог оправљања. Кад не буде средстава за ту редовну оправку, нити изгледа на бољу будућност оне ће пропасти. Потреба оснивања ових вароши — стварање већих насеља ради одбијања Климената — престала је. Богатства ага и бегова, које им је омогућавало беспослени и раскошни живот, нестало је. Све су ово узроци, који не иду у прилог бољој будућности Плава и Гусиња. Већ и данас ове вароши дају на први поглед рђаву слику: чини вам се, да се на очи руше и пропадају.

III СТАРИНЕ И ТРАДИЦИЈЕ.

Свуда се по овој области виде остаци старих насеља. Без сумње, ова су мјеста, и ако у подножју великих сњежних планина, била свагда стално насељена. Нарочито су сточари имали овдје погодне услове. Пространа котлина са травним планинама и безброј ријека, потока и извора, мамили су људе, да се стално насељавају. Једина

је и највећа незгода била та, што су комуникације са осталим свијетом биле врло тешке. Узевши у обзир, да је сточарење било најглавније занимање негдашњег становништва, лако су се савлађивале све те препоне.

С обзиром на старине изгледа да су стара, па и најстарија насеља била или на мјестима или у близини данашњих. Ранији становници насељавали су се овдје, гдје су се најбоље могли користити богатством ових крајева: плодном и травном земљом, изобиљем текуће воде, пространим пољем и планинама. Остаци из старина: гробља, црквине, градине, селишта, стари друмови, рудокопи и сваковрсне приче, које се у народној успомени још живо чувају, увјеравају, да је ова област била увијек доста густо насељена.

У Врмоши се налазе три старинска гробља. Говори се, да су тамо постојале и три цркве, докле се власт дечанског манастира простирала на ову област. На једној црквеној развалини Клименте су, кад су ова мјеста освојили, подигли католичку капелу. У Гричару има два стара гробља и једна црквина, чије се мјесто и данас зове »Црквиште«.

У Досуђу је старо гробље »Гробаљиница«. Прича се да је прије 70—80 година један Балић близу овог гробља ископао силно благо.

У Заграђу се налази старо гробље, а тако исто одмах изнад Гусиња до р. Гунчара. На Качанику је било гробље и црква, за коју народ нагађа да је била »грчка«. У Годими, више Лаза, постоји старо гробље, гдје се мјештани и данас сахрањују. У Дољи је, у врло стара времена, била црква, али се не зна, на ком мјесту; говоре да је била »латинска«. И за једно гробље у Вишњеву веле да је »латинско«. На Кршу, до пута к Вусањима, а према Вруји, постоји старо гробље. На гробовима се виде по два мрамора и повеће удужне плоче.

У Плаву су стара гробља: на Метеризу (на бријегу до вароши), у Рибарима и на Јањиној Главици, гдје је данас џамија Феровића. Стара су гробља у Ђуричкој Ријеци, Брезовици и под Виситором. На Јањиној Главици је била и црква. Њу су Турци развалили и на истом мјесту подигли џамију. Цркве су постојале и у Ђуричкој Ријеци и Јасеници. Ове потоње црквице су биле брвњаче, па су »шчињеле«.

Испод Плава је до језера мјесто *Рибари*. Ту се данас налази старинско гробље. На гробовима су врло

велике надгробне плоче. Очуваних гробова има преко двјеста. Ово се мјесто налази у непосредној близини језера. Изгледа, да је у близини овог гробља било и старо насеље. Маријан Болица у свом опису Скадарског Санџака 1614. г. помиње у Плаву село *Рибаши* и 40 домова, а једна махала у Плаву близу овог гробља зове се *Рибарска Махала*. Ово гробље називају мјештани: рибарско, влашко, грчко, али никако латинско, јер у предању стоји, да у Плаву нијесу »Латини« (Клименти) никад живјели. Сви су гробови у правцу исток-запад. Народ прича, да су овако велике и тешке плоче наваљивали на гробове само за то, што су у то доба по околним планинама живјели некакви звјерови, који су раскопавали гробове. Кад су Асо Феровић и браћа му градили куле по Плаву, поломили су многе од ових плоча и употребили за градњу зидова.

До 1912. г. је у Брезовици постојала православна црква. По причању старог попа Радосава Поповића, цркву је саградио Нестор 1567. г. уз припомоћ кнеза Вукмира Стјепанова и Живка Бјелакова. Турци су је изгорјели 1862. г., када је био устанак у Полимљу и Велики, којему су се и православни Срби у Плаву и Гусињу хтјели придружити. Она је 1864. г. обновљена и припрата, која је до тада мјесто свода имала таван, сволтана је, да би била сачувана од пожара. Кад је Црна Гора објавила Турској рат 25. септ. 1912. г., Турци су је поново запалили 2. окт. 1912. г., и још стоји необновљена. Овога пута огањ је уништио све натписе и живописе. Турци су били убацили унутра читав стог церова листа и грања, од чега је и цијело здање јако оштећено. Црква је храм св. Тројице. У близини има по-више њива и ливада, чијим се приходима издржава.

Црква у Брезовици била је најјачи стожер православља. У читавој овој области једина се она одржала до наших дана. Православни су се код ове цркве скупљали на молитву; у старо доба је био обичај, да се испред ове цркве диже литија. Приликом ношења литије, народ је најпре ручао пред црквом на заједничкој трпези, на којој би се нашло јело све, што би ко донијео од куће; затим би свијет пошао с литијом на Рибарско Гробље, у Ђуричку Ријеку и тек би се у вече вратио у Прњавор. Ту би крстоноше вечерали у Раденовића, који су онда били православни и врло богати. Овај се обичај вршио до краја 17. вијека.

Кад је на Јањевој Главици у Плаву била црква, ондашњи свештеник Илија имао је лијепу жену. Реџепагићи, као поглавари у Плаву и Србима и Турцима су отимали

жене. Један Реџепагић се био загледао у жену попа Илије, па науми да је отме. Кад је попадија једне вечери носила воду кући, овај јој убаци балегу у штругљу. Попадија се опет поврати на воду, да наспе чисте воде, али Турчин понова убаци балегу у штругљу. Попадија се је неколико пута повраћала на воду и он је сваког пута убацивао нечистоћу у воду. Тако ју је ухватио мрак, а Турчин је зграби и увуче у кућу, гдје ју је држао девет дана. Кад ју је пустио, жена је пошла код попа и рекла му са сузама у очима: »Убиј ме, јер више нијесам за тебе!« Али је поп не хтједе убити нити одагнати, већ с њом и дјецом пребјегне у Пештер, одакле му је била жена, и тамо се настани. Иза његова бјегства и црква је на Јањиној Главици опустјела.

На путу од Плава ка Коморачи, до самог брда Великог Скића, налази се пространа удолина, која се зова *Корита*. Прича се, да је у Коритима било старо насеље, одакле су се преселили у Велику сви они, који воде поријекло из Црне Горе. Испод Пећи је село *Плављани*, које је, по казивању Плављана, насељено из Корита. Баш према цркви св. Тројице у Брезовици, на десној обали Лима, налази се старинско гробље, за које се нагађа, да је било гробље негдашњег насеља у Коритима. Гробље се данас зове *Ђурђевица*, а Ђурђевицу (св. Алимпију Столпника, 26. новембра) слави скоро све старије становништво у овим крајевима. Прича се, да су Турци раселили Корита само за то, да се њихно становништво пресели у Велику и обрађује им земљу.

Гробља и црквина има и по планинама. У Цмиљевици, Глођији и између Зелетина и Шкомбе налазе се гробља, а између Зелетина и Шкомбе и црквина.

У овој области има остатака од неколико градова. Према Гусињу је узвишено брдо, на ком је у старо доба био град. И данас се виде остаци града и зову *Јериња*. Назив потсјећа на име Јерине, жене Ђурђа Бранковића, коју народ по злу помиње, јер су веле, Срби, за њено доба, морали кулучити и градити градове. Његов стратегијски значај био је тај, што је бранио пролазак уз ову котлину ка тјеснацима око Скадра, а згодно је могао послужити и као уточиште за вријеме непријатељске најезде.

На дну плавско-гусињске котлине, испод језера, налазе се остаци од два града. Један је био на брежуљку, више цркве у Брезовици. Данас се зове *Челиград*. Оба су града згодно штитила ову област од сваког упада уз лимску

долину. Турци су најприје освојили Челиград, одакле су разрушили Градац и ушли у Плав. У предању стоји, да су од оних Турака, који су први дошли овдје, остали *Бондери*, чије потомство и данас живи у Плаву.

У Годимљ, у Бијелом Потоку, на излаζку из ове котлине кроз малисорске тјеснаце налази се рушевина града, који је, по М. Болици, саграђен 1612. г. ради одбране од упада Климената. У Плаву и Гусињу постоје два града; они су у самим варошима и данас су без значаја. То су били градови само по имену — повеће групе добрих кућа, повезаних високим зидом, у које се могло ући само на двоја врата. И на зидовима и на кућама је било повише пушкарница. Пушкарнице су имале и све боље куће по варошима и селима.

Изнад Десног Метеха, испод самог планинског вијенца, једно мјесто се зове *Пазариште*. То је пространа, травна, блага страна, испод које се пружа голема шума. Говоре, да су се у старо доба из свих крајева лимске долине, из Дечана, Пећи и других мјеста, скупљали овдје на пазар. Пазар се могао одржавати само љети. Пазариште је средокраћа између горе поменутих мјеста, нарочито између планина, које поменутим мјестима припадају. Од Пазаришта је, по предању, водио пут за „арабе“ (кола) до Пећи и Дечана.

Изнад Вусања је мјесто *Рудници*. Прича се, да су ту у доба Немањића били рудокопи и да су од Рудника до Дечана могла кола долазити. Ту се и данас виде отвори и рупе, који потсјећају на старе рудокопе.

У Дољи су *Савини Извори*, гдје је у старо доба био некакав велики дуб или орах, од кога и данас у земљи има крља. У народу се вјерује, да је ту закопано благо, и многи су Турци узалуд покушавали, да га ископају. Турци су и у православном гробљу у Гусињу претурили један врло велики камен, тражећи под њим благо.

Прича се, да су некада могла кола ићи од Берана до Дечана, и да је камење за Дечане вучено на колима испод Берана. У потврду тога казује се: Једном колару липше во у путу у Улотини. Св. Сава затражи вола у Брезовичана, али га не хтједоше дати, а кад га затражи у Новшићана, ови га дадоше без ријечи. И тада је св. Сава проклео Брезовичане: „Никад се не окућили!“ а Новшићане благословио: „Вазда имали! Ваши људи и стока вазда одвајали се од других и у вашој улици (која је главна у селу) вазда се могло људи наћи!“ Као посљедица ове клетве наводи

се: Брезовичани никад немају лијепа напретка, а Новшићани одвајају имањем и гостопримством. Код њих се свега, макар у пола ноћи, може наћи, и у њиховој главној улици могло се и у поноћи наћи људи, који су се на разговор скупили.

О постанку Плава и Гусиња казује се ово: још док су Срби били многобожачке вјере, била су три брата од знатна рода и имала једну сестру. Један од њих, добар стријелац, основао је *Стријелце* (у Пећкој Нахији између Истинића и Љубелића), други *Гостивар*, а трећи, коме је било име *Гусињ*, основао је *Гусиње*. Сестра *Плава* основала је *Плав*.

Без сумње, у Плаву је било врло старо насеље. Говоре, да се и данас у дубини Плавског Блата налази пободен велики дирек са алком на горњем крају, а уз дирек и велики казан. Ова прича потсјећа на врло старо насеље, ако не још и на сојеничко. Један Турчин, вјерујући, да је уз дирек и казан, спуштао се у језеро, да извади казан, али, због велике хладноће на дубини језера, није могао николико издржати, него је одмах изашао. Њега је, послије, хватала грозница за годину и по, и вјерује се, да је то посљедица гријеха, који је учинио, кад је покушао, да се дохвати онога, што је вољом божјом сакривено. Мјесто, гдје показују дирек, зове се *Берберов Вир*, и веле, да је ту била кућа некаква бербера, кад је на мјесту језера била варош.

О постанку Плавског Блата прича се ово: кад је на мјесту језера била варош, дође св. Сава и заноћи у неког *Јаноша*. Овај подметне св. Сави кокота у бисаге и обиједи га за крађу. Због тога св. Сава прокуне Јаноша: „Нит' се породио, нит' се народио, а вода вас понијела!“ И тада је вода поплавила варош и постало језеро. У Јари се налази *Савио Камење*, стијена, на којој се познају отисци тијела св. Саве, како је сио — кунући Јаноша. У камену се познају и шапе од Савиних „загара“.

Старо становништво је било, без сумње, српско православно. Доказ су томе многа српска гробља и цркве, а нарочито живо сјећање, да је сав лијеви крај ове котлине припадао Дечанима. Ту спадају: Врмоша, Гричар, Досуђе, Заграђе, Мартиновићи, Плав, Велика и Горња Ржаница. Коме је припадао десни крај ове котлине? Према томе, што се старинска гробља и цркве налазе по лијевој страни, мислим, да десна страна није била насељена и да је служила као испаша за манастирска села. Још је лијеви крај

присојнији и за живот удобнији. Данашњи становници десног краја су новији насељеници. Њихова насеља су основана у крчевинама. Осим *Плава*, Дечанима су припадала и сва села у близини Плава, као Прњавор, Скић, Лијеви и Десни Метех и Коморача

Прича се, да су стари становници одавде некуда одсељени, али се не зна, кад је то било и због чега. Као узрок исељењу наводи се ово: више Ђуричке Ријеке живио је један богат човјек, који је имао много синова. Једне зиме падне велики снијег, те се није могло никуда изаћи. Отац са синовима разгрне снијег, па настре пшеницу да оврше је, али прије се смркне но су је могли унијети у кућу. Око поноћи изађе једна његова снаха, да обиђе пшеницу, кад има шта видјети: велико јато птица пало на хрпу и зобље. Кад синови ово спазе, сташе гонити птице, али им отац не даде, говорећи: »Нека их, нека једу, овдје за нас већ нема живота«. Одмах иза овога и он и сви из ових крајева одселише се некуда. Још се прича, да је на Ђурђев-дан пао снијег, и кад је један заорао, раоник му је остао у снијегу. — Тада је бацио рало, па се и он и сви остали иселили.

По овим народним причама изгледа да се је старо становништво иселило одавде због силне студени и снијега. Лако је могуће, да је и то један од узрока, пошто и данас падне гдјекада толики снијег, да се из куће излази кроз прозоре. Правац сељења није могао ићи другим путем, осим лимском долином; а тај је пут одвео људе низ Босну у Славонију и Сријем. Можда ово сељење, и није било за вријеме сеобе под Чарнојевићем, већ раније, и можда је овај народни покрет отворио пут доцнијем сељењу и Великој Сеоби Срба под Чарнојевићем. Као узрок пресељењу не наводе се турски зулуми; то не причају ни Срби.

У једном се предању налази, да су гусињску долину, која је била прва на ударцу, Клименте отели од ондашњег становништва и за подуже времена водили борбу, док су освојили овај дио плавско-гусињске котлине. И кад су становници из непосредне близине Гусиња били истиснути, онда се народ из свију ових мјеста преселио. Може се и овоме са доста разлога вјеровати. Клименте, као и сва малисорска племена, већином су сточари, и стијешњавани од Скадра, могли су се само ширити амо на рачун слабијег елемента, који је, можда, и другим околностима био прегнат на исељење.

Неки кажу, да су се Клименте увукли у ова мјеста одмах по »фети«, тј. по поразу. Кад је била ова погибија, не зна се. Неки веле да се то односи на косовску погибију.

У опису скадарског санџака од М. Болице од 1614. г. стоји, да су Плав и околина била насељени врло богатим становништвом; ово је било у већини разорено усљед грабежа од стране горштачких Климената. У почетку 17. вијека Клименте се помињу као разорачи плавско-гусињског становништва. Климентама су у томе ишли на руку планине, шуме и непроходни кланци, из којих су излазили у грабеж и у којима су опет налазили заклон. И шта би јаче могло приморати ондашње становништво да се сели, као спуштање Климената са њихових планина. Да би се колико толико спријечио упад Климената, Турци су сазидали један градић на међи између Плава и Климената, гдје је била смјештена стража од 200 војника и 50 коњаника. Само овом стражом могуће је било уздржати Клименте, да све не разграбе и разруше. Клименте и сусједна им племена гомилама су упадали у турске области чак до Филипопоља и пљачкали градове села и трговачке караване, те су се нарочито Клименте, врло обогатили. Под непрестаним притиском ових пљачкашких хорда, плавско-гусињско становништво као прво, које је било на ударцу, морало се расељавати. Ово је исељавање у почетку било више појединачно, а послије се претварало у право пресељење и завршило се Великом Сеобом Срба. Пресељење Срба из ових крајева изазвали су и народни устанци против турске силе, помагање хришћанским војскама против Турака и зулуми турски, који су увијек шљедовали иза сваког народног покрета.

Како се прича, Клименте су много доцније били прави господари плавско-гусињске котлине. Они су заузели лимску долину прије 200 година, дакле, одмах по Великој Сеоби Срба. Како се не помиње никакав зулум, никакви помори, а само се прича за дугу и крваву борбу с Климентама, за њихово господарство овдје, то се са највише поузданости може тврдити: *да се је негдашње становништво иселило одавде измичући испред Климената, као јаче силе.*

Кад су се одселили пређашњи житељи, не зна се. Вјероватно је, да су се исељавали једни за другима: куд је пошао први, за њим је други и трећи, а доцније и остали. Ово је могуће и по томе, што су исељеници, као

што то и данас бива, одржавали везе са онима, који су остали и вукли их за собом. Правац пресељења, без сумње, показала је лимска долина. Постоји једно предање, да су се негдашњи становници иселили у Сријем.

У првој половини 17. вијека настало је мухамеданизирање православних Срба у Санџаку. Тада се јављају католички мисионари, који раде на покрету хришћана на Балканском Полуострву противу Турака, и на унијаћењу православних. Цетињски владика Мардарије пристао је био на везе с Римом, а доцније и патријарх Гаврило и многи српски православни достојанственици. Године 1651. одржан је у Будимљу збор поглавара српске цркве, на коме је Пајсије, епископ Будимља и Арбаније, изабран, да преговара с папом. Турска је тада била у рату с Млетачком Републиком, и за то је овај покрет био опасан за Турке. Један Пајсијев калуђер открије Турцима овај смјер, и Турци ухвате Пајсија и жива га одеру. И патријарх је доцније платио главом. Сад је за православне настало тешко вријеме. Нарочито су страдали свјештеници и Срби у будимљанској епархији, под којом је била и област Плава и Гусиња. Манастири су били опустошени а будимљанска епископска столица је остала упражњена. Свештеници су били растјерани, а народ је патио највеће муке; насиља су била све тежа, намети све већи; народ, оставши без вјерских старјешина, остављао је своје домове и у бјегству тражио спаса. Ко није могао пребјећи, нити трпјети зулума и плаћати намете, прелазио је у мухамеданство.[1]

Нарочито је гоњењу био изложен српски крај, који се гранично с Арбанијом, јер су Арнаути у гоњењу предњачили, с намјером, да Србе из пограничних мјеста истисну, а они заузму њихова имања. Из таквих пограничних мјеста Срби су се стално исељавали. Док је број православних у Пећи, Призрену и Ђаковици непрестано опадао а мухамеданаца растао, у лимској је долини на рачун православних јачао католички елеменат, који се са арбанашких планина спуштао преко Гусиња и Плава. Овај се процес вршио понајвише у времену турско-аустријског рата 1683—1699. г., у коме су православни Срби били уз Аустријанце, а Клименте, кад су осјетили неуспјех ћесарске војске, ставили се на страну Турака. Кад је аустријска војска заузела Призрен и Ђаковицу 1689. г., генерал Пико-

[1] Јов. Н. Томић: О Арнаутима у Ст. Србији и Санџаку, [illegible] стр.

ломиније ступио је у везе са католичким Арбанасима из Брда, којима су Клименте били на челу. Чим се аустријска војска повукла из Старе Србије, паша Махмудбеговић, који се са Арнаутима био склонио на југ, повратио се у Пећ и тамошњим Србима направио силне зулуме. Тада се с Арсенијем Чарнојевићем један дио Срба иселио, а онај, што је остао, у главноме се помухамеданизирао и поарнаутио. Католички Арбанаси, на челу са Климентима, напустили су ћесарску војску и пријешли на страну Турака.

Сумњам, да су Клименте и сусједна им католичка племена помагали Турцима у гоњењу аустријске војске. Једини разлог, који је њих навео, да се ставе на страну Турака, био је тај, што су хтјели да се користе приликама, када се сусједно српско становништво, притијешњено од Турака, сели са патријархом. Може се претпостављати да се народ из ове области не би иселио с патријархом, или одмах за њим, да га на то нијесу присилили Клименте, који су хтјели, да се овамо прошире. То нам даје мислити, да су се Клименте удружили с Турцима противу Црногораца 1685. и 1692. г., само да придобију Турке, да им не сметају у прогоњењу Срба и у насељавању њихових крајева.

КЛИМЕНТЕ.

Као што смо видјели, Клименте су истисли негдашње становништво плавско-гусињске долине. Они су, по предању, за педесет година били потпуни господари ових крајева и спустили се лимском долином чак до Пештера. Они су један пут разорили богатство и уништили живот у овој долини, али су и они били доцније истиснути и приморани, да се већим дијелом повуку у своје горе. Од њих су у овој долини остала читава села, покоривши се новом стању, које им је јача сила наметнула. Између Климената и данашњег становништва вођена је дуга и упорна борба све до потоњих дана. Додир између једних и других био је непрестано тако чврст и непрекидан, да су се многе етничке и психичке особине једних пресадиле у друге. Због свега овога потребно је дотаћи се и Климената.

Клименте су велико племе. Припадају групи малисорских племена у области Проклетија. Захватају горњи ток ријеке Цијевне, гдје су велика села: *Селца*, *Вукли* и *Никли*, горњи ток Сатског Потока, гдје је село *Бога*. Земљиште Климената припада сливу Скадарског Језера. Изнад њих су простране и врло велике планине. Овај се планински склоп наслања на Проклетију, и према плавско-гусињској

области се истичу планине: Тројан, Попадија, Брада, Бјелич и многе друге. Природна веза Климената била је са Скадром, али, како се нијесу могли ширити тамо, будући спријечени јаким сусједним племенима: Грудима, Хотима, Кастратима, Шкрељима и Шаљима, принуђени су били тражити изласка ка Плаву и Гусињу. Живећи у планинским предјелима, лакше су могли пробити сметње, које су им на путу стајале, а као слободни горштаци смјелије су се упустили у освајање туђег земљишта.

О поријеклу Климената постоје неколике приче. По једној причи, они воде поријекло од неког сиромашка, који је стојао у најму код једног Затрепчанина. Овај момак био је лијеп, а притом од знатна рода. Његов газда имао је ружну дјевојку, с којом овај »погријеши«. По ондашњем обичају, њу је отац требао оћерати или убити, али због тога што је била груба, а момак згодан и од добра рода, испуни молбу свога момка и дадне му је за жену. Затим их насели на свом имању на Брштану, одмах до Затрепча. Момак је с њом имао четири сина, који постану виђени људи и јунаци, да им се име на далеко прочуло. Звали су се: *Секо*, *Вуко*, *Нило* и *Боло*. У Селцима, у данашњим Климентима, попријеко су гледали на ову браћу, јер она бјеху бацили око на Селце. Браћа су правили зулуме Селчанима, убијали на дому и у путу и плијенили. Селчани, уплашени, затраже у њих мир и позову их на част. При ручку су им дали ожице са тако дугачким дршковима, да их при јелу не могу повратити у уста, и рекоше: »Ако се досјетете како ће ручати, треба нам бјежати одавде!« Браћа се досјетише, како ће јести, и стадоше један другом преко трпезе залагати. Селчани се препадоше од ове бистрине, па одмах напусте Селца. Кад су дошли у Рапшу, у Хотима, један се од бјегунаца присјети, да је нешто заборавио, па се поврати у село. Овога браћа зауставише код себе и рекоше му, да бира крај у селу, који год хоће. И он се устави код њих. Селчани су га у Рапши чекали четири дана и кад видјеше, да неће доћи, проклеше га: »Ако си жив и уставио се, никад од тебе не било више од двије куће«. Тврди се, да и данданас нема од њега више од двије куће: чим се његово потомство намножи, убрзо се истражи и дође на двије куће. Потомство овога зове се *Ник-Мартини*.

По другој причи, предак Климената доселио се од некуда у Куче и најмио се у двoрби у једног Куча. Овај Куч је имао хрому дјевојку, с којом овај »погријеши.« Њега

браћа хтједоше да је убију, али отац не даде, то нареди, да се узму и да се одселе у Селца, гдје су тада живјели Шамани, поријеклом од Старих Куча. Једно јутро Селчани угледаше, гдје се дим из кућице дошљака шири по селу. Ово су паметнији људи протумачили као да ће дошљаци заузети све село и њих истиснути, па наумише, да их убију или ишћерају. Но други не даваху томе никаква значаја, за то и осујетише ту намјеру. Дошљак је имао седам синова, од којих му три рано умријеше, а остала четири су били врло виђени и храбри, те су старосједиоце истисли и освојили њихова имања у Селцима.

По трећој причи, предак Климената звао се *Абат*, и живио у Селцима, па одатле због некаквог убиства утекао у Затријебач, гдје се најмио у служби. Ту је он »погријешио« с неком дјевојком, због чега Затрепчани хоћаху да га убију; али, кад он обећа да ће дјевојку узети, опростише му живот, и он се насели у Брштану. Ту је имао четири сина, који су били такви зулумћари, да су Селчанима, одакле им је био отац, затворили пут за Скадар на Тамари, на мосту преко Цијевне. Селчани се нађоше у чуду, па замолише Абатове синове, да дођу у Селца на очевину обећавши да ће им опростити крв, коју им дугује њихов отац. Али они не хтједоше поћи, него поручише Селчанима: »Ми смо ово добили на сабљу и нема вам другога лијека, него да дижете или да гинете«. И тада су се стари Селчани иселили: 150 породица се иселило у Црмницу и Црну Гору, а 150 пут Пећи. Од ових пошљедњих једна се породица повратила из Пределаца, с пута за Гусиње, и остала у Селцима. Кад су Селца опустјела, Абатови синови се преселише тамо и заузеше сва Селца.

Сва се предања слажу у томе, да је предак Климената имао четири сина: Села, Нила, Вула и Бола, од којих су постала четири велика клименташка села, управо племена: *Селца*, *Вукли*, *Никли* (*Никши*) и *Бога*. Старим Селчанима припадале су и области Вукли, Никли и Бога, али у њима тада није нико живио. Браћа су се најприје населила у Селцима, а кад им је постало тијесно, онда се потомство Вулово преселило у Вукли, Нилово у Никли и Богово у Богу, а потомство Селово остало је у Селцима. Како су се Клименте подијелили тада, тако се и данас дијеле на четири велике племенске гране, односно на четири барјака, од којих Селчани, са онима испод Скадра до мора,

који су се одавде иселили, броје до 400 домова; Вукли су мањи, Никли још мањи, а Бога броји једва 100 домова.

Клименте су, према једној њиховој традицији, забиљеженој 1685. г., српског поријекла. Њихов се предак, по тој традицији, доселио са горњег тока ријеке Мораче, оженио се из Куча и имао једнога сина *Климента*, чији су потомци засновали два села са српским имена. Њихов је предак био православне вјере, а његови су се потомци покатоличили. Под утицајем својих духовних учитеља, они су мрзили Турке, а ни с православнима нијесу живјели у најбољем пријатељству. Од католичких племена у Брдима, која су већ била поарбанашена, примили су језик и обичаје. [1])

За Богу се прича, да није имала воде и да су нови насељеници за двије године носили воду из Никли. Једнога дана нека жена примјети, да њихова кобила негдје налази воду, јер не пије воде, кад је гоне на водопој. Да би се њен муж увјерио, затвори кобилу за три дана и не даде јој воде, па је онда пусти и пође за њом. Кобила се је одмах упутила к шуми, која је била врло велика и густа, а кад је овај пролазио кроз шуму, идући за кобилом, уз пут је теслом биљежио дрвета, да би се знао вратити. И кобила дође до једног густиша, гдје беше вода, и напије се. Са том се водом Бога од тада служи.

У Селцима има дванаjест махала или »фисова« (братстава). Десет од ових се не жене међусобно, а опет ни она два друга »фиса«. Пошто се не зна, да ова два »фиса« стоје у каквом ближем сродству са осталим Селчанима, може се мислити, да сви Селчани нијесу потомци Селовића, него да је било исељавања и усељавања из једног села у друго. Потомство појединe браће, од којих произлазе Клименте, не узима се међусобно, своји се јако и држи нераздвојно као један род. То је Климентима много подизало углед и одржавало снагу, да могу освајати туђе и ширити се на штету сусједа.

Стари Клименте су били сиромашни: и најбогатији једва ако је имао 7—10 оваца. У то доба дочек пријатеља се сматрао лијепим, ако је госту дато да једе каше и »далије« (воде, која се успе у троп, на кога се претходно оточи вино). Но са умножавањем становништва убрзо се измијенило и њихово материјално стање. Клименте су

[1]) Јов. Н. Томић: О Арнаутима у Ст. Србији и Санџаку, 24—25. стр.

имали јаку склоност за хајдуковањем, грабежом, отимањем и пљачком. Уз Врмошу је преко кучких планина ишао трговачки караван, који су они нападали и пљачкали; затим су се спустили у Гусињско Поље, гдје су пљачкали мирно становништво и све се више богатили. Они су постепено присвајали травне планине ка Гусињу и Кому и држали много стоке, од које се знатно подигло њихово економско стање. Клименте се махом били сточари. У одсуству довољно родне земље, а богати планинама, они су се претежно бавили сточарством. И такав начин живота све их је више гонио, да од суједних слабијих племена отимају планине. Њихово сточарско кретање захватало је веће размјере; они су се сваког љета све више пружали захватајући планине, а зими к мору, гдје су напасали стоку. Клименте, налазећи се на међи између великих планина и травног приморја, постали су највеће сточарско племе. Њихова сточарска кретања вршила су се редовно: љети су ишли у планине на горњем току р. Лима и у сливу Плавског Језера, а зими испод Скадра у Приморје од Улциња и Бојане до Љеша и р. Мате. То непрестано и друго кретање и данас се одржава, кад год за то има згодних прилика. А како у планинама, тако и у приморју има читавих насеља, која су постала ушљед тог сточарског кретања. Упоредо с Климентима, али у мањим обиму, кретала су се и друга малисорска племена, а највише Шкреље; ових има данас у приморју испод Скадра врло много стално насељених. Они имају имања и куће у планинама и тамо при мору.

Несигурност и анархија онога доба, кад су се Клименте највише проширили, принудила је сва сусједна брдска племена данашње Малесије и сусједних јој крајева данашње Црне Горе, да се међусобно удружују. Нарочито је била јака заједница код малисорских племена Климената, Груда, Хота, Кастрата, Шкреља, Шаља, Пуљта и Шоша, чија удружена снага представљаше јак отпор турским казненим експедицијама и навалама других непријатеља. И ако у полудивљем стању, ипак су Малисорци свјесни били свега онога, што пријети њиховом слободном животу. Бивало је и међу малисорским племенима краткотрајних свађа, но оне су увијек престајале пред заједничком опасношћу. Позната је малисорска »беси«. Кад би они један другом дали »бесу«, нико није смио ни помислити на освету, док не истече рок »беси«; а док траје »беса«, малисорска су племена представљала једну снажну

цјелину. Скадар, велики економски центар сјеверне Арбаније, био је јак ослонац за све њихове потхвате. Он је с малисорским племенима одржавао везе, с њима заједно давао јак отпор и представљао се као господар сјеверне Арбаније. Ово је принудило Клименте и остала племена да се прошире на Скадарско Поље до мора с једне, и на лимску долине с друге стране. Снага Скадра и околине му одржала их је и до данас у Скадарском Пољу, а у лимској долини за дуже времена.

Као што је речено, Клименте су један од најглавнијих узрока пресељењу старог становништва на плавско-гусињске области. Упоредо са климатским непогодама појавили су се, изгледа, и упади Климената, и ту је био оправдан разлог за пресељење.

У то доба Клименте су били многобројни. Кад су се са својих планина спустили у лимску долину, они су се ту стално населили. Све поље од Плава до Гусиња било је, по предању, зарасло у луг и шуму, и Клименте су живјели само о крајевима. Само Плав није био потпао под власт Климената. Он је имао утврђење »Градац«, гдје су мјештани чували стражу и бранили Плав од нападаја. Зато, што у Ђуричкој Ријеци, Брезовици и Војном Селу није било агалука, може се претпоставити, да ни овим селима Клименте нијесу овладали, јер су Турци доцније, пошто су протјерали Клименте, добили агалуке само у оним селима, која су од Климената ослободили. У Полимљу су »Латини« живјели у Машници, Улотини и Грачаници. И по осталој лимској долини било је доста села (на пр. Шекулар), гдје власт клименташка није допирала.

Клименташка насеља пружала су се с једне и с друге стране Лима, измијешана са старосједиоцима, који су иза пресељења заостали. Клименте су освајали од слабијих старосједелаца планине и брзо ширили своју власт над њима. У то доба се и власт Скадра пружала на ове крајеве. Лако је могуће, да су се Клименте, помагани од Скадра, могли овако далеко пустити. Скадарски везири желели су, без сумње, да своју власт прошире и к оној страни, и Клименте су могли служити као њихово оруђе.

Клименте су се бацили на плијен и по даљим крајевима: нападали су Пећ, крајеве по Санџаку и Косово Поље. У Пећи су нападали на дворове Махмудбеговића, плачкали их и палили. Сем тога ударали су намет на народ и српског патријарха, који им је плаћао годишње по 70 дуката. Нападали су и на пазар у Скадру и пљачкали по њему.

Њихове су чете допадале до Пловдива, наплаћивале намет, ударен на поједине крајеве, и догониле велики плијен: ситну и крупну стоку, добре коње и разне скупоцјене предмете. Клименте су плијенили само мухамеданце и православне. Ударали су намет и на српске манастире: Дечани су први искусили невољу од њих. Патријарх у Пећи морао је о свом трошку издржавати стражу од јаничара, да би био заштићен од Климената. Клименте, повучени у неприступачна брда, нијесу признавали ничију власт. Турске власти нијесу хтјеле трпјети безвлашће Климената и покушавале су, да их нагнају на послушност. Али узалуд. У овим приликама Климентама су прискакали у помоћ Брђани хришћанске вјере.

И сам Сулејман-паша Бушатлија, коме су они два пут помагали против Црногораца и Млечића, узалуд је покушавао, да од њих наплати харач. Најпослије Ходаверди-паша Махмудбеговић успије, да их присили на покорност. Он најприје придобије околна племена и једним утврђењем затвори излазак ка Гусињу, чиме Клименте буду изоловани и глађу приморани на предају. Да би се паша једном ослободио од овог ратничког племена, пресели један добар дио Климената на Пештер, у пусти крај, који је припадао породици Махмудбеговића, а од које ова није имала никакве користи. То је било 1700. г. Клименте су у Пештери остали седам година. И ако је овај крај био погодан за сточаре они су непрестано жалили за својим завичајем. Турци су тада постали осорнији према Климентама, који осташе у Брдима. Туга за завичајем и турска насиља принудили су их на повратак. Кад су се у јулу 1707. г. кренули на повратак, било их је на Пештеру 274 куће, али их је кренуло само 147 кућа, јер се остале, због раштрканости, нијесу могле убрзо скупити и спремити. У повратку су их пресрели Турци на два мјеста, али су их Клименте разбили и прокрчили себи пут до завичаја. На оне, што остадоше на Пештеру, навалише Турци, да их помухамедане. Неки су онда превјерили, а остали позову браћу из Климената, да их избаве. У исто доба нападоше Турци и на Клименте у Брдима, али их Клименте јуначки разбише и 125 Турака плати животом. Сада Клименте, по савјету барског надбискупа Виченца Змајевића, продру до Пештера и око 50 породица, које још не бјеху помухамедањене, уграбе и доведу натраг.[1] Остали, који су већ

[1] Томић: о Арнаутима у Ст. Срб. и Санџаку, 81—85. с.

били примили мухамеданство, остали су на Пештеру. Од њих су тамошњи Клименте. То је, у исто вријеме, прво арбанашко становништво у Санџаку.

Процес мухамеданизирања Климената на Пештеру био је, у сваком случају, завршен 1737. г., јер је те године аустријски пуковник Лентулус продро с војском до Пештера и ту није нашао католичког становништва нити су Клименте с Пештера пристале уз њега, него само Срби православне вјере и Клименте католици из Брда. А кад се он повукао у Србију, с њим су пошли и многи Клименте и неки су се населили испод Рудника и Авале, а неки су пријешли у Сријем и настанили се у селима Рктовцима и Никинцима код Митровице.[1]) Настаје питање: који су то Клименте, што су пристали уз Лентулуса и преселили се у Србију и Сријем? Сумњамо, да су они били из данашњих Климената, а рекли бисмо, да су били или са Пештера или из близине његове; у најгорем случају они су могли бити из лимске долине или из области Плава и Гусиња, гдје је још могло бити и православних и католика.

Клименте су се преко Пештера спустили и до испод Сјенице и начинили тамо стална насеља. Што се нијесу спустили и преко Бијелог Поља низ лимску долину, биће узрок у томе, што су тамо наишли на становништво, које није било исељено и дали им отпор. Клименте су се у Пештеру одржали, по предању народном, за 50 година. За то вријеме они су стално проширивали своје границе и потискивали сусједна племена. Прича се, да су Клименте за цијело ово вријеме имали непрестано борбе са сусједима. С почетка су они били у надмоћности и сусједи су им се уклањали с пута. И Клименте, мислећи, да се стално одрже на заузетом земљишту, у масама су га населили. Опасност од Климената била је овдје све већа; нарочито су мухамеданци увидјели штету за своје интересе, што се »Латини« увлаче дубоко у земље. Турци су се бојали, да се мјесто православних Срба не угњијезде Клименте католичке вјере, преко којих је католичка пропаганда могла и даље продирати. Зато прегоше, да не само Клименте спријече у продирању, него да их и сузбију у старе границе.

Послије неуспјелог покушаја Аустрије и Русије у рату с Турском 1737. г., када су се католичка арбанашка племена и сусједни им Срби ставили били на страну Аустрије, патријарх Арсеније Шакабента морао је бјежати из Пећи,

[1]) Ibid. 86—89 с.

а за њим и добар дио српског живља. А кад су Турци савладали остатак раје, Ходаверди-паша Махмудбеговић, пећки паша, удари с војском на Клименте и Куче, но ови га разбију. Године 1738. ударе три војске на Клименте, Куче и Васојевиће. Ходаверди у то доба постаје скадарским везиром, па с јаком војском напада на Куче и Клименте, али без успјеха; Васојевиће је тада савладао и стјерао у Метохију. Године 1739. опет је ударио на Брђане, али безуспјешно. А тек 1740. г. пошло је за руком пашином синовцу, да савлада непокорне Клименте.[1])

Појас, који је био у додиру са Арбанијом, ослабио је српским живљем због пресељења 1690. и 1737. г. А тада су и многи Брђани и Црногорци напустили своја брда и населили се на упражњена српска мјеста, што је у овом крају помогло, да се одржи српски елеменат. А послије 1737. г. настало је нај јаче мухамеданизирање Срба и Арбанаса. У то доба пада прелазак у мухамеданство скоро свих потурица, који нијесу добили агалуке.

По предању, први су напали на Клименте Турци из Будимља, којима је и пријетила највећа опасност. Не могући се сами борити са надмоћнијим непријатељем, удружили су се са Васојевићима, који су тада стали да се из Лијеве Ријеке селе преко Трешњевика у лимску долину. Једни с једне, а други с друге стране стјешњавали су Клименте, нападали их, пљачкали и убијали, да им је опстанак у лимској долини бивао све тежи. Без сумње, у овоме су узимали учешћа и старосједиоци, који су остали иза Велике Сеобе Срба, а помагали су их и пећки Турци, те се ова борба и свршила на штету Климената. Послије првог успјеха, који је био на страни Турака и Васојевића, Клименте су се измакли уз лимску долину изнад Јариње Главе у Полимљу и плавско-гусињској котлини. И ако су Срби доста допринијели, да се Клименте истисну, опет нијесу постали самостални власници имања, отетог од Климената, него чипчије плавских и гусињских ага и бегова.

Изгледа, да сви Клименте нијесу учествовали у овој борби. Да тако мислимо наводи нас то, што су иза њихова прогонства остала насеља Климената у области Рожаја, Ибра, Пештера и Сјенице. И данас постоје та насеља. Пола насеља у Рожају је клименташко, а пола кучко. Таква су села у близини Рожаја: Калача, Болоти и Надумци, села низ Ибар: Драга и Јабланица, у близини Пећи:

[1]) Томић: О Арнаут. у Ст. Србији и Санџаку, 59—60. с.

Подгор, у Пештери: Ђерекаре, Бороштица и Угао, и испод Сјенице: Кладница. Од клименташких потомака у Плаву и Гусињу нијесам могао дознати, да ли има и још које њихово насеље у поменутим областима. А да ли у наведеним селима живе искључиво Клименте, требало би на лицу мјеста утврдити. Клименте из плавско-гусињске области знаду за своје сродство с онима по Пештери, Рожају, Пећи и Ибру, и до скоро су с њима одржавали везе. Барјактар Авир Мартиновић (из села Мартиновића) 80 година стар, прича, да у Углу има 40 кућа из Вукли, који су му у ближем сродству од ових у селу.

Према распрострањењу клименташких насеља, која су тамо заостала, даје се утврдити и правац кретања Климената. При освајању земљишта они су се држали планинских гребена. Са Тројана и сусједних планина они су преко Врмоше пријешли на Виситор и Зелетин, одавде преко тјеснаца код Јариње Главе на Сјекирицу, Мокру и Смиљевицу, а с овијех у долину Ибра и на пештерску висораван. Насеља по Пештери имала су богату љетњу и зимску испашу, а она око Ибра имала су љетњу испашу на Смиљевици и Мокрој. а зимску на ниским падинама око Ибра. Лимска долина, која припада Васојевићима била је *прелазно земљиште*, на које се Клименте нијесу стално насељавали. За то их је одавде лакше било истиснути, или им овуда прекинути везу са мјестом, одакле су се иселили.

Тежа је борба била с Климентама у плавско-гусињској области. И ако су Клименте били истиснути из Васојевића није им био спријечен пут к планинама: Сјекирици, Мокрој и Смиљевици. Тај је пут водио преко Јариње Главе и Полимља, која су мјеста и даље остала у рукама Климената. Са истискивањем оадо није Климентима ударен тежак ударац, иза кога се не могу опоравити. Можда су Клименте баш тада увидјели, каква их борба чека, па су се у овој области прибрали, да се снажно одупру. И за то је борба с Климентима у овој области била дуга и крвава, те је се мјештани живо сјећају.

Област Плава и Гусиња била је јако насељена Климентама. Машница, Улотина и Грачаница у Полимљу, Новшићи, Мартиновићи и Вусањи били су насељени Климентама. Сва ова села, осим полимских, и данас су чисто клименташка, а осим тога и Акање, Хоти и дјелови неких других села. Борба са овако многобројним непријатељем није била лака, још са непријатељем, који се обезбједио заузећем свих планинских гребена.

Плав је бранио и себе и околна села од Климената; зато је и био изложен честим нападима. Прича се, да су Клименте често нападали на Рацину Воду код Плава и грабили плавске жене и дјевојке. Да би Плављани што били безбједнији, направили су били у планини чардак од дрвета, па су га једне ноћи пренијели и намјестили код исте воде. Тако су и дању и ноћу чували стражу. Предак Новшићана чинио је Плављанима разне зулуме: грабио дјецу и давао на откупе. Реџепагићи и Омерагићи се договоре, те овога зулумћара намаме у Брезовачко Поље и убију из засједе. Реџепагић који је био заповједник у Плаву, био је ујак Махмудбеговићу, пећком заповједнику, и ујак умоли сестрића, да му даде војску, да прођера Клименте. Војска, коју је сестрић послао ујаку, улогори се на Ковачевој Ливади. Клименте се побојаше од турске силе, па се договорише, да ноћу изненада нападну на Турке: за то спремише вреће вуне, које су требали гурати пред собом, да се под њихном заштитом што ближе привуку. Неки Ђон Ђага из Вусања крадом дође у турски логор и прокаже Турцима намјеру Климената. Турци пободоше кочеве око логора, да би спријечили Климентама ваљање врећа. Сјутрадан се Клименте, због те ненадне препоне, посвађаше јер су знали, да је неко од њих издао њихову намјеру. Овом се свађом користе Турци, ударе на Клименте и прођерају их ка Гусињу. Тада су Новшићи и Мартиновићи постали чипчије плавских ага. Клименте из Полимља, стијешњени од Васојевића и других усељеника, не хтједоше радити агинску земљу, него се преселише у данашње Ругово; ту су на изворима Пећке Бистрице нашли себи слободан плавински живот. Некоји из Улотине преселише се у Мартиновиће.

За вријеме борбе с Климентама много се истиче као клименташки поглавар и вођа неки *Уља*, кога су прозвали »краљ мали«. Уља је живио у Мартиновићима. У младости је служио у Плаву дванајест година и једини је он од свих Климената знао говорити српски. Био је врло храбар и паметан. Уља се привлачио до плавских кућа и дознавао какви се планови смишљају. То га је уздигло у очима Климената, те је био изабран за старјешину. Клименте су му се драговољно покоравали, као човјеку, кога су држали, да је Богом изабран да их спасе од Турака. Уља је умио искористити повјерење народно, па се је свуда стављао војсци на челу. Уља је често пута с четом нападао Турке и Србе и узимао од њих плијен. Кад су Плављани славили

са стоком у Босну на зимовник, Уља је с друштвом једне јесени ударио на чобане у планини Дијелу, све их побио и хиљаду оваца заплијенио. Само је утекла једна дјевојка, која је донијела глас у Плав. Плављани су се дигли у потјеру за Климентама, стигли су их у Виситору, у Рајковој Рупи, гдје их јако потуку и поврате плијен. Ту је и данас побјено силно мраморје.

Неки Уљу називају *Колом*. Њега је, по једној причи, посјекао неки *Грговић* из Плава, а по другој причи, *Радоје Божов Ђуричанин*. За Грговића се каже, да га је посјекао на мегдану и да су му за то Реџепагићи даровали свој читлук *Јошевик* више Плава, гдје има 20 до 30 рала добре земље. А за Радоја се вели, да га је позвао на мегдан за то, што је хтио, да силом узме дјевојку неког Рама Сујковића. Како је Радоје силно замахнуо »краљу« је глава далеко одлетјела. Мјесто мегдана се и данас зове *Краљевац*. Ту је и данас побјено мраморје и показује се мјесто, гдје је »краљ« сједио и гдје му је глава пала.

Клименте нијесу одједном протјерани јер је повише њихових насеља остало овдје. И у полимском предању стоји, да су први досељеници из Васојевића били малобројни, па се нијесу смијели усудити на озбиљнију борбу с Климентама. Честе борбе Плављана са Климентама навеле су Полимљане, да уђу у борбу. Клименте у Полимљу, осјећајући се уклијештени, постепено су избјегавали у Ругово и Мартиновиће. Неки Живаљ је убио посљедњег Клименту, а послије су и »Латини« њега убили.

У старо доба су Плављани, Гусињци, Кучи и Васојевићи потпадали под власт Босне, али, са проширењем Климената низ лимску долину и преко Пештера до Сјенице, власт Босне је у овим крајевима пала, а замијенила ју је власт Скадра, која се протезала до Новог Пазара. Махмудбеговићи, заповједници у Пећи, нерадо су гледали ширење скадарске власти у своме сусједству. За то су с Пећанцима притицали у помоћ Плављанима и помагали им, да савладају Клименте. Махмудбеговићи су тада проширили своју власт и на ову област.

Потиснувши Клименте, Турци су освојили Гусиње и стали се тамо насељавати. Мартиновићи су тада са Гусињанима повели дугу борбу. Изнад самог села се уздизала планина, које су се могли, у случају нужде, лако дохватити и сачувати. Прича се, да су Мартиновићи имали топ *од трешње* и њим гађали Гусиње. Гусињани подмите неког *Ђомбалића* из Вусања (Клименту), да принуди Клименте на

предају, па било на који начин. Овај Ђомбалић пође Мартиновићима на Јерињу, баш кад су из топа гађали Гусиње, и похвали њихов топ; али им препоручи, да међу више праха, јер ће топ онда имати тако дјејство, да се Гусињани неће моћи николико одржати. Мартиновићи повјероваше па усуше више праха, и топ им прсне у комаде. Тада је код Мартиновића нестало сваке наде на даљу успјешну одбрану и за то се предадоше Турцима.

Са покорењем Мартиновића Клименте су потиснуте у своје планине. Грнчар, поље изнад Гусиња, још је припадало Климентама, а тако и планине с обје стране. Гусињани нијесу ван Грнчара имали испаше, за то су Грнчар у Климената узимали »под травнину« за 150 гроша годишње. Једном у години су се састајали у Грнчару Гусињани и Клименте ради исплаћивања травнине. С почетка су Гусињани плаћали травнину од невоље, јер нијесу били способни, да то плаћање одрекну и Грнчар присвоје, пошто су Клименте у својим планинама, које су се у Грнчар спуштале, имали сигурне заклоне. Али кад се Гусињани умножише и осилише, не хтједоше даље трпјети Клименте више главе, нити им плаћати травнину, него се договорише, да на првом састанку с Климентама заметну свађу. Уговореног дана дођу на скуп по 30 оружаних људи с обје стране. Како су једни на друге подозријевали, обје стране имаху у засједи још по 20 људи. При исплаћивању травнине Гусињани су давали Климентама некакве излизане паре, које су звали „рубље". Гусињани су их три пут добацили Климентама, а ови су их три пут повраћали, тражећи „здраве" паре. Кад су Клименте трећи пут одбацили паре (а то је за Гусињане био уговорени знак), Гусињани сложно нападну на Клименте. У свађу се умијешаше и обје засједе и настаде крвав бој, у ком Клименте буду побијеђени и протјерани. Ту је погинуло 30 Климената и 17 Гусињана.

Страх од скадарског везира, чија је власт била силна, примора Гусињане, да и даље плаћају травнине за Грнчар по 100 гроша годишње. Клименте су се сјећале своје погибије у Грнчару, па су вребали прилику да се освете. По Грнчару су пасла гусињска говеда, која су чувала обично дјеца. При игри „клиса" био је обичај код гусињске дјеце, да оном дјетету, које изгуби игру, закопају једну ногу у земљу. И једанпут, кад су дјеца тако закопала ногу дјетету неког Куртовића, ударе Клименте изненада и заплијене 100 говеда. Сва су дјеца утекла, а дијете Куртовића

није могло побјећи. Њега посјече Лека »Латинин«, поглавар клименташки. То је било дијете Лекине сестре, и Лека га није познао. Гусињани, чим чуше, похиташе на коњима у поћеру, сустигоше Клименте к њиховим планинама, ту се заметне читав бој, у ком с једне и друге стране погибе по десетак људи. Отац погинулог дјетета убије Леку. Кад је у њему упознао женина брата, жао му је било, али, кад је у његовој торби нашао главу свог сина, обрадовао се, што је осветио сина и посјече му главу.[1]) Чим су Плављани чули за нападај Климената, похитали су Гусињанима у помоћ, и, мислећи, да су Гусињани окренули уз Врмошу, ударе и они уз њу; ту их други Клименте дочекају из бусије и многе побију.

Тада су Клименте истиснути из Грчара. Грчар је припао Гусињанима, а Клименте, у замјену за Грчар, присвоје Врмошу, која је, по предању, припадала Плаву. Ако је који Климента имао личне својине у Грчару, могао је и унапријед одржавати. Али је то одржавање скопчано било са тешкоћама, јер су Гусињани то нерадо гледали. Земљиште, врло пространо, својина племенска, припало је Гусињу.

Иза овога потјекао је читав низ крвавих свађа. Кад су се Гусињани стали турчити, скадарски везир сагради им џамију, која је била прва у Гусињу. Једне вечери, у рамазану, Клименте се привуку до џамије, у којој су Турци клањали, ударе на њих изненада и све их побију и посјеку. Због овог пораза Гусињани позову у помоћ Плављане, па једанпут намаме Клименте у Грчар и страшно потуку.

Особито се био истакао један Климента, који је често нападао Гусињане. *Рамо Сујковић* из Плава гледао је прилику, да убије овог Клименту. Једне вечери западне са 12 људи више Гусиња код неке чесме, гдје су клименташке жене долазиле на воду, не ба ли се ту удесио са тим зликовцем. Баш тада дође на воду жена тог озлоглашеног Клименте и како је било блато, потоне јој натоварено магаре до трбуха. Она заукa, јер се видјела без помоћи, а кад то видје Рамо, изађе из засједе и поможе јој извадити магаре. Жена, у чуду, запита, ко је он, те јој је тако добро учинио, а он јој се каза, и рече: »Хтио сам да убијем твога мужа, и кажи му, да ћу га убити, ако га

[1]) [illegible]

нигдје удесим«. Кад је жена казала мужу, овај је посумњао у њено поштење, пребацујући јој, да ашикује с Рамом. За то ју је злостављао и гонио. Кад је Рамо то чуо, нашао се увријеђен, па по једној просјакињи поручи Клименти, да ће га убити баш за то, што због њега туче жену и што баца на њега (Рама) љагу: да је дошао код чесме, да чека жене, а не људе. Иза тога опет Рамо са 12 друга западне на истој чесми и сада дочека Клименте, који бјеху допратили жене на воду; сада неколико Климента убију, а међу њима и мужа оне обијеђене жене.

Кад су Плављани и Гусињани потисли Клименте, онда су добивено земљиште подијелили. На граници између Вишњева и Војног Села побили су један огромни камен, који зову »Побођени Камен«; он и данас стоји до пута и служи као граница између Плава и Гусиња.

Кад су свађе с Климентама узеле већег маха и претвориле се у хајдуковање и разбојништво, скадарски се везир умијеша и измири их. При овом умиру пребјена је глава за главу, а за сваку главу одвише, коју су Гусињани остали дужни, плате Климентима по хиљаду гроша. Тада је везир углавио мир не само међу овима, него и између Плављана и Гусињана с једне и Куча и Васојевића с друге стране. Везир је дао Кучима Велипоље, да их јаче задржи за себе, да мир буде сталнији и да заједница брдских племена буде чвршћа. Од тада се на Велипољу сваке године држао састанак главара из свих племена, гдје је кучки главар као најстарији, водио прву ријеч. Са тог скупа издавате су наредбе, које су се односиле на општу ствар. Ту се вијећало, одлучивало, главиле »бесе«, правили умири и разни договори, који су се тицали брдских племена. Приликом издизања са стоком једновремено су издизали Кучи на Велипоље и Клименте у Врмошу, па одатле на своје планине. То су правило поштовале обје стране, докле су год Кучи били под турском влашћу. Од тада су због Велипоља, које су хтјели Клименте да отму, настале крваве свађе међу Кучима и Климентама, које су се завршиле тек 1912. г., кад је ова област припала Црној Гори.

Кад су Клименте истиснути из ове области, они су изгубили све даље планине. Само оне Клименте, који су остали под влашћу гусињских Турака, могли су одржавати неко право на тим планинама. Вусањи, који иначе имају највише планина, и данас имају дио у Смиљевици, а Никли и Вукли имају дио у Смиљевици и Глођају. Селчанима је

припадао највећи дио планина, и то планина с лијеве стране Лима, ваљда за то, што су били најмногобројнији. Њима је припадао Гричар (поље), и планине: Јежиница и дио Гребена и Голеша. Они су пасли и планину Мојан, коју је од Кучâ отео скадарски везир и дао Селчанима под травнину. За Липовицу се прича, да ју је купио или је у дар од скадарског везира примио неки Сул Пала Селчанин, који се доцније потурчио и добио војводство. Његово потомство и данас живи у Селцима. Липовицу пасу потомци Сул-Палини и још 5 до 6 кућа, које су куповином добиле дио. Некоји Селчани имају дио и у планини Шкамби, а некоји Никчи у Голешу. Сточица припада Вукљима, а Гребен Селчанима и Никчима. Вукљима су припадале планине Лепуша и Копришт.

Јежидол, планина са десетак катуна, до Коњуха, била је својина скадарског везира. Ову су планину држали Селчани и плаћали травнину. Планина Брада, у непосредној близини Гусиња, била је тако исто својина скадарског везира, и њу су држали Никчи и Гусињани. Вукли и Боге нијесу имали нарочитих планина, него су по разним планинама у појединих Турака куповали љетну пашу.

Осим поменутих планина Климентама су остале планине преко Врмошке Ријеке и Гричара: Мркојин Кук, Везирове Биштине, Смудирога и Зелетин; а к њиној страни Шкаљ, Брада, Тројан, Попадија и Грбај. Никли имају планине и у Проклетијама и у Будачу, а Боге на свој сенту. Клименте су куповали дијелове у планинама ча до Пећи.

Сви Клименте, који су се повукли из плавско-гусињске долине, задржали су католичку вјеру. Селчани славе Никољдан, Вукљи Вељи Госпођин-дан, Никчи Мали Госпођин-дан, а Боге архангела Михаила. Клименте, који су остали под влашћу Турака, постепено су се истурчили. И они су за дуго времена држали хришћанску вјеру, али су за цијело то вријеме били чипчије. То их је принудило, да приме ислам, само да постану слободни баштиници. Вусањи су се дуго држали у католичкој вјери; они нијесу никад били чипчије, за то су се дуже и одржали. Прича се да је један Наваљ добио од султана у дар Вусање и сву „Гусињску Рупу" до Војног Села. Његово потомство продало је „Гусињску Рупу" досељеницима, а за себе је задржало вусањску долину. Због овакве својине Вусањи и нијесу били чипчије. Сам положај мјеста подржавао је самовлашће код раздавних Вусања.

Тешко је одредити вријеме, кад су Турци истискивали Клименте. По предању самих Климената, они су држали Пештер за 50 година. Први заповједник Гусиња послије његова заузећа од Климената био је Шабан-бег Реџепагић, а од њега до Мехмед-бега, потоњег заповједника, броје још њих седам. Потоњи заповједник био је при крају 19. вијека, а како је у том звању наслеђивао син оца, то је Шабан-бег постао заповједник у Гусињу најраније негдје око 1730. године. Кад би ово било тачно, онда би се дало утврдити, да су се Клименте спустили у лимску долину, на Пештер и даље одмах у почетку 18. или при крају 17. вијека, дакле, одмах иза Велике Сеобе Срба под Чарнојевићем. Што се они нијесу дуже одржали у тим крајевима, врло је разумљиво. Иста нужда, која је Србе приморала на исељење, принудила је и Клименте, да се повуку. Докле су Турци напредовали, није им било стало до тога, да се »раја« турчи, јер је раја била њихов хранитељ; али, кад су настрадали под Бечом 1683. г. и кад се раја стала удруживати са хришћанским војскама, које су прелазиле на Балканско Полуострво, Турци су настали да праве зулуме, од којих су хришћани љуто пропиштали. Тада су се Срби иселили, а на њихово се мјесто увукли Арбанаси. Кад Турци увидјеше штету за своје интересе од Климената, сташе и њима отежавати живот овдје и силом их гонити, да се турче или да се селе; који се не хтједоше потурчити, они се, послије упорне борбе, иселише. Потурчени Клименте остали су и даље ту, задржавши имање, које су били притисли, и тако су постала прва клименташка насеља у долини Ибра, на Пештери, у Кладници, око Пећи и по многим мјестима у Санџаку.

Кад су се Клименте повукли у своје планине, потражили су излаза на другу страну. Они су сада окренули природним путем, преко Скадра к мору, гдје им је вјера била заштићена, и гдје је било довољно испаше за зимско напасање стоке. И сељакајући се редовно љети у планине, а зими к мору, они су се у Скадарском Пољу стали стално насељавати. И данас је све то поље насељено Малисорима од свих малисорских племена. Али, ипак, сваки од ових сталних насељеника у морском подручју, ко иоле стоке има, издиже сваког љета на своје планине, а љети у поље силази само по потреби: да усије, окопа кукуруз и уради други посао.

Да су Клименте били католици, кад су се спустили у лимску долину, нема сумње; али има једно предање, по

коме се може претпоставити, да су раније били православне вјере. Прије неких 300 година земља је, по том предању, на некоји начин остала била без попова, за то су дјеца расла некрштена. У то доба дођу међу Малисорце два фратора, да крштавају дјецу, која су била и по 12 година напунила. Они су ово радили тајно, јер су се бојали скадарских Турака, и за цијело вријеме су живјели у једној пећини. При њиховом повратку из Малесије Кастрати их, по наговору Турака из Скадра, убију на Грабољу испод Затријепча.

И о Миридитима је сачувано једно предање, да су негда били православне вјере. Неким случајем Миридите су остали без свештенства и тада се нашли на ударцу између католицизма и ислама. Са падом Скадра под Млечиће, а доцније под Турке, православље је у овим крајевима изгубило сваку заштиту, и настала је борба између Турака и Латина, ко ће више присталица својој вјери прибавити. Турци су хтјели, да их силом потурче, па су због тога повели борбу с Миридитама. Једнога дана Миридите ударе снажно на Турке. Многи су одвраћали Миридите говорећи, да тај дан, кад су хтјели да нападну, није срећан; а један виђенији Миридита викне: »За јунака је сваки *дан добар* (»*мир дит*«)« Ударе сложно и разбију Турке. Миридите су се до тада звали *Задримци*, а од тада се назову *Миридите*, по ријечи »мир дит« (добар дан.)[1] Иза те побједе папа им је послао свештенике, који су их крстили у римској вјери.

У Скадру и околини налази се много остатака од православних цркава и манастира; а то исто виђамо и код Љеша, гдје се налазе у пола срушене двије цркве,[2] зидине, које су, по свему изгледу, православног стила. По наведеним предањима и остацима православних цркава

[1]) Има и једно старије предање о имену Миридита. Шала, Пулат и Миридите су од три брата. При диоби су имали само седло, [illegible] Шала изабере седло, [illegible] (арб. „шал") [illegible] Пулат узме [illegible] (арб. „пулт") [illegible] а трећи узме хљеб. Кад буде доба ручка, [illegible] „добро знадох" (мир дитн"), [illegible] Отуда му је и остало име *Миридита*.

[2]) На десној обали р. Дрима, при [illegible] брежуљку, [illegible] налазе се ове црквене развалине. Једна је дуга [illegible]

могло би се претпостављати, да су и Миридите и Малесија били негда у већини или једним добрим дијелом православне вјере. То потврђује и та околност, што сва малисорска племена, међу којима Клименте спадају на прво мјесто, па онда Миридите и остали и данас славе крсна имена и о њима имају сличне обичаје са Србима. Да ли су, према овоме, католичка племена у сјеверној Арбанији српског поријекла, или су овај обичај позајмили од Срба још онда, кад су били православне вјере, — то је посао дубљег проучавања. Ипак, може се са доста поузданости рећи, да је крсно име код Арбанаса јасан знак негдашњег њиховог православља.

Међу Климентама су најмногобројнији Селчани. Они су данас задржали Врмошу са свима сусједним планинама. Изгледа, да су се Селчани највише опирали Турцима из области Плава и Гусиња, јер је њих у овој области остало најмање, а тако и у Ругову, гдје су махом Вукљи, Никљи и Боге, а тек незнатан дио Селчана. Клименте, који су избјегли у своје првобитне планине, задржали су и даље своју католичку вјеру.

Данас је Селчана католика највише. Њих има колико свих осталих Климената. Селчани су од три брата. Кад је отац оженио синове, подијелио их је, и синови су му, као сиромаси, пошли на зараду. Једне вечери отац посла своју жену, да види, шта јој раде снахе. Свекрва обиђе снахе тајно. Најстарија снаха бјеше кућу уредила; мјесто, гдје њен муж сједи, намјекшала кожухом, а други ставила за наслон, а она с друге стране огњишта забринуто преде. Средња снаха била је наложила ватру, па се безбрижно грије; а најмлађа се снаха уз ватру чешљаше и углађиваше. Кад свекрва каза мужу, шта јој која снаха ради, он ће рећи: од најстаријега ће се рађати и људи и јунаци; од средњега ће бити људи имућни, али ће раскалашно живјети и неће знати реда животу и имању; а од најмлађега ће бити људи делије, који ће се само делијати и биће неваљали. По овој причи тачно оцјењују потомство од та три брата и веле, да се један дио Селчана, као потомство најстаријега брата, одликује чојством и јунаштвом, други дио имањем, али непромишљеним животом, а трећи дио делијством, али и неваљалством.

развалина, дуга 16, а широка 5 метара. И она је упола срушена. Има [illegible] и олтар к истоку. Пред њом је била кула или звоник. У зиду се виде [illegible] Обје су цркве грађене од тврдог материјала. Данас су [illegible] у шибље.

Више Селца се налази брдо *Мрек*. Прича се, да је у старо доба на Мреку било врло много грабљивих орлова, од којих људи нијесу смјели слободно излазити горе, да косе ливаде. Од ових орлова погинули су сви, који су се усудили, да изађу на брдо. Један ковач из Селца дође на добру мисао, да истријеби орлове. Он начини велики гвоздени казан, из кога су стршили оштри гвоздени клинови. Кад је ковач изнио казан на брдо, орлови насрну на њега, да га рашчупају, но он брзо натакне казан на себе и сакрије се под њим. Орлови јурну на казан и ударали су по њему крилима и грудима, докле су их гвоздени клини испробијали и умртвили. Тако су се Селчани ослободили од тих крилатих непријатеља. Ковач је прозват Шћуп (»шћипа« арб. значи орао) и од њега су Шћути и Селцима.[1])

Клименте су били толико осиљени, да су узимали арач Хотима, Шкрељама, Грудама и другим племенима у Малесији. Ово је могло бити онда, кад су се Клименте проширили на пусто земљиште. А кад су били принуђени, да се повуку, оставивши знатан дио својих саплеменика под Турцима, нијесу били толико моћни, да другим племенима намећу своју вољу. Иза њихова повлачења у планине они су били присиљени, да се са Шкрељама и другим моћним племенима удружују, па да се заједнички опиру јачој сили и да заједнички слазе у Скадарско Поље ради насељавања. Насеља су свих малисорских племена у приморским мјестима измјешана, и сама та околност потврђује претпоставку: да се спуштање свих малисорских племена с планине к мору вршило заједнички и договорно, без сумње, по неком утврђеном правилу, које је за све важило као закон.

IV КУЋА — ЗАДРУГА.

Сеоске се куће дијеле на *куле*, *куће* и *земљаче*.

Кула је на два спрата, — оба од камена. *Кућа* је такође исто на два спрата, само је доњи од камена, а горњи од брвана. *Земљача* је приземљуша са једним спратом, који је начињен од брвана, дасака или плота, облијепљеног блатом или малтером.

---

¹) Арбанаси их [illegible] зову *Шкиптари*, што би се на српски превело са *Орловићи*. [illegible]

По селима има свих врста кућа, али су најобичније »куће«, куле, па земљаче. У потоње вријеме је земљача све мање, јер људи праве боље куће; а од када су почели правити креч, махом граде куле од тврдог материјала. У погледу куће осјећа се из године у годину жив напредак.

Куће имају висок кров, покривен шиндром. Кров се завршује оштром ивицом; низ њега се киша слијева одмах, те се мало кваси, и брзо суши. Низ овакав кров и снијег лако склизава и на њему се не може наслагати.

Горњи таван се зове *шишатовац*. Састављен је из кратких и уских дасака, које ивицама улазе једна у другу. Кад се осуше, дају се с једнога краја посабити. Шишатовац је озго олијепљен блатом, да се попуне пукотине и рупе.

Сви су зидови издигнути до једнаке висине. Дужина и ширина куће мало се разликују. С једнога зида на други пребачене су дуге греде, које се зову *панте*. Са оба краја пантâ полазе дугачке греде, које се горе у виду оштрог угла састају; то су *рогови*. Са сва четири ћоша од куће подигнуте су греде, које се у врху састављају са роговима; то су *махије*. По роговима су приковане *баскије*. Кров је покривен кратким и уским, обично тесаним, даскама, које се зову *шиндра*. Кров може да има по десетак катова. Што је кућа шира, то је кров виши и са више катова. Шиндра од »маљиче« (мулике) траје близу 70, од јеле 20 година, од бора највише.

Доњи дио куће зове се *изба*. Кроз избу се излази на горњи спрат. Врата су обично на лук. Из доњег на горњи спрат воде дрвене степенице. У горњем се спрату живи. Он је издијељен на одјељења, која су олијепљена малтером. На степеницама се налази малено предсобље, из ког се улази у сва одјељења. И земљаче имају два одјељења: *собу* и *кућу*. Собом се зове простор, гдје се спава, а кућа је мјесто, гдје се ложи. Боље куће имају повише одјељења. У собама је унутра у зиду »оџак« за ватру; ту се ложи само љети, док се зими ложи у плеханим, ређе у земљаним, пећима. Овдје нема нарочитих гостинских соба. Под је од тврдих дасака.

Прозори су малени, са ријетким дрвеним решеткама. Унутра су дрвени заклопци, који се ноћу затварају. Зими се умећу у прозоре дрвени оквири, чија су окна затворена артијом, ређе »цамом« (стаклом). У дну оквира је, у једном углу, једно покретно полуокно, које се, по вољи,

отвара и затвара. То је »чекмеџе«, кроз које се гледа напоље, јер је остало поље оквира непровидно.

Испод шашоваца су свуд унаоколо отворени »рафови« за оспрему разних ствари. С једне је стране »долап«, затворено спремиште за аљине, а до њега је »сензер«, уздигнуто постоље за сјеђење. У другим су собама оставе за вуну, па »амам«, до њега »сензер«, а испод њега »долап«.

У једном куту куће је мала преграда; то је *клијет*, у ком се чувају каце и мјешине са смоком. У другом је крају *огњиште*, које је без шашоваца. Мјесто за ватру је обично на средини огњишта.

Куће зидају од тврдог камења и »вара« (клака и пијеска). Зидове изнутра најприје олијепе блатом, па малтером. Блатом се лијепе зидови зато, да влага с поља не продире унутра. Кад се зидови не би најприје олијепили блатом, онда би зими, кад се ложе пећи, избила роса по зидовима. Унутрашње преграде су олијепљене само »варом«.

Било је по варошима, ређе по селима, богатијих кућа, које су имале »одаје за мусафире«. У Гусињу су такве одаје имали Шабанагићи, Муратагићи, Куртагићи и скоро све агаларске куће, које су имале »познанство са свијетом«, а у Плаву су их имали Реџепагићи, Омерагићи и Шеовићи. Одаје за госте укинуте су, кад су људи остали без агалука. И данас има кућа, као што су Смаилагићи (огранак Омерагића), које, и ако не држе »одаје за мусафире«, неће никога вратити с прага, а да га, по могућству, не угосте. Гостопримство се у оно доба јако ценило, и оно је било на гласу, докле није богаство опало. Одаје за госте сада су претворене у одаје за примање гостију; оне су застрте ћилимима и миндерлуцима.

Куће по варошима мало се разликују од сељачких, јер се и варошани, и ако у мањој мјери, баве земљорадњом и сточарством. И по варошима су куле, куће и земљаче. Горњи спрат служи за обитавање, а доњи за стоку. Улаз је исти, као и код селских кућа, само што су варошке куће ограђене авлијом, плотом или врљиком. Осим соба за спавање скоро свака боља кућа у вароши има »ћошак«; то је уздигнуто постоље у предсобљу, обично у једном ћошку, до кога се налази повише малених прозора. У ћошку се љети, за вријеме љетних врућина, спава и сједи ради расхлађивања. Ћошак је застрт ћилимима. Ћошак на кули Аба Реџепагића у Плаву чини изузетак. Докле се ћошкови по осталим кулама налазе на 60—70 цм. висине над собним подом, дотле се ћошак на овој кули издиже изнад крова

у виду маленог звоника. Једну сам овакву кулу видио и у Вусањима. Сви ћошкови уопште могу да послуже и за пушкарање кроз малене прозоре; а на истакнутим ћошковима има и пушкарица, те овакви ћошкови служе као куле стражарнице; оне се, у случају нужде, претварају у малена утврђења. Има ћошкова и са прозорима, окренутим доље, кроз које се гледа на непосредну близину куле. Овакви се прозори виде и на кули Аба Реџепагића. Они су имали да послуже за одбрану и већу сигурност.

По варошима има кућа са одјељењима, која су приграђена боковима горњег спрата. Таква се одјељења никад не налазе уз куле, него само уз »куће«. То су обично уске одаје од дрвета, које служе за спавање или успрему, а подигнуте су на дебелим дрвеним дирецима. Простор испод ових одаја је слободан и није ограђен. Такве собе зову »манџалак« *(кућа без темеља)*.

Двориште око сеоске куће ограђено је плотом или врљиком. У дворишту су: *кошара*, олијепљена блатом, а покривена сламом; служи зими за спраћање оваца. *Стан*, чији су дуварови и кров од »подница« (тесаних дасака); у њему се љети разлијева млијеко у карлице. *Шалаши* имају дуварове од плота; подница (под) је од »мањике«, кочеви јелови, а пруће врбово или љесково; покривени су штицом; у њима се држи кукуруз. *Телечар* или *кочак* је од подница. *Тор* је заграђен плотом или тарабом. *Изба* је издијељена плотом на преграде; у њој су кочак и јасле. У изби се зими затварају говеда.

У потоње вријеме има кула на три спрата и по варошима и по селима. Најдоњи спрат, изба, служи за говеда и коње, а два горња за обитавање. Овакве су куле обично код великих задруга, каквих у овој области има повећи број. Оба горња боја издијељена су на много мањих одјељења. (Види скицу на стр. 436).

Пресјек горњег спрата куле Смаила Фератова Никочевића из Заграђа.

Ово је најобичнији тип унутрашњег распореда одјељења. Има кућа и кула са мање, а има их и са више одјељења. Улазак је у ову кућу кроз избу на лицу куће; главна су врата на ужем челу куће.

У Мартиновићима и Вусањима има повише кућа и на три спрата; тих трокатница има и по другим селима. Нарочито се истичу својом величином и грађом куће у Плаву, које припадају браћи Феровићима, а у Гусињу богаташа Балића. Најсиромашније су куће код српског ста-

новиништва православне вјере у Брезовици, па у Ђуричкој Ријеци, Метесима, Јари и Коморачи. Куће православних Турковића у Војном Селу убрајају се у најбоље.

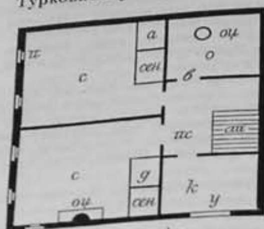

Лице од куће.

с соба, одаја.
о огњиште.
к клијет.
пс предсобље.
ст степенице на избе за горњи спрат.
оџ оџак.
в врата.
п прозор.
сен сепзер.
а амал.
д долап.
у улазак, главна врата.

Земљачâ је мало. Најобичније су куће, чији је горњи бој од брвана. Нема еднодијељних кућа. Ако је и мален простор у кући, опет је подијељен на собу и кућу (огњиште).

Куће у Вусањима одликују се крововима и прозорима. Докле је кров код осталих кућа висок, врло стрм и покривен прикивеном шиндром, кров је у вусањских кућа положит и низак, и покривен даскама, обично тесаним подницама. Оваких кућа има и у Мартиновићима. На овим крововима наслаже се велико камење, да вјетар не однесе даске. Велики снијег не може склизати низ овакав кров, него га људи лопатама згрћу; иначе би кров, под силним теретом, могао попустити. Зими 1913—14. год. Вусањи су били скоро пусти, јер су сељани били избјегали кад су Црногорци заузели Плав и Гусиње. Како није имао ко да збаца снијег са кровова, многи су кровови попадали под тежином од снијега.

Вусањске куће мјесто прозора имају малене мазгале, које су служиле и као пушкарице. Вусањи су од свагда били легло зликоваца, па је сељанима живот био у вјечитој борби и страху; отуда им куће личе на малена утврђења. Куће у Врмоши су истог типа, као и оне у Мартиновићима и Вусањима.

Собе загријавају зими обично плеханим пећима. Како дрва има у изобиљу, а зима је врло оштра, пећи се ложе

непрестано, а прозори се никако, или врло ријетко, отварају, јер су тешко покретни. Зато је ваздух у собама нечист и врло нездрав.

Куће у Брезовици су најбеднијег изгледа, нарочито оне у доњем дијелу села, ближе Новшићима. Тамо су куће махом „сламенице“; покривене су сламом, мале су и има их много приземних. Без сумње, ово је пошљедица несигурног стања, у ком су се православни Брезовичани налазили, а уз то и рђавог материјалног стања, које их и данас прати. Налик на ове јесу куће у свим селима, гдје је православни живаљ преовлађивао. Није Србин смио градити кулу, јер се онда бојао пљачке и насиља; он се морао правити сиромашним, да би избјегао изјелицама и зликовцима. Православни Турковићи су се највише опирали Турцима, они су се до данас одржали у богатству, одупирући се јуначки прохтјевима пљачкаша и харамија турских.

Задруге су овдје велике. Према статистици за 1913. годину било је у Гусињу:

12 кућа по 10 чељади, 10 кућа по 11 чељади, 8 кућа по 12 чељади, 5 кућа по 13 чељади, 2 куће по 14 чељади, 2 куће по 15 чељади, 4 куће по 16 чељади, 1 кућа са 17 чељади, 1 кућа са 18 чељади и 2 куће по 19 чељади.

Задруга Зука Бећова Радоњића броји 20, Смајила Никочевића 24, Адема Таирагића 27 и Ајрадина Радончића 36 чељади. У Боганћима једна задруга броји 42 чељади. Задруге су раније биле много веће и више их је било. Задружни се живот и данас много цијени и поштује. Народ је свјестан, да је у сложној задрузи увијек веће благостање него код инокосних породица. Рад је у задружној кући тако подијељен, да сваки члан породице зна своју дужност; тамо се зна, ко је сточар, ко земљорадник, ко кириџија итд. Сваки се без ријечи покорава кућном старјешини; његова је ријеч за све закон; он распоређује посао међу задругарима; он води главну бригу о укупном домаћем газдинству.

Како у Малисораца у Малесији, тако и код оних, који живе у подручју Јадранског Мора, има много задруга. Задруга Зеф Маље из Нишуле броји 25 чељади. Овдје у задруги живе и други и трећи братучеди. Старјешина је Зеф Маља; 1912—13. год. он није био код куће, него у Малесији, гдје га је рат застао. Њега је замјењивао најстарији мушкарац. Кад дође старјешина, његов му је замјеник дужан предати чист рачун прихода и расхода; ра-

зумије се, да се оваки рачуни предају само усмено. Ако би рачуни били неисправни, старјешина има право да се љути и кара. Карање је уопште највећа казна, коју може старјешина употребити.

При диоби задруге имање се не дијели на мушке главе, већ на онолико дијелова, колико родоначелника сачињавају задругу. Овака се диоба врши и у Црној Гори, само је разлика у томе, што се одраслијим мушкарцима, који су доприносили привређивању у Малесији не даје никаква дијела или додатка, као што то бива у Црној Гори.

Сирота девојка не носи мужу мираз, који јој од оца остане. Док је неудата, ужива сав приход од имања, а када се удаде, имање припадне најближој мушкој својти, ма на ком посу била. Арбанас не би узео дјевојку с миразом, и кад би могао, јер се то сматра за срамоту. Овај обичај постоји у Зупцима, (у црногорском приморју). Изгледа, да држе да је мираз проклет. Многе богате дјевојке жале оставити своје имање, па се и не удају, него остају на своме имању под именом калуђерица. Отуда је у Арбанији много калуђерица. Скадрани се не држе овог обичаја; они удају дјевојке на мираз и не сматрају то за срамоту. Малисори их за то коре ријечима: »Гдје си ти вјешао пушку, жена ће објесити гаће«. То ће рећи: жена га је купила, па ће и управљати њиме. А срамота је над свима срамотама, да се муж мора покоравати жени.

Старјешина не мора давати рачуна млађима, нити млађи то од њега траже, и ако имају право. То проистиче понајвише из поштовања према старјешини. Ако старјешина стане без разлога расипати, млађи се тада обично буне и траже рачун; а кад то настане, настаје и диоба. Ако при диоби настане каква несугласица, онда свака страна позове од пријатеља по једног или два, који као суд добрих људи изврше диобу; што ови изабрани људи учине, важи за све стране као закон. При диоби имање се дијели на веће комплексе, како се сваки задругар може на своме дијелу населити, да другима не буде на досади и сметњи. А ако који задругар затражи, онда се и поједини комади оранице или ливаде дијеле на више дијелова.

Старјешина је у задрузи обично онај, који је најпаметнији и у свему најсрећнији. Паметан старјешина ради све договорно са старијим задругарима. У случају неспоразума између старјешине и задругара у питању какве куповине, продаје, рјешава већина гласова. Добром се старјешини остављају одријешене руке, али ипак без опште

сагласности не смије ништа од имања ни продати ни купити. Има задруга, гдје су задругари и на четвртом пасу (8 степени). Мир, ред, слога и напредак у задрузи понајвише зависе од старјешине.

Задруге се одржавају не само за то, што се тако лакше, брже и више уради, већ и ради тога, што се у велико баве сточарством и земљорадњом, па при сељењу на планину и обратно треба што више радних снага, да се на више страна употребе; а задруга се боље брани и од отмичара и злих људи.

Поједине жене у задрузи могу имати свога особка. Ако је особак у новцу, њен га муж даје под интерес, а ако је у живоме, онда се то даје на наполицу и приплод. Многе задруге држе особак неке своје жене под интерес и онда расте интерес на интерес, да се од малене суме начини велика свота, која задругу скупо стане. Отуда је међу Малисорима остала ријеч: гдје у задрузи има особка, ту нема среће и напретка. То се чује и у Црној Гори. Многе су задруге пропале, које су особак својих жена држале под интерес.

Сва задруга заједно одговара за дуг појединих задругара; и тековина појединих припада задрузи.

Као што дјевојка нема права на очево имање, пошто се уда тако ни удовица, ако се уда, нема права, да ишта прими из домовине, макар имала или немала дјеце и макар колико ту живјела. У Црној Гори оваке жене примају »остојбину«, по 8 перпера за сваку годину, проведену у првом дому.

V ПОЛОЖАЈ НАСЕЉА.

Плав лежи по хрбату и странама морене. Куће се спуштају до ријеке, и преко ње, а с друге стране до близу језерске обале.

Плав је центар ове области; ту се завршава гусињска долина, а одатле почиње лимска; ту се спушта долина р. Ђуричке, а мало ниже и р. Комарача, која се слијева од Богићевице. Отуда је Плав на раскрсници путова од Пећи и Дечана за Клименте, Куче и Васојевиће, и од Скадарске Малесије за лимску долину, Пештер, Сјеницу и Санџак.

На положај Плава утицале су ове погодбе: плодност земљишта; близина језера, богатог рибом; близина богатих пространих планинских пашњака; комуникациони положај,

услед кога се одавде најлакше могло господарити свим овим крајевима; и најпосле клима, која је врло умјерена. Сва се околина спуштала к Плаву, уносећи у њ своје производе и купујући ту своје потребе. Пећ и остали трговачки центри били су удаљени, а осим тога преграђени високим планинама; то је у многоме допринијело, да се Плав оснује и одржи.

Према ријечима М. Болице, у 17. вијеку је кираџијски друм водио од Плава до Котора преко Подгорице, којим се гдјекада могло видјети по 200 коња с робом. Без сумње, кираџије су на коњма преносили робу из Котора у Пећ, и Плав је служио као кираџијска станица за преноћиште. Тај друм и данас постоји уз Куче, а трагови друма за Котор и данас се на многим мјестима виде преко Ријечке и Катунске Нахије.[1]) Кираџијски транспорт од Подгорице за Пећ и обратно, вршио се увијек, негда више негда мање, а данас, од када је Пећ припала Црној Гори, врши се у велике, што јако помаже економском стању Плава и Гусиња.

Докле су у Плаву били православни, као да је Плав био мален. У предању стоји за многе породице, да су њихови преци нашли у Плаву тек по неколико кућа. Кад су Клименте протјерани и Срби се стали турчити, онда се и Плав нагло повећао. Турци, који су добили агалуке, населише се ту; уз њих се населише и други, који су насилно присвојили или и купили имање, јер им је живот у већој заједници, био сигурнији и мирнији. К овима су прилазили и други и Плав је брзо постојао све већим насељем и центром своје околине. У колико су најприје на оснивање Плава утицале разне географске погодбе, у толико је доцније на повећање насеља утицао етнички моменат: чим се је мухамеданство стало ширити, и Плав се је стао нагло развијати, постајући у исто доба и центар исламства.

По моренском хрбату су куће виђенијих Турака, обично ага и бегова, а у доцније вријеме и Феровића; тамо су и три џамије. То је био центар варошки, гдје је био и град. Гребеном морене пролази главна улица, а од ње на једну и другу страну воде споредне. Улице су кривудаве и уске; куће су без реда размјештене; нема нарочите чаршије или пазара; дућани су махом у главној улици, а пазар је при ријечном кориту.

---

¹) Види мој рад „Ријечка Нахија", VIII км. Насеља Српских Земаља, стр. 220. и 560.

Гусиње је доцнијег постанка. По предању мјештана, овде је насеље почело, кад су Клименте истиснути из лимске долине, прије ваљда 160—180 година. Варош је у углу, на утоку р. Врује у р. Грнчар. Једва примјетно издигнут је бријег Грнчара, гдје је прву кућу подигао Шабан бег Шабанагић; а како су он и његово потомство били заповједници Гусиња, ово се мјесто и назвало »градом«, и ако не личи ни на најпримитивније утврђење. Мјесто, на коме је Гусиње засновано, било је обрасло густом шумом, коју су насељеници крчили и претварали у њиве и ливаде. *Гусиње је, дакле, засновано у крчевинама.* По једном предању, у Гусињу је било насеља и за вријеме клименташког господства; ту су живјели мирни земљорадници, можда остаци пређашњег становништва или и новији досељеници, махом православни, а по крајевима и при падинама планина Клименте, који су били у већини сточари. Прогнавши Клименте, потурчени Срби су добили силне агалуке овдје и чак до Будимља; на њих намјестише све оне, који се нијесу хтјели потурчити, а сами се населише у Гусињу, гдје су могли безбрижније уживати своје приходе. К овима су прилазили и доцнији потурченаци, а примали су и православне, јер су им потребни били ради разних заната, које Турци ни данас не раде.

Са пресељењем плавских Турака у Гусиње, и заповједништво ове области пренијело се у Гусиње. Сад су се јако осилили Шабанагићи и Пашићи (огранци Реџепагића), који су били заповједници Гусиња; под власт Гусиња потпадао је и Плав и сва околина од Врмоше до Јарине Главе, сва лимска долина до Будимља. У Гусињу је било много више ага него у Плаву, по томе су и приходи Гусиња било знатно већи него приходи Плава; за то се Гусиње убрзо и истакло богатством, те му није било тешко, да од Плава преотме превласт и постане центар власти, силе, богатства и трговине, што је и до данас одржало.

Од Гусиња се шири плодно и пространо поље к језеру; са свију страна га окружују високе планине, те му климу чине врло оштром, а јесен и прољеће још и магловитим. С друге стране к њему се спуштају уске долине ријека Доље и Грле, којима се отварају кршевите и неприступне Проклетије. Путеви на којима се налази Гусиње, јесу тешки кираџијски друм од Подгорице преко Рикавца и Врмоше за Плав и Пећ; и још ломнији пут преко Годиње уз Бијели Поток који води ка Скадру. И у колико је Плав служио као кираџијска станица при пре-

ласку преко Чакора за Пећ и обратно, Гусиње је служило истој сврси при изласку из планинских тјеснаца на путу из Подгорице и Скадра. И данас у Гусињу постоје четири хана за преноћиште кириџија.

Гусиње се служи бунарском водом. На средини вароши је бунар, одакле сва варош носи воду за пиће.

М. Болица пише, да је при крају 1612. год. на средини између Плава и Климента »Велики Турчин« подигао утврђење на врху незнатног узвишења. утврђење названо Нови Град, гдје су 200 низама и 50 коњаника чували стражу; да је ово утврђење подигнуто по молби Сем-чауша, главног турског заповједника у Подгорици, који је имао свој тимар у Плаву, којим се није могао користити због нападања Климената. Гдје је био тај Нови Град, не зна се. На путу од Вјетрника уз Бијели Поток налази се мјесто Годиља, које на арбанашки значи »грађевина«, гдје се и данас познају остаци сухомеђе. Можда је то био тај Нови Град, који је, збиља, згодно могао служити за стражу и одбрану од клименташких упада; одатле се могло пазити не само на главни, већ и на споредне пролазе. Годиља, негдашњи Нови Град, налази се у планини, гдје је живот врло отежан и стража је ту, без сумње, могла трајати кратко, само љети и нешто мало у пролеће и јесен. За сигурнију стражу доцније су саграђене неколике куле на Вјетрнику и од њега ка Гусињу низ Гричар. Неке су од њих срушене, а неке и данас постоје и претворене су у куће.

а) Гусињска села.

Гричар. Гричарско Поље се стере од Вјетрника, гдје је граница Врмоше па до Гусиња; дуго је 7 километара. Ријека Гричар засипа већи нарочито лијеви дио поља, по којему је село Гричар. Зато су куће у подножју страна. На неколиким мјестима испод страна јесу велике купе од наноса. На обема странама ових купа подигнуте су куће, нарочито на крилима њиховим, гдје су сачуване од бујице. Да би се што јаче осигурали, људи ограђују поточна корита плотовима и дају потоцима одређени правац. Сеоске земље се налазе у самом подножју страна, између поточина, гдје су осигуране од поточних поплава; а ливаде су у пољу. Ријека Гричар често наноси у ливаде пијесак и камење, или их разорава, руши и односи; особиту је штету нанијела 1896. г., приликом велике опште поплаве.

Досуђе је у подножју Гребена; куће се пењу уза страну, а некоје се спуштају и у поље. Гричар овом селу не причињава квара, јер се његов ток одбија изнад Досуђа и скреће према Гусињу. И земље и ливаде су до самих кућа, при страни и у пољу. Имања су груписана око кућа.

Заграђе је изнад Досуђа, на благом заравањку иза Јериње, испод стране Гребена. Село отворено југу и истоку.

Мартиновићи се пружају испод подножја Пепурана и Виситора и заузимају простор 4—5 Км. дужине. Од планине Вага долази Мартиновићка Ријека и протиче између огранака Гребена и Пепурана. На изласку из планинског кланца таложи нанос у подножју. На овом наносу налазе се скоро двије трећине мартиновићских кућа. Ријека је 1896. г. разнијела и насула земље и ливаде; за то сељани, да би се сачували од штете, ограђују њене обале. Остали дио села налази се на подножју страна. Земља је испод самог села, а ливаде у пољу до р. Ључе. Мартиновићка Ријека је и љети прилично јака, те се њом велика већина земљишта топи.

Гричар, Досуђе и Мартиновићи пружају се од Вјетрника испод планинских подножја, низ поље, с лијеве стране р. Гричара. Ова села се настављају једно на друго и границе су им једва примјетне. Заграђе је на висини изнад ових села. Сва ова села су присојна; тамо и воће боље успијева. Она имају довољно воде за натапање и изворску воду за пиће.

Лази су у пољу према Гричару, с десне стране ријеке Гричара. Тај се дио зове *Буцељ.* Други дио села пење се уз брежуљкасте подове изнад Буцеља; то су прави *Лази*, засновани у крчевинама. Земља је груписана око кућа, а ливаде су махом у пољу. Гричар наноси штету ливадама; њих утврђују плотовима и живим оградама. Скоро се сва земља топи Гричаром и јаким изворима, који слазе с Тројана.

Колиновићи се простиру испод подножја Бора. Највише је кућа на пространом наносу Колиновићког Потока. Поток с јесени и прољећа наноси штету; њим се љети натапа много њива и ливада. Земља је груписана око кућа, а ливаде су к ријеци Вруји.

Крушево је одмах до Колиновића и граница им је једва примјетна. Куће су у подножју; највише их је на наносу потока, који се слива низ село. Поток је врло бујан, па причини селу огромну штету. Године 1896. насуо

је и разнио много земље и ливаде, а тада је срушио и једну кулу и подавио 12 чељади.

Вишњево је у продужењу Крушева са истим положајем кућа. Поток, који слази с Бора низ Вишњево, наноси селу јаку штету. Многе су куће на поточном наносу, а неке се пењу уз стрмене брегове Бора. Земља је груписана око кућа, а ливаде се спуштају к пољу и пењу уз брегове Бора.

Лази, Колиновићи, Крушево и Вишњево пружају се другим крајем поља према Грчару, Досуђу и Мартиновићима, а леже у планинском подножју. Ова су села окренута сјеверо-истоку, те је клима оштрија и snjегови се дуже одрже.

Доља је у долини, с обје стране р. Доље, која долази од Валушнице, Тројана и Попадије. Дио села при страни планине Браде зове се *Драгије*. Куће су у Дољи при странима, ређе на ријечном наносу, а у Драгијама су при бреговима. Доља, лежећи у ријечној долини, заклоњена је од вјетрова, али и од сунца. Близина Браде и Тројана чине климу врло оштром. Ријечна вода служи за натапање.

Вусањи су с обе стране р. Грле у дужини 4–5 км. С десне стране су *Никаљи*, *Ђонбалићи* и *Ђосовићи*, а с лијеве *Герањи*. Ђосовићи и Ђонбалићи су подножјем Бора, а Герањи подножјем Браде. Земља се налази до кућа, а ливаде низ р. Грлу, чија је околина махом подводна. Долина је ове ријеке уска, а планине с обје стране окомите. Клима је овдје оштра; сунце се зими указује само поврху планинских вијенаца. Бјелич је и љети покривен снијежњацима. Бјелич припада Вусањима. То је највећа планина у Скадарској Малесији, и због несигурности нико се не усуђује, да изађе на њен врх. Вусањи су по положају створени за прибјежиште злих људи. Излазак ка Гусињу је узан, да га је лако бранити, а позадина је непроходна за сваку казнену експедицију.

У селу је мало земље, али како сељани имају много планина, то највише живе о стоци и о приходима, које узимају за травнину.

Грла носи пијесак и шири га по ниским обалама. Људи су са извора Грле спровели јазове (ваде) планинским подножјем ради натапања, а једна је вада проведена и хрбатом бријега, испод кога ријека понире.

Врмоша се пружа објема странама уске долине Врмошке Ријеке. Врмошко Поље дуго је $5\frac{1}{2}$ км. и широко

300—600 м. Ријека и сви потоци носе много пијеска. Ријечно корито је широко и нестално; за то су куће подигнуте при странама, на заравањцима и терасама, а све су засноване у крчевинама.

У Врмоши је клима планинска. Куће су засноване међу јеловим шумама; изнад села је планина. Житељи Врмоше су Селчани (Клименте), који су основали ово село по невољи; сиромаштина и тјескоба у племену нагнала их је, да се селе амо, да обрађују земљу и да се стално настањују у овој планини. Овдје сију раж, јечам, пшеницу и кукуруз; кукуруз роди само, кад је топла јесен, иначе прва слана однесе сав род. Неродице су честе, и тада сељани проведу зиму у равници испод Скадра. Некима један дио фамилије живи у Селцима, а један овдје; на тај се начин лакше прехране.

б) Плавска села.

Војно Село наставља се од Вишњева подножјем Бора и пружа се скоро до самог Плава. Граница је између Војног Села и Вишњева »Побођени Камен«; та је граница тек примјетна, јер су куће једног и другог села у непосредној близини. Куће су на поточним наносима и при бреговима. Кроз село теку потоци са Мемине Планине и причињавају штету, кад јако надођу; њиховом се водом љети врши натапање. Село захвата простор од 4 км. Подножје Војног Села као и Колиновића, Крушева и Вишњева: сва се ова села настављају једно на друго, те изгледа, гледајући с противне стране, да се подножјем Бора пружа непрекидни низ кућа од Гусиња до Плава. Њиве су око кућа, а ливаде у равници к Плавском Блату. Сва села испод Бора имају много ливаде и земље и при Бору и Меминој Планини; ораница и косаница тамо се налазе изнад самих села, а засноване су у крчевинама. Гледајући на ове крчевине с противне стране, изгледају као велики торови, ограђени густим редовима шуме и разбацани по странама и бреговима планинским.

Акање и *Будовица* су одмах изнад Војног Села; то су, управо, дијелови његови. Оба су села на странама потока, који протиче кроз Војно Село, а чија вода служи за натапање у овим селима и у Војном Селу. Пошто су Акања и Будовица узвишенији, то је тамо и клима оштрија него у Војном Селу. У њима нема онолико земље и ливаде, колико у Војном Селу, јер су стијешњена озго планином,

оадо Војним Селом, а са страна уским планинским косама, које им јако отежавају крчење и насеља. Села су заснована у крчевинама; отуда је и земља груписана око кућа. Сељани су се одавали пљачкама и лупештинама, због чега су на гласу као зли људи.

Ђуричка Ријека и *Богаићи* налазе се при странама у долини Ђуричке Ријеке. Богаићи су одмах изнад Плава, с десне стране ријеке, при стрменој страни, до потока, који врло стрмено пада са Коњског Обора и Кофиљаче. Сеоске су земље и ливаде махом при странама око села и изнад њега. Село Ђуричка Ријека је с обје стране ријеке, почевши на 20 минута даљине изнад Плава, па се пружа уз ријеку к њеном извору. Њиве су обично при странама, а ливаде у ријечној долини. Ријека носи гомиле пијеска и камења, и кад су велике поплаве, наноси штету. Околне планине су далеко и не сувише високе, те је и село доста отворено сунцу и вјетру. Ријечна је вода јака и служи за натапање и воденице. Њеном се водом натапају земље и у Војном Селу.

Хоти су при кориту Хотског Потока, десне притоке Ђуричке Ријеке, а удаљени од Плава 2 сата. Село је засновано у крчевини. Клима је планинска. Излазак је селу непосредно низ Ђуричку Ријеку. Живот је овдје јако отежан ради оштре зиме и недовољно културног земљишта.

Прњавор је према Плаву, преко Ђуричке Ријеке, на маленом заравањку, и при страни Коњског Обора. Село је као саставни дио Плава, јер га само ријека раздваја од вароши. Земље и ливаде су испод и око села; топе се водом, која се вадама доводи из р. Комораче, чак испод Метеха, и из неких ближих извора. Прњавор и Богаићи су заклоњени од истока, а окренути су к западу и изложени јужном и сјеверном вјетру.

Скић је при бријегу Великом Скићу, преко ријеке од Плава на сјеверо исток. Куће су поређане при бријегу и подаље. Село је скоро у равници, гдје су груписане земље и ливаде, које се натапају водом из р. Комораче и Ђуричке Ријеке.

Рудо Поље се простире од Плава до Лима и Плавског Блата. Село је, управо, саставни дио вароши, јер сеоске њиве и ливаде упиру у саму варош. Земљиште се натапа водом из Ђуричке Ријеке, која је доведена са велике даљине. Куће су на равници. Село је изложено свим вјетровима.

Метех се налази к истоку од Плава на падинама Старца, Дјела, Јечмишта и Црвеног Крша. Лијеви Метех

је на страни Црвеног Крша, с десне стране потока Љеваша, а Десни Метех на страни брда Шуме Шошкића, изнад корита потока Десног Метеха. Села су заснована у крчевини. Оба су Метеха на висини, гдје превлађује планинска клима. У Лијевом Метеху је нешто жупније; ту је и хљеб укуснији. Села су опкољена шумама, што ублажава климу; заклоњена су од сјевера, а скоро и од истока. Сеоски је излазак низ Комoрачу у Плав и на пут за Пећ. Од Плава до Метеха има $1^1/_2$ сат.

Јара је даље од Десног Метеха, преко косе, која се спушта од Старца. Село је засновано у крчевини. Њиве и ливаде су до кућа, а испод села протиче р. Комoрача. Њен горњи ток изнад Јаре зове се *Бобинопољка*, по Бабином Пољу, које се на сат дужине протеже уз ову ријеку до огранака планине Богићевице. Јара уз Комoрачу и Хоти уз Ђуричку Ријеку јесу најудаљенија насеља у Плавском округу.

Комoрача (село) пружа се низ р. Комoрачу од Јаре до р. Лима. Куће су подигнуте на објема њеним странама, у долини и при странама. Село се протеже у дужини од 3—4 км. Како је долина р. Комораче прилично дубока, село је као у јарузи. Комoрача има везе са оба Метеха и Јаром, јер се испод њих и налази. Село је отворено к р. Лиму низ и к Богићевици уз истоимену ријеку. Земљама и ливадама, које су махом уз ријеку, ријека гдјекада наноси штету. Ријечном се водом наводњава много њива и ливада.

Брезовица је на подножју Виситора. Од Мартиновића поред Плавског Блата и Лима пружа се Брезовичко Поље; оно је уско и дуго до $3^1/_2$ км. Крајем овог поља у подножју Виситора подигнуте се сеоске куће; некоје су и средином поља, а некоје се уздижу при странама. Поље је низ Лим све уже и завршава се код Пепића. Доњи, ужи, дио поља није насељен. Низ Виситор слази Бијели Поток, којему је ток врло стрмен; он окомито пада и сноси много камења и муља, које често набаца на околне њиве и ливаде. Село је окренуто к истоку и југу, а заклоњено од сјевера и запада. У селу нема довољно земље и ливаде, нити се земља довољно наводњава. Брезовица је добила име по *брезама*, којих овдје има читава шума. Кроз село пролази главни пут низ лимску долину. Плав је у непосредној близини села. У селу је стара црква св. Тројице, која је од Турака запаљена 1912. год.

Новшићи су с десне стране Лима испод Брезовице. Куће су подигнуте на заравањцима с обје стране потока.

који се спушта стрмено у Лим. Изнад села се надвисују високи брегови. Село је заклоњено од истока; има свој излазак низ и уз Лим. Земља је груписана у селу у пољицу, а има њива и ливада и у крчевинама изнад села. Потоњег рата 1912—1913. г. цијело је село попаљено и становништво се разбјегло по Скадру, Плаву, Метеху и другим мјестима.

Пепићи су с лијеве стране Лима, испод Брезовице, у подножју страна Виситора, на тераси Лима. И Новшићи и Пепићи имају планине, изнад села, и људи се у многоме баве сточарством. Пепићи су на путу, који води низ лимску долину.

Горња Ржаница је на десној обали Лима, према Пепићима. Изнад села се дижу планине Сјекирица и Штип, између којих се спушта р. Грачаничка. Ријечна је долина уска и стрмена; брегови су велики и покривени шумом, а мјестимице раскрчени и претворени у плодне оранице и косанице. Куће су подигнуте на објема странама ушћа, на лимским терасама; некоје се пењу уз стране и подигнуте су у крчевинама. Земље су махом око кућа, а ливаде на терасама Лима. Село је отворено преко Лима к западу, а од сјевера и истока ограђено је планинама. До 1912. г. Горња Ржаница је припадала Турској, а тако и Пепићи и Новшићи; зато је овдје живот био јако отежан, јер се између Новшића и ње увукла до Лима Велика, црногорско племе. Турци су се с Величанима често свађали и убијали. Због тога ни Ржаничани нијесу могли остати на миру, нарочито Срби, који су у души били с Величанима. Село има добре планине, али се до скоро није могло њима служити потпуно.

Према појединачном прегледу плавско-гусињских села излази, да села заузимају разноврсне положаје. *Некоја се села налазе у планинском подножју* (Гричар, Досуђе, Мартиновићи, Буцељ, Колиновићи, Крушево, Вишњево, Војно Село, Прњавор, Брезовица, Пепићи, Новшићи и Горња Ржаница), *некоја се пењу по странама и бреговима* (Заграђе, Лази, Акање, Будовица, Метех и Јара), *некоја су смјештена у ријечним долинама* (Доља, Вусањи, Богаићи, Ђуричка Ријека, Хоти и Комарача), *некоја су у равници* (Скић и Рудо Поље), *а некоја се, опет, пењу од подножја уз стране и брегове* (Горња Ржаница, Доња Брезовица, а мјестимице и сва села испод Бора и Мемине Планине). *Има села, која су изложена и окренута к истоку и југу* (Гричар, Досуђе, Мартиновићи, Брезовица), *западу* (Метех,

Јара, Прњавор, Богаићи), *сјеверу* (Лази, Колиновићи, Крушево, Вишњево, Војно Село, Акање, Будовица); *има их изложених свим странама* (Скић, Рудо Поље, Плав и Гусиње); *има их увучених дубоко у планине* (Вусањи, Хоти). *Сва села при странама и бреговима подигнута су у крчевинама*; то се и данас јасно запажа по шумарцима, који су свуда између крчевина заостали.

Сва насеља обилују здравом изворском водом за пиће и поточном и ријечном водом за натапање. Ваде су спроведене и са даљине од 5 до 6 км. Такве су ваде низ Ђуричку Ријеку и Комарачу. Мало је земље, која се не топи; која се земља не може »вадити«, нема вредности. *Као да је могућност натапања у многоме, ако не и понајвише, утицала на положаје насеља, јер изгледа, да су људи крчили земљу и насељавали се ондје, гдје су могли земљу наводњавати.* Натапање је најпречи посао сваког сељака; он сваки посао остави, па »вади«, кад га падне ред, »вади« и дању и ноћу, јер му од тога зависи сав »берићет«. Послије воде за натапање *на положаје насеља утицала је близина планина; сваки се селио при својој планини, да је боље са стоком искористи.* Колиновићи су се, напр., населили испод Бора, да су у тјешњем додиру са својом планином. С друге стране Бора били су Вусањи, који су своје границе радо потискивали, па је Колиновићима требало стати на бранику своје планине. Мартиновићи су тако исто основали село испод својих планина. *Села, која нијесу имала нарочитих планина, оснивана су што ближе подножју ма чијих планина, само да се бар нижим њиховим падинама послуже.* Таква су села Гричар, Досуђе, Заграђе, Лази, Доља, Вишњево, Крушево и др.

Некоја су села при плећатим брдима, згодним за обрађивање и насељавање, и сеоска су имања тамо, у главноме, до самих кућа. Низ таква се села спушта пут на главни друм, који води подножјем, крајем поља. Овдје су већи комплекси земље груписани око кућа, а само се по која њива или ливада налази подаље од ове. Тешкоћа око преноса производа и других потреба није велика, јер релативна висина насеља износи највише 100 до 200 метара. А како људи имају повећи број коња, то им је преношња летине олакшана. Около ових села су шуме, проријеђене пропланцима за њиве и ливаде. И што је насеље старије, то су комплекси шума рећи и мањи; гдје је насеље младо, то се оно једва види у шуми. Оваква су сва села по странама и бреговима ове области, па у Велики, Полимљу, Шекулару и Васоје-

вићима, гдје су читава плећата брда намрежана њивама, ливадама, воћњацима и омањим грменовима густе шуме, повезаним међусобно на окрајцима. Најтипичнији положаји ових насеља јесу Лази, Колиновићи, Крушево, Вишњево, Будовица, Јара, оба Метеха и Горња Ржаница.

И остала су села засована у крчевинама, али нису на брдским странама, гдје је насеље могло захватити повеће просторе, него у подножју и уским долинама, гдје је земља везана за планинско подножје или уску долину. У овом се случају насеља не заокругљују, као на плећатим брдима, него се продужују дуж подножја или ријечне долине. Докле се насеље у првом случају шири на све стране по вољи и потреби, дотле му у овом другом случају правац одређује земља, за коју је везано, и географски положај. У ову групу спадају сва друга села, нарочито Врмоша, Грнчар, Досуђе, Мартиновићи, Вусањи, Ђуричка Ријека и Брезовица.

VI ТИПОВИ НАСЕЉА.

Тип вароши.

Тип Плава и Гусиња постао је под утицајем помухамеданених Срба и Арбанаса. Улице су уске и кривудаве. Чаршије су састављене из врло збијених дућана. Дућани се један на други настављају; имају ћепенке и сва је грађа дрвена. При отварању дућана горња се крила отварају навише и закаче, а доња, већа крила, отварају се доље и ослањају на нарочити наслон. На доњем се крилу наложи дућанска роба. Чаршија је у Гусињу широка и љепша но у Плаву. Докле се дућани у Гусињу наслањају један на други, у Плаву су поређани у накрст по варошким махалама. Гусиње је већа трговачка варош од Плава.

Куће су обично на два спрата: доњи бој је назидан од камена, а горњи од дрвета. Прозори су са ријетким решеткама. На горњем спрату живе чељад, а у доњем говеда и коњи. На горњи се бој обично излази споља уз дрвене степенице, а ређе кроз избу. Пред вратима је ајат, обично затворен штицама. Кров је од шиндре, ређе од сламе. Има кровова, којима је доњи дио од шиндре, а горњи од сламе, или обратно.

Куће су ограђене авлијом; авлије су од »дувара«, плота или »тарабе«. Авлија од дувара награђена је од опека, које мјештани справљају од гњиле (иловаче); умијешену

опеке стављају у калупе, па их изврате на земљу, гдје се на сунчаној припеци пеку. Оваке су цигље нејаке, лако се ломе и на киши расипају, зато зидове од цигље покривају шиндром, да не би накисли од кише и распали се. Од оваких цигаља неки праве и кућице; у такве зидове узиђују брвна, и на сваких 70 цм. висине зида долази по један појас *брвана*. Мјесто оваких дуварова виђа се, нарочито у Плаву, много дуварова од салаша, који се тако поређају, да затварају предњи дио куће и служе као авлија. На авлији је велика дрвена капија. Овако је ограђен само предњи дио куће од улице, а остала три лица су ограђена плотом или тарабом. У средини авлије је кућа са салашима и потребним зградама.

До куће је башта за поврће и воћњак. Према томе обје вароши, нарочито Гусиње, изгледају као шума, у којој се крију куће. Гледајући из далека Гусиње, види се само шума; тек кад се приближи види се по гдекоја кућа, како се бјелиска и провирује из густиша.

Скоро свака кућа има на горњем спрату нужник, који је приграђен споља и у који се улази изнутра. Нужник је махом на оном лицу куће, које гледа у башту; ту нема никаквих врата ни прозора. Доњи дио нужника није ограђен и затворен, зато сва нечистоћа стоји откривена. Око куће и иначе је прилична нечистоћа; сметлиште се баца свуда.

Куће су у опадању, нарочито у потоње вријеме анархије, када никоме није била загарантована својина и безбједност. Има и бољих кућа, као у Гусињу куће Балића а у Плаву Феровића. Ове су куће све од камена.

Улице су калдрмисане крупним камењем, а о крајевима су јазови за отицање воде. Чаршија у Гусињу је поплочана ситним облуцима; по средини је јаз за отицање воде.

Обје се вароши дијеле на махале. У Гусињу су махале: двије *Градске*, двије *Тобџијске* и једна *Варошка*. На самој обали р. Грнчара, која облива Гусиње, налази се *Град*, незнатно уздигнуће, гдје су у старије доба живјели гусињски забити. Обје градске махале почињу од Града и иду у разним правцима; до ових су Тобџијске а Варошка је с краја до ових. У Варошкој Махали живе скоро сами православни Срби. Свака је махала имала по једног кмета; православни Срби имали су Србина за кмета, кога су сами бирали. Прва Градска и прва Тобџијска Махала су веће од осталих. Изнад Гусиња преко р. Врује, на маленом брежуљку, је *Војни Стан*; градио га је Ђул-бег Шабан-

агић, а сав је народ, без разлике, кулучио. Сви који су живјели на агалуцима и беглуцима плавско-гусињским, па чак и они на Рогозне, испод Рожаја, са гусињских агалука, долазили су тада да кулуче.

Данас у Гусињу има 46 дућана. У ове се убрајају и они, што продају дуван, опанке, мрс и др. ситнице. Прије је било 50 дућана, који су само мануфактуром трговали. Трговина је јако пала. За доба турске владавине у овим крајевима трговци су свој еспап набављали из Скадра, Пећи и Митровице, гдје су били кредитирани, и могли дизати робу, а за дуг су увијек уредно одговарали готовим новцем, или вуном, кожама, стоком, сиром, скорупом и др. Повјерење је било велико, а трговачка тачност на гласу, те је трговина, у колико може о њој бити збора у овим крајевима, била напредна.

Данас у Гусињу има 27 кафеџиница; у ове се рачунају и оне, које крчме ракију. Даље има: 3 ковача, 2 самарџије, 10 мутабџија, 2 налбата, 6 »фурмаџија«, 3 »кундраџије«, 5 терзија (три Турчина и два Србина), 4 дрндара и 1 »туфегџија« (пушкар). У Гусињу има 4 хана. На горњем спрату ханова примају се људи, а у доњем кириџијски коњи и стока. Кроз Гусиње и Плав од старине су пролазили трговачки каравани од Котора и Скадра за Пећ, а то је у многоме помагало, да се трговина и разни занати одржавају и умножавају.

У Гусињу су три џамије: *Везирова, Чекића* и *Пашина*. Везирова џамија је најстарија; њу је саградио скадарски везир, кад је отпочео турчење у Гусињу. Везир је овој џамији поклонио планину Браду, и Гусињци су је с почетка давали Климентима под травнину за 7 до 12 ћеса годишње; са овим приходима џамија се одржавала. Данас Брада не припада овој џамији, јер је везир доцније од ње одузео и давао под травнину за свој рачун. Дотична села су тада присвојила доње падине ове планине, којима се и данас служе.

Пашина се џамија зове по томе, што ју је саградио Али-паша. Ова је џамија, не зна се како, изгорјела прије 20 година, а са њом и сва чаршија. Али-паша тада није био жив; он није оставио мушког нашљедства, и његово силно имање било је прешло у руке његова зета Махмудбеговића из Пећи. Гусињци су молили Али-пашина зета, да обнови ову џамију, али овај није хтио; онда су они подигли нову џамију у близини ове, у доњем дијелу вароши.

У Гусињу нема цркве. Гусињски су се Срби служили црквом у Брезовици. Године 1907., по благослову призренског митрополита Никифора, уређена је у Гусињу једна кућа за капелу, на чијем се горњем спрату врши служба божја, а у доњем одржава школа.

Турско је гробље поврх вароши; оно је велико и захвата најљепши простор. Једно је мјесто у гробљу узвишено за неколико метара и зове се »Главица«. Ту показују гроб са 300 турских глава, које Клименте у Везировој џамији посјекоше, кад су их ненадно напали. Ту је још неколико гробова, у којима је покопано много турских глава. По покопаним главама и само је узвишење добило име.

Православно је гробље подаље изван вароши, близу извора р. Врује. Гробље је прилично пространо; ту има много старих гробова, за које се не зна, чији су. Величина и старост гробља свједочи о негдашњој величини српског православног насеља. У гробљу постоји један дебео дучеви стуб, подупрт великим камењем. Толики је стар овај стуб, да нико не зна, ко га је и кад поставио. На истом мјесту била је црква; темељи од ње и данас се познају. У овом гробљу налази се велики гроб, у ком је сахрањено 120 црногорских глава, посјечених на Новшићима 1879. г. Кад су се Турци повратили с бојишта, ове су главе, као тријумф побједе, пободене на моткама, свечано пронијели кроз Гусиње и мотке поболи пред градом, гдје су главе биле за дуго изложене. У православном гробљу налази се и гроб са 62 црногорске главе, које Турци посјекоше на Полимљу 1862. г.; а ту је и гроб са 7 црногорских глава, посјечених 1912 г., кад су Црногорци напали и освојили Гусиње.

У Гусињу пију воду из ублова. То је подземна вода од Грчара. Вода је доста здрава.

У Плаву су махале: *Реџепагића, Шабовића, Омерагића, Међунска, Метерижи* и *Купус*. Махале су назване по породицама, које у њима живе; Метеризи су названи по метеризима (шанчевима), који су ту негде прављени, можда још приликом одбране од Климената; а Купус-махала је присојна; — у њој расад од купуса најбоље успијева и најраније дозријева за расађивање. На страни Плавског Блата је и *Рибарска Махала*; она је у близини Рибарског Гробља. Преко Ђуричке Ријеке је *Прњавор*, као варошко предграђе.

У средини је вароши »град«, који су градили Реџепагићи. То управо и није град, и ако га тако називају, већ дворови Реџепагића, заповједника Плава. Град је окружен врло високим зидом и у-њ се могло ући само на двоја врата. На једном улазу подигнут је изнад капије чардак за сјеђење и хлађење за вријеме љетњих врућина, а испод њега су сједници за остале аге и сејмене. Неки веле, да су ту била и вјешала. Град је почео да се руши, а нарочито од онда, када је Асо Феровић отео власт од Реџепагића. Господари овог града били су на сва времена чувени са насиља, која су чинили Србима и Турцима.

У Плаву су четири џамије; свима су мунарета од дрвета, као и онима у Гусињу, а само је једна сва од лијепо отесаног камена. Ова се џамија налази у средини вароши и подигнута је трошком султан Абдул-Хамида, а настојањем Аса Феровића. Чим се довршила њена градња, у Турској је дат устав и султан Абдул-Хамид био је свргнут с пријестола. Плавски Турци нијесу хтјели ићи у ову џамију, да клањају у задужбини збаченог султана, него су је употребили за војно слагалиште, на коју је сврху служила све до заузећа Плава 1912. год.

Типови села.

Села су у овој области разбијеног и разријеђеног типа. У разбијена села спадају: Врмоша, Гричар, Досуђе, Заграђе, Лази, Доља, Колиновићи, Крушево, Вишњево, Ђуричка Ријека, оба Метеха, Јара, Горња Ржаница и Коморача; а у разријеђена села: Вусањи, Мартиновићи, Акањи, Будовица, Брезовица, Новшићи, Пепићи, Богаићи и Хоти.

Код села разбијеног типа куће су јако растурене подножјем планина и при бреговима, а само се Буцел, као дио Лазй спушта у поље Гричар, гдје су куће исто тако растурене. Скоро су све куће подигнуте на крчевинама; оранице су груписане око кућа, а скоро исто тако и ливаде. Један дио ових села засновали су исељеници из Гусиња и Плава. Као таква истичу се села Колиновићи, Крушево и Ђуричка Ријека, чији су се оснивачи тамо преселили из Плава и Гусиња. Овдје *видимо, да се село оснивај исељавањем из вароши*. Тиме се доказује: 1) да варошко становништво није дегенерисано и 2) да варошки живот стоји близу сеоском. Од када постоји Плав и Гусиње, њихови су се становници, поред заната и трговине,

стално бавили и земљорадњом и сточарством; они се тиме и данас баве и то им је највећи извор благостања. Нема варошанина, који нема нешто земље и стоке. Раније су људи на њивама одржавали стаје, око којих су све више земље и ливаде крчили, и послије су се, нарочито за вријеме диобе задругâ, поједини чланови исељавали тамо и оснивали насеља.

На насеља разбијеног типа утицао је и положај земљишта. Како су људи најприје крчили по мало земље и ливаде, према потреби, они су морали крчевине правити у подножју планинских страна; а да не би били један другом на сметњи и да би доцније имали гдје нове повеће комаде у близини, то су прве крчевине правили далеко један од другога. Вјероватно је у овом послу било нарочитог реда, који је постављан од варошких или братствених старешина. Колиновићи и Радончићи су најприје живјели у Гусињу; њих и данас има добар дио у Гусињу, а многи су се иселили при планини Бору, кад су им га бегови Шабанагића даровали. Запажа се, да је не само земља груписана око куће, него се и доцније крчевине, које се пењу уз брегове Бора, налазе махом изнад куће, којој припадају и у вези су са поткућњицом. Овдје се особито пази на јединство и груписаност земље и ливаде; а то је најглавнији узрок разбијеног типа села.

Да су села разбијеног типа заснована у крчевинама, види се јасно и по томе, што су брегови, на којима су крчевине, заокружени густом шумом. Овај систем насељавања види се свуда по Васојевићима и у Лимској долини. Раније су ова села била више разбијена; доцније се уметањем нових кућа и скраћивао размак међу кућама, и разбијеност постајала мања. Правило је било, да су први насељеници захватили велике комплексе земљишта. Прва диоба задруге морала је новим подизањем кућа утврдити право на захваћено земљиште тим, што су нове куће подизане раздалеко, да се лакше одржава све имање и да се лакше бране од отмице и усељавања странаца. Тако је заузето земљиште сачувано за потомство онога, који се први ту уселио, а тако је потомство имало мјеста за насељавање и крчење нових њива. И повећавање насеља стално је расло; село је све више губило облик раштрканости. Исељавања из оваких мјеста није било, јер није било оскудице у земљи, а помухамедањени Срби и Арбанаси били су мирни од ма чијег зулума и насиља, јер су сами били господари ових крајева.

Један од најповољнијих услова за раздвајање и одржавање села разбијеног типа јесте тај, што је свако село имало довољно слободног земљишта, те су чланови при диоби задруге имали гдје подизати куће и правити нове крчевине. Многа села и данас имају доста таквог земљишта, и сваки је власан, ако му је потреба, да увећава своју земљу и ливаду. Пада у очи, да су новије куће подигнуте од подножја и пењу се уз стране брда. Узрок је овом тај, што при доцнијим диобама задруге није било слободног земљишта доље, гдје су настала прва насеља; за то се насеље постепено пење уз брегове ради посиједања слободног земљишта.

На овај тип утицала је и природа земљишта. Дебели слој земље захвата врло велике просторе; земља је смоница и плодна. То је упућивало сељака, да се сели даље, да му је имање одвојено од других, да му није ко на сметњи, нити он коме. Плављани и Гусањани су од рано постали мухамеданци, а како у цијелој области није било елемента, који је могао стати против њих, они су били господствујућа вјера, и сваки мухамеданац, било у вароши, било на селу, био је заштићен од ма чије самовоље; и за то, као потпуно безбједни, мухамеданци су могли одржавати овај тип села.

Сви су ови крајеви пуни текуће воде. Мало је земље, која се не може топити. Вода се може спроводити вадама од по 5 км. даљине, а да у путу ништа не ослаби. Сељаци су се могли насељавати и подаље од ријечног или поточног корита, јер су могли воду и са највеће даљине доводити. Право на »вађење« уређено је у овим крајевима нарочитим правилом: да сваки има право на натапање првом и најближом текућом водом, ако је може довести на своју њиву или ливаду, макар тим унеколико и оштетио неког сељака. Држи се да вода није само својина најближих јој кућа, него припада и онима, које су врло удаљене, ако се могу њом послужити, а немају ближу воду.

Затим велики комплекси шума имали су знатног утицаја на овај тип; а даље је моћно утицао и сам начин живота. Негда су се људи овдје, а скоро и сада, понајвише бавили сточарством; а сточари су вољели посиједати земљиште, које је слободно од ма чијег мијешања са стране. Тако се и сточарство у већој мјери могло подизати, а доније уз сточарство било је довољно места и за земљорадњу.

С једне и друге стране Гусињског Поља, испод планинског подножја, пролази пут од Гусиња до Плава. То су у исто доба и главни путови, који од Плава и Гусиња воде даље. Поред ових путова налази се највише села. Може се претпоставити, да многе куће, које се налазе у близини ових путова, везују свој постанак с њима; ту је лакша и ближа комуникација са Плавом и Гусињем, а преко њих и са даљим трговачким центрима; ту је и близина поља; ту је додирна тачка поља и планине, која је много утицала не само на положаје, већ и на типове села.

На разбијени тип села утицала је моћно и једна етничка особина. Људи не трпе увриједе; они се због ситних ствари завађају и убијају, па желе, да им је све одвојено, да један другом не праве сметњу. Због овога су и куће не одмах до пута, који води кроз село, већ подаље за 50 до 100 м. У оваквом случају може човјек и проширити своје имање, а да није другоме на штети, нити њему неко други на сметњи. Нема овдје, као у Црној Гори, груписаности кућа по братствима, јер овдје није било онакве несигурности, као тамо гдје је свима пријетила заједничка опасност. Овдје се несигурност састојала у томе, што су један другог убијали и крали, а баш због такве несигурности мјештани сматрају за витешво и част живјети одвојено, да их не штити ни братство ни село, него да им је своја кућа једина заштита, а своја пушка једини друг. Зато овдје све живи посебним животом. Како су се Плав и Гусиње држали »на себе«, тако су се »на себе« држала и братства, села, па и појединци.

На насеља разбијеног типа утицала је и олакшица у раду. Например: ђубре се истура лакше, јер су њиве до саме куће; лакше је очувати пожњевена жита и унијети у кућу; имају се гдје подићи потребне сухоте у близини куће итд.

Но нијесу куће свуда једнако ристурене. На примјер, у Врмоши су куће јако растурене, па онда у Грнчару, Лазима, Ђуричкој Ријеци, Метесима и Коморачи. Старији дијелови у Колиновићима, Крушеву, Вишњеву и Заграђу нешто су збијенији, а њихови млађи дијелови јако су разбијени. По мањој или већој разбијености кућа у појединим селима даје се оцијенити и старост њихова, а тако и појединих дијелова сеоских. Што су млађа насеља, то су разбијенија. Имаде кућа удаљених по 4—500 м., ако не и више, а имаде их на близини од 50—100 м. Које су куће овако близу, растурене су без реда и обично су на сре-

Један од најповољнијих услова за раздвајање и одржавање села разбијеног типа јесте тај, што је свако село имало довољно слободног земљишта, те су чланови при диоби задруге имали гдје подизати куће и правити нове крчевине. Многа села и данас имају доста таквог земљишта, и сваки је власан, ако му је потреба, да увећава своју земљу и ливаду. Пада у очи, да су новије куће подигнуте од подножја и пењу се уз стране брда. Узрок је овом тај, што при доцнијим диобама задруге није било слободног земљишта доље, гдје су настала прва насеља; за то се насеље постепено пење уз брегове ради посједања слободног земљишта.

На овај тип утицала је и природа земљишта. Дебели слој земље захвата врло велике просторе; земља је смоница и плодна. То је упућивало сељака, да се сели даље, да му је имање одвојено од других, да му није ко на сметњи, нити он коме. Плављани и Гусињани су од рано постали мухамеданци, а како у цијелој области није било елемента који је могао стати против њих, они су били господствујућа вјера, и сваки мухамеданац, било у вароши, било на селу, био је заштићен од ма чије самовоље; и за то, као потпуно безбједни, мухамеданци су могли одржавати овај тип села.

Сви су ови крајеви пуни текуће воде. Мало је земље, која се не може топити. Вода се може спроводити вадама од по 5 км. даљине, а да у путу ништа не ослаби. Сељаци су се могли насељавати и подаље од ријечног или поточног корита, јер су могли воду и са највеће даљине доводити. Право на »вађење« уређено је у овим крајевима нарочитим правилом: да сваки има право на натапање првом најближом текућом водом, ако је може довести на своју њиву или ливаду, макар тим унеколико и оштетио неког сељака. Држи се да вода није само својина најближих кућа, него припада и онима, које су врло удаљене, ако се могу њом послужити, а немају ближу воду.

Затим велики комплекси шума имали су знатног утицаја на овај тип; а даље је моћно утицао и сам начин живота. Негда су се људи овдје, а скоро и сада, понајвише бавили сточарством; а сточари су вољели посиједати земљиште, које је слободно од ма чијег мијешања са стране. Тако се и сточарство у већој мјери могло подизати, а доцније уз сточарство било је довољно места и за земљорадњу.

С једне и друге стране Гусињског Поља, испод планинског подножја, пролази пут од Гусиња до Плава. То су у исто доба и главни путови, који од Плава и Гусиња воде даље. Поред ових путова налази се највише села. Може се претпоставити, да многе куће, које се налазе у близини ових путова, везују свој постанак с њима; ту је лакша и ближа комуникација са Плавом и Гусињем, а преко њих и са даљим трговачким центрима; ту је и близина поља; ту је додирна тачка поља и планине, која је много утицала не само на положаје, већ и на типове села.

На разбијени тип села утицала је моћно и једна етничка особина. Људи не трпе уврједе; они се због ситних ствари завађају и убијају, па желе, да им је све одвојено, да један другом не праве сметњу. Због овога су и куће не одмах до пута, који води кроз село, већ подаље за 50 до 100 м. У оваквом случају може човјек и проширити своје имање, а да није другоме на штети, нити њему неко други на сметњи. Нема овдје, као у Црној Гори, груписаности кућа по братствима, јер овдје није било онакве несигурности, као тамо гдје је свима пријетила заједничка опасност. Овдје се несигурност састојала у томе, што су један другог убијали и крали, а баш због такве несигурности мјештани сматрају за витешво и част живјети одвојено, да их не штити ни братство ни село, него да им је своја кућа једина заштита, а своја пушка једини друг. Зато овдје све живи посебним животом. Како су се Плав и Гусиње држали »на себе«, тако су се »на себе« држала и братства, села, па и појединци.

На насеља разбијеног типа утицала је и олакшица у раду. Напримјер: ђубре се истура лакше, јер су њиве до саме куће; лакше је очувати пожњевена жита и унијети у кућу; имају се гдје подићи потребне сухоте у близини куће итд.

Но нијесу куће свуда једнако растурене. На примјер, у Врмоши су куће јако растурене, па онда у Гричару, Лазима, Ђуричкој Ријеци, Метесима и Коморачи. Старији дијелови у Колиновићима, Крушеву, Вишњеву и Заграђу нешто су збијенији, а њихови млађи дијелови јако су разбијени. По мањој или већој разбијености кућа у појединим селима даје се оцијенити и старост њихова, а тако и појединих дијелова сеоских. Што су млађа насеља, то су разбијенија. Имаде кућа удаљених по 4—500 м., ако не и више, а имаде их на близини од 50—100 м. Које су куће овако близу, растурене су без реда и обично су на сре-

дини или при крају земље, које им припада. Свака кућа има излазак на главни пут, а сеоски путови вијугају до сваке куће.

У разријеђена села убрајамо она, чија густина кућа стоји између разбијеног и збијеног типа. Ту спадају села, чија је густина кућа толика, да су на близини од 50—100 мет., или су поједини крајеви сеоски још и више збијени, тако да размак међу кућама износи по 30—50 мет. Код оваких кућа су поткутњице мале, а главно је имање у пољу или нешто даље од куће. Вусањи и Мартиновићи су најтипичнији представници разријеђених села.

Разноврсни су утицаји, који су створили ове типове. Становници Вусања, Мартиновића, Новшића, Пепића, Акања и Хота јесу арбанашког поријекла; кад су се населили били су римокатолици и за дуго нијесу хтели примити мухамеданство; били су примораввани, да се помухамедане, и давали су снажан отпор. У овој борби они су пропатили доста; увијек су се надали, да ће доћи вријеме, кад ће опет Клименте заузети ова мјеста, па да ће онда моћи своју вјеру држати и другима је наметати. И за ово вријеме Арбанаси римокатолици искусили су доста непријатности; били су не само чипчије гусињских и плавских ага и бегова, него су били гоњени и злостављани. И ако су се крјепили надом на близину браће у Климентама, несигурност их је приморала да се настањују ближе један другоме, јер је то олакшавало њихову лакшу одбрану од заједничког непријатеља. Нарочито су се Мартиновићи и Вусањи, као веће јединице, опирали мухамеданству; за то је у Мартиновићима један дио села око цамије прилично збијен, а у Вусањима најгорњи дио села, који се зове Никаљи. Остали су дијелови Вусања (Ђосовићи, Ђонбалићи и Герањи) мање збијени, јер су млађи. Сличне се особине запажају и код Новшића.

На већу збијеност ових села, насељених Арбанасима, утицао је и етнички моменат. Арбанаси, и ако у већој маси настањени овдје, те су могли имати изгледа на успјешнију борбу, ипак, као од старине ратничко племе, имали су склоност, да се насељавају што ближе, како би се увијек један другом могли наћи на невољи. Њихов живот на матици проткан је вјечитом борбом са околним племенима и са турским властима; за их је околност и у њиховој матици гонила на јаче збијање насеља. Склоност за јачим збијањем насеља на матици утицала је на исељене Арбанасе, да се и у новим мјестима јаче збијају.

Брезовица, као центар православља негда и сада, имала је највећих тешкоћа, да се одржи у својој вјери. Било је неких, који су под притиском јаче силе прелазили у мухамеданство, али је један, већи дио сачувао своју вјеру. Та околност приморавала је и Брезовичане, као и Мартиновиће и Вусање, и још више од њих, да се насељавају што ближе, како би се чвршће држали и бранили. И за то Брезовица заузима средину између ова два типа села.

На разријеђеност села јако је утицала и пластика земљишта. Уска долина р. Грле приморала је Вусање, да се групишу до већих комплекса земље; исти је случај и код Мартиновића, чија је већа маса кућа подигнута на излазу р. Мартиновићке гдје је у исто доба и највећи комад земљишта Мартиновићког. Остала села разређеног типа стијешњена су или окомитим планинским странама, бреговима, разривеним косама и уским долинама, те је разбијеност била отежана или и немогућа. У ово је и текућа вода утицала на овај тип. На примјер: Мартиновићи топе само р. Мартиновићком, а Вусањи р. Грлом. За то су се људи радије задржавали на земљи, који могу наводњавати, макар је и мање имали.

Величина насеља.

Област плавско-гусињска има двије вароши — *Гусиње и Плав*, и четири сеоске општине: *Вусањска*, којој припадају села: Крушево, Колиновићи, Вусањи, Доља, Лази, Гричар, Досуђе и Заграђе; *Војно-Селска*, којој припадају села: Вишњево, Војно Село, Акање, Будовица, Буричка Ријека, Богаићи, Хоти, Прњавор, Скић, Лијеви и Десни Метех, Јара и Коморача; *Брезовичка* са селима: Мартиновићи, Брезовица, Рудо Поље, Новшићи, Пепићи и Горња Ржаница, и *Врмошка* са селом Врмошом.

Мухамеданска су братства у Гусињу: *Бектешевићи* (25 домова), *Муратагићи* (10), *Бардакићи* (3), *Груде* (8), *Галевићи* (5), *Грговићи* (1), *Гачевићи* (6), *Дељани* (18), *Дамјановићи* (4), *Дервишевићи* (13), *Букановићи* (5), *Ђуровићи* (6), *Жарићи* (1), *Ибраимагића* (5), *Кадићи* (1), *Колиновићи* (25), *Клименте* (18), *Кастрати* (13), *Кантулића* (4), *Ланичићи* (30), *Луцевићи* (11), *Ључковићи* (2), *Мемићи* (2), *Мрсуљаки* (6), *Метовића* (3), *Медуљани* (2), *Мандићи* (2), *Мусићи* (4), *Нушовићи* (6), *Никочевићи* (14), *Нековићи* (5), *Омерагићи* (18), *Оџићи* (2), *Пашићи* (1), *Пепића* (1), *Пе-*

штерци (2), *Пировићи* (4), *Палавртићи* (4), *Радоњчићи* (69), *Садићи* (2), *Малевићи* (5), *Петровићи* (13), *Пејићи* (1), *Сеферагићи* (6), *Аливрагићи* (*Миљевићи*) (8), *Муратјанићи* (3), *Тузићи* (1), *Фератовићи* (13), *Хоти* (20), *Чекићи* (48), *Чкулићи* (1), *Шабовићи* (1), *Шеовићи* (3), *Шапстанићи* (2), *Шујаци* (6), *Шестовићи* (5), *Шаиновићи* (5), *Цукелићи* (2), *Гатани* (2), *Кока* (1), *Крившић* (1), *Балићи* (9), *Шаљанин* (1), *Никшић* (1), *Касумовић* (1), *Куртагићи* (4), *Борикић* (1) и *Коматине* (2).

Православна су братства у Гусињу: *Балевићи* (2 дома), *Бијорци* (2), *Булатовићи* (2), *Вујошевићи* (7), *Грбовићи* (1), *Дедићи* (1), *Дракуловићи* (8), *Драговићи* (5), *Јовковићи* (5), *Лончаревићи* (18), *Маринковићи* (2), *Мијатовићи* (2), *Марићи* (1), *Стојковићи* (3), *Тмушићи* (2), *Шекуларци* (3), *Шкунтићи* (1), *Шијак* (1) и *Куч* (1).

У Гусињу има *мухамеданских 517 а православних 60 кућа*. Свега је у Гусињу *517 кућа*, од којих су мухамеданци 89%, а православних је тек 11%.

Мухамеданска братства у Плаву јесу: *Амемулићи* (5 д.), *Башићи* (7), *Бешковићи* (2), *Грговићи* (3), *Башуљевићи* (4), *Ганићи* (5), *Баловићи* (4) *Дервишевићи* (1), *Дељани* (1), *Дрешковићи* (3), *Дучићи* (2), *Драшковићи* (2), *Ђурашковићи* или *Османћехаићи* (11), *Ђутовићи* (1), *Ђешевићи* (7), *Крцићи* (4), *Качамаковићи* (5), *Кусићи* (2), *Којићи* (1), *Куртићи* (3), *Лалићи* (2), *Луковићи* (1), *Муминовићи* (5), *Мекуловић* (1), *Мусићи* (14), *Мркуљићи* (1), *Мујићи* (3), *Медуњани* (22), *Нуровићи* (1), *Омерагићи* (7), *Пуповићи* (1), *Пуртићи* (1), *Олевићи* (2), *Рецепагићи* (58), *Рецићи* (7), *Рековићи* (6), *Раденовићи* (2), *Рајковићи* (2), *Смаиловићи* (4), *Срдановићи* (6), *Суровићи* (1), *Тафићи* (2), *Тошићи* (2), *Бујафићи* (1), *Цановићи* (4), *Чаушевићи* (5), *Шабовићи* (11), *Биковићи* (3), *Шамановићи* (12), *Улићи* (2), *Шимковићи* (1), *Шароповићи* (6), *Гутићи* (1), *Ковачи* (1), *Шаркиновићи* (5), *Феровићи* (1), *Бирулићи* (4) и *Хасиловићи* (3).

Православна братства у Плаву: *Мајсторичићи* (1 д.), *Колајићи* (1), *Новичевићи* (2), *Бјегановићи* (1), *Микићи* (1), *Рмуш* (1), и *Јанџи* (1).

У Плаву има *мухамеданских 288, а православних 8 кућа*. Свега је у Плаву 296 кућа, од којих на мухамеданце отпада 97%, а на православне не пуних 3%.

У Крушеву су: *Радоњчићи* (18 д.), *Колиновићи* (6), *Кастрати* (3), *Бектешевићи* (2), *Љуцевићи* (1), *Балићи* (1),

Никочевићи (1), *Чекићи* (2), *Кукићи* (4) и *Муратагићи* (1). Свега у Крушеву има *39 домова* и сви су мухамеданци.

У Колиновићима живе све сами *Колиновићи*, њих *40 домова* мухамеданске вјере.

У Вусањима су: *Вусањи* (45 д.), *Ђонбалићи* (61), *Ћосовићи* (22) и *Клименте* (1); свега их има *129 домова* мухамеданске вјере.

У Доли живе: *Бектешевићи* (3), *Лаличићи* (6), *Мркуљући* (2), *Дервишевићи* (1), *Никочевићи* (1), *Пипер* (1), *Петровићи* (3), *Дураковићи* (2), *Мулићи* (3), *Мемићи* (1), *Ђуровићи* (1), *Вукам* (1) и *Амемујовићи* (3), — све мухамеданци са *28 домова*, и православни *Бојовићи* (1) и *Булатовићи* (1). Свега је у Доли *30 кућа*.

У Лазима су: *Дервишићи* (8), *Лаличићи* (10), *Колиновићи* (1), *Хоти* (1), *Никшић* (1), *Дамјановићи* (2), *Јаровићи* (1), *Гачевићи* (3), *Радоњчићи* (1) и *Омерагићи* (1) — мухамеданска братства са *29 кућа*, и православни: *Ивановићи* (1) и *Тмушићи* (1). Свега је у Лазима *34 куће*.

Грнчарска су братства: *Колиноваћи* (3), *Коматине* (1), *Лаличићи* (1), *Дервишевићи* (3), *Тоскићи* (1), *Хоти* (2), *Пађукићи* (1), *Радоњчићи* (3), *Шујак* (1), *Шаманин* (1) и *Вусањи* (2) — мухамеданска братства са *19 домова*; и *Митровићи* (2), *Ђурашковићи* (4), *Бојовићи* (1) и *Новићевићи* (1) — православна братства са *8 домова*. Свега је у Грнчару *27 домова*.

У Досуђу живе: *Лаличићи* (4), *Хоти* (1), *Пађукићи* (7), *Куњићи* (3), *Радоњчићи* (11), *Никочевићи* (7), *Пировићи* (1), *фундињани* (3) и *Палавртићи* (3) — све мухамеданска братства са *40 домова*.

У Заграђу су: *Никочевићи* (4), *Палавртићи* (3), *Омерагићи* (1), *Ђукановићи* (1), и *Чекићи* (1) — мухамеданска братства са *10 домова*.

Свега у вусањској општини има 349 домова, од којих су мухамеданци 332, а православни 17 домова.

У Вишњеву живе: *Руговци* (4), *Аџилевићи* (2), *Кастрати* (1) и *Какићи* (3) — мухамеданци са 10 домова; католици *Цурановићи* (9) и православни *Шошкићи* и *Колашинчевићи* (1). Свега у Вишњеву има *21 дом*.

Војноселска су братства: *Арсовићи* (4), *Вукошићи* (3), *Турковићи* (6), *Јануши* (1), *Лазовићи* (1), *Љутићи* (3), *Ђукићи* (1) и *Шошковићи* (2), — православна братства са 21 кућом, и мухамеданска: *Зилкићи* (3), *Маркишићи* (6), *Ме-*

медовићи (5), Мркуљићи (5), Лековићи (1) и Госкићи (1) са 21 кућом. Свега у Војном Селу има 42 куће.

У Акању су: Вусањи (8), Руговци (8), Мусликуртовићи (3), Крастинићи (1) и Колиновићи (4), — мухамеданци са 24 куће и православни Лаловићи (2). Свега у Акању има 26 домови.

У Будовици су мухамеданци Фератовићи са 9 домова.

У Ђурвчкој Ријеци живе: Вусањи (3), Челићи (1), Цановићи (2), Шамановићи (1), Шарововићи (1) и Рецепагићи (1) — све мухамеданци са 9 домова, и православни Ђуричани са 4 дома. Свега има 13 домова.

У Боганћима су: Шабовићи (3), Крцићи (2), Лалићи (7), Мусићи (3), Пуришићи (3), Рековићи (1), Цецуни (1) и Цановићи (5) — мухамеданци са 25 кућа.

Хотска су братства: Хоти (15) и Вусањи (2) — мухамеданци са 17 кућа.

У Прњавору су: Рецаматовићи (9), Гутићи (3), Луковићи (2), Шаровочићи (1), Аксалићи (6), Баковићи (3), Коњићи (6), Јасавићи (1), Пуповићи (4), Пејчиновићи (8), Рецепагићи (3), Марковићи (11), Мачкићи (2), Новићевићи (1), Ташићи (2), Цурлићи (2), Пришићи (1), Касумовићи (1), Кучи (1), и Шаманин (1), све мухамеданска братства са 68 домова, и православна: Раденовићи (3), Новићевићи (7), Дошићи (1) и Славковићи (1) са 12 домова. Свега у Прњавору има 80 кућа.

У Скићу су: Цириковићи (13), Ћирковићи (2), Кандићи (1), Раденовићи (1), Мргићи (1), Мулковићи (2) и Фатићи (2) — мухамеданци са 22 куће.

У Лијевом и Десном Метеху живе: Шабовићи (2), Лалићи (1), Срдановићи (7), Кандићи (1), Јеврићи (4), Луковићи (12), Љешњани (8), Боговићи (1) и Лабан (1) — мухамеданци са 37 домова, и православни: Шошкићи (9), Ђуричани (2), Цудовићи (1), Букићи (5), Раденовићи (15), Савићи (1) и Илимарковићи (1) са 34 дома. Свега у Метеху има 71 дом.

У Јари су: Башићи (9) и Срдановићи (1) — мухамеданци са 10 домова.

У Комoрачу су: Гутићи (19), Кандићи (10), Башићи (1), Јеврићи (2), Шаљановићи (4), Рацаматовићи (1), Кујовићи (1), Шкуртићи (1), Поровићи (1), Салићи (6) и Асанђековићи (2), — мухамеданци са 48 кућа.

У војно селској општини има свега 384 куће, од којих су мухамеданске 300, православне 75 и католичке 9.

У Мартиновићима су: Асанђекићи (15), Балиденићи (18), Прелвукићи (20), Лецалићи (7), Ђонбалићи (2) и Јаукићи (1) — све мухамеданци са 63 дома.

Брезовичка су братства: Дашићи (11), Ђуричани (8), Илимарковићи (2), Јашовићи (2), Мартићи (6), Новићевићи (2), Аљовићи (2), Драшковићи (3), Пешићи (2), Поповићи (6), Рајковићи (35), Вучетићи (4), Булатовићи (5), Прашчевићи (6), Ракуш (1) и Мајсторичићи (1) — све православна братства са 96 домова, и мухамеданска: Шаркиновићи (1), Дешићи (3), Рецићи (1), Медуњани (2), Шањани (2), Ђешевићи (1), Башићи (1), Шамановићи (2) и Шеовићи (1) са 13 домова. У Брезовици је свега 109 кућа.

У Рудом су Пољу: Дешићи (1), Рецићи (1), Медуњани (3), Ивановићи (1), Омерагићи (1), Шамановићи (1), Шеовићи (1), Алтићи (3), Амемулићи (1), Белевићи (1), Киковићи (1), Луковићи (1), Муминовићи (1), Марковићи (1), Срдановићи (5), Колашинци (1), Шкрељи (1) и Бешковићи (1) — мухамеданци са 26 домова, и православни: Илимарковићи (1), Новићевићи (1), Прашчевићи (1) и Раденовићи (3) са 6 домова. Свега у Рудом Пољу има 32 куће.

У Новшићима су живјели: Бучевићи (10), Мекуловићи (18), Меовићи (8) и Смаилевићи (3) — мухамеданци са 39 кућа.

У Пепићима живе: Бацовићи (7), Цуковићи (2) и Дрешићи (4) — мухамеданци са 13 домова, и православни Гојковићи са 1 домом. Свега у Пепићима има 14 домова.

У Горњој Ржаници су: Нововићи (14), Оташевићи (13), Лаловићи (5), Ђуричани (1), Рајковићи (1), Вујошевићи (1), Дракуловићи (2), Живаљевићи (3), Ивановићи (4), Јокићи (1), Кучи (1), Поповићи (1), Попадићи (1), Петровићи (1), Раденовићи (4), Стешевићи (1), Томовићи (2), Филиповићи (1), Цудовићи (7), Вукотићи (1), и Гојковић (1), православна братства са 66 домова, и мухамеданска: Лековићи (1), Тапровићи (1), Шабовићи (3) и Ђеловићи (3) са 8 домова. Свега у Горњој Ржаници има 74 куће.

У општини брезовачкој има свега 331 кућа, од којих су мухамеданске 162, а православне 169.

У Врмоши има 60 домова римокатоличке вјере.

Преглед величине насеља.

Насеље	мух.	прав.	римок. кућа;	свега
Гусиње:	517 мух.,	60 прав.	— римок. кућа;	свега 577 кућа,
Плав:	248	48	—	296
Крушево:	39	—	—	39
Колиновићи:	10	—	—	10
Вусање:	129	—	—	129
Доља:	28	2	—	30
Јаси:	29	5	—	34
Грнчар:	19	8	—	27
Досуђе:	40	—	—	40
Затрађе:	10	—	—	10
Вишњево:	10	2	9	21
Војно Село:	21	21	—	42
Аљање:	24	2	—	26
Будовина:	9	—	—	9
Ђуричка Ријека:	9	4	—	13
Богајићи:	25	—	—	25
Хоти:	17	—	—	17
Пријавор:	68	12	—	80
Сеоћ:	22	—	—	22
Метех:	37	34	—	71
Јара:	10	—	—	16
Колорача:	18	—	—	48
Мартиновићи:	63	—	—	63
Брезовица:	13	96	—	109
Рудо Поље:	26	6	—	32
Новшићи:	39	—	—	35
Пепићи:	13	1	—	14
Горња Ржаница:	8	66	—	74
Врмоша:	—	—	60	60

1691 мух., 327 прав. и 69 римок. кућа; свега 1997 кућа.

Гусиње је највеће насеље у овој области (577 кућа), за тим долази Плав (296), Вусање (129), Брезовица (109), Пријавор (80), Горња Ржаница (74), Метех (71), Мартиновићи (63) и Врмоша (60). Остала насеља имају испод 50 кућа. На насеља са више од 50 кућа отпада 1449 кућа, а то је 73% свега становништва.

Православни живаљ превлађује у Брезовици и Горњој Ржаници, гдје износи скоро 89% становништва; у Метеху и Војном Селу скоро се изједначује се мухамеданским; у Грнчару, Ђуричкој Ријеци, Рудом Пољу и Пријавору износи 20%; по другим мјестима или га никако нема (14 села), или их је врло мало (6 села).

Римокатолика има само у Вишњеву (43%), а Врмоша је насељена самим римокатолицима, Селчанима из Климената. Врмоша није потпадала под турску власт у Гусињу, него је била својина Климената. Клименти су њу одржавали као стално насеље, јер им је она била спона између

Селца и планина, које су задржали у комским огранцима к Плаву и Гусињу. Селчани су знали цијенити важност Врмоше, па су за њу водили борбу. Селчани су због Врмоше имали два непријатеља: с једне стране Гусињце, који су хтјели, да се прошире уз Врмошку Ријеку, а с друге Куче, који су својили Велипоље, на глави Врмоше, а без којега Клименте нијесу могли лако одржавати Врмошу. И Селчани су, присиљени оваквим приликама, дошли у споразум са Гусињцима, па напрегли сву снагу, да од Куча отму Велипоље. Али једва су успјели, да Велипоље пасу са стоком, а да Кучима за то плаћају травнину.

Мухамеданско становништво у овој области чини масу, 80% свега становништва, православно 16·5%, а римокатоличко 3·5%. Према томе мухамеданци су били у потпуној надмоћности у овим крајевима.

VII ПОРИЈЕКЛО СТАНОВНИШТВА.

Најстарије су становништво православни Срби у Брезовици и Метеху, паонда многа помухамедањена братства, која су род са неким православним Србима. Који су изостали иза напријед поменутих сеоба, боље су чували православну вјеру него они, који су се са стране уселили: који су изостали иза пресељења, имали су своје земље, или су живјели на земљи манастира Дечана, док су усељеници хтјели да добију земљу у својину, а то су могли добити само ако приме мухамеданство; — иначе су усељеници постајали чипчије. Тај систем присвајања највећма је могао принудити људе, да прелазе у мухамеданство.

Како је исељавање из ових мјеста вршено у другој половини 17. вијека, то се усељавање вјероватно извршило при крају истог или упочетку 18. вијека. Тада се и Клименте спуштају у ову област и даље до Пештера, а наскоро иза тога настаје повлачење Климената и борба између њих и плавско-гусињских Турака. У то доба пада најглавније усељавање данашњег становништва са разних мјеста из Црне Горе, из Куча, из Затријепча, Малесије и околине Скадра.

Усељавање се вршило појединачно, гдјекада по неколико брата или сродника заједно; оно је текло стално; куда је прошао први, отворио је и показао пут другом. Изгледа да су се Кучи, Затрепчани и Клименте први почели усељавати и, као род од старине, у близини једни других. За овима су пошли други из сусједних племена Црне Горе и Арбаније. Главна струја досељавања долазила је од Куча,

Затријепча и Климената, а споредне од Братоножића, Пипера, Бјелопавлића, Цеклина, Васојевића, Роваца и Мораче с једне, и Хота, Груда, Кастрата, Шкреља, Шаље и Скадра с друге стране. Што су се мјеста више попуњавала, то је и струја усељавања све више слабила. Нови су се усељеници одмах опредјеливали: ко је био склон, да дође до имања и власти, помухамедавио се; а ко је био спреман на све патње, а уз то волио своју вјеру, задржао је православље. Одношај између једних и других уредио се по турском праву: православни су били раја и чипчије, а мухамеданци аге и бегови. Маса се тако чврсто држала своје вјере, да је било врло мало случајева мухамединизирања.

Да би преглед становништва био јаснији, груписаћемо становништво по мјестима, одакле је досељено.

1. Кучи.

Дракуловићи и *Муратагићи* су из Куча, из села Безнова. Њихови преци Дракуле и Никола *Пикезићи* иселили су се из Безнова због сиромаштине и населили у Гусињу. Када су се доселили, Турци су били истисли Клименте и заузели Гусиње. У Гусињу је тада заповједао Ђул-бег Шабанагић; овај их прими лијепо и дадне им нешто земље да раде под доходак. Браћа су била вриједна, па убрао зарадише нешто имања. Сада их Ђул-бег стане присиљавати, да се потурче, обећавајући им дати велико имање; иначе им је пријетио, да ће их дићи са имања, које су радили. Дракуле се није хтио потурчити, а Никола се потурчи и добије име *Мурат*: од њега су данашњи Муратагићи. Ђул-бег је даровао браћи велико имање у Плаву и Гусињу, а Мурат је добио и агалук. Браћа су за дуго живјела заједно, али најпослије, због разлике у вјери и неагода, које су отуда потицале, подијеле се: Дракуле настани у Војном Селу, а Мурат у Гусињу. Дракуле славе св. Николу, крсно име својих старих. Дракуловић се потурчио, добио је у дар планину Валушницу у Малесији, а Дракуле Рид више Плава и Трескавицу. Муратагићи су своју планину доцније продали Климентама, јер се нијесу могли њом због Климената служити. Кад се Никола потурчио, добио је од цара ферман, по коме му се даје агаларство, с правом на примање извјесне плате на себе и робље. Муратагићи су се за дуго сјећали прадједовске вјере, па су сваке године на Никољ-дан палили воштанице. Досељење њихово из Безнова пада прије 150—170 година.

Дракуловићи и Муратовићи се и данас своје и сматрају као једна крв; међусобно су се увијек држали, као да их вјера није дијелила, и у осветама су једни друге помагали.

Дракуле је у Војном Селу имао 4 сина. Кад су Омерагићи из Плава један пут издизали на планину, нарочито пусте стоку у њихову ливаду. Браћа не хтједоше трпјети ово насиље него убију два чобана и утеку у Пећ, гдје су живјели 5—6 година; тада их Реџепагићи измирише са Омерагићима. Браћа се повратише и дадоше Омерагићима за двије »крви« два читлука у Војном Селу, који и данас припадају Омерагићима. Од тада су се Реџепагићи истакли као заштитници Дракуловића, и ови су им за то дужни били давати годишње по товар пшенице на кућу. Ово је давање послужило Реџепагићима као разлог, да имање Дракуловића претворе у своје агалуке; залуду су се Дракуловићи противили, кад нијесу имали коме да се пожале; по невољи су се помирили с новим стањем и давали Реџепагићима четвртину, а послије и половину, докле нису од Реџепагића своје имање откупили.

Дракуловићи се дијеле на *Турковиће*, *Вукотиће*, *Арсовиће* и *Мемедовиће*. Мемедовићи су се раније звали *Павловићи*, па су промијенили име, кад су се потурчили. Остали Дракуловићи су до данас задржали православну вјеру. Турковићи су добили име по свом претку, који је са стоком слазио у Босну, па се називао *Турко*, да би своје српско име сакрио од босанских потурица. Петар брат Турков, један пут је био пошао, да се потурчи, али га је од тога одвратио помухамеђањени Грбовић. Од Петра нема потомства. Турковићи су врло богати, особито Станиша Турковић, чије богатство датира одавно.[1]) Говоре, да је неки његов предак, радећи у пијеску испод куће, у близини језера, нашао паре, с којима је трговао и зарадио.

Дракуловићи су се много убијали с Турцима и Арбанасима, и у тој су борби увијек срећни били (те је више Турака и Арбанаса гинуло, него њих). Турци из Хота долазили су у Турковића незвани на славу, њих по 20—30 друга, па би код њих и законачили. Турковићима је било додијало ово насиље; за то се једном договоре, да их не приме, но да их врате испред куће; а како су знали, да је то опасно, спремни су били на борбу с оружјем. На

¹) Станишина задруга броји 17 чељади, има 100 „Гла" [illegible], 200 оваца, [illegible]

дан њихове славе, послије подне, јавише се још из далека њих 20 Турака, дајући знак, да иду у Турковића. Турковићи им поручише, да их неће примити; али они на то и не погледаше, но пођоше пут куће. Тада Турковићи »турише пушку« и отвори се читав бој, који је трајао докле год Плављани нису стигли и раздвојили их. Турковићи су толико били кивни Хотима, да је неки Лабуд Турковић, који је био врло богат, наговарао Плављане, да убијају Хоте, па ће он плаћати крвнину. Плављани су више држали руку православним Србима, него помухамеданеним Хотима, и ако су им Хоти били једновјерна браћа. Можда је то и због тога, што су им Срби били чипчије; али исти језик их је много опомињао на заједничко поријекло, старину.

Радоњчићи или *Радоњица* воде поријекло од Вујашевића из Орахова. Њихов предак *Радоња* иселио се из Орахова због сиромаштине и дошао у Гусиње, гдје се одмах потурчио. Био је довео само жену. Бег Шабанагић, ондашњи заповједник Гусиња, дао му је земљу. Радоњчићи су се брзо множили и постали јако братство; убрзо им је требало, да посједну веће комаде земљишта. Радоњчићи нијесу добили читлуке, као остале аге гусињске; по томе се даје закључити, да нијесу учествовали у борби с Климентама, нити били у Гусињу онда, кад су се агалуци давали. А како није било незаузетих читлука, то им се агалуци доцније нијесу могли ни дати; али су за то добили половину планине Бора у чијем су се подножју насељавали.

Шећо Радоњчић, од 65 година, броји своје претке од себе до Радоње: Алил, Сејдо, Шабан, Реџо, Устреф, Мета, Етем, Мујо, Ћехајобег и Радоња, од кога проистичу Радоњчићи. Према овоме од њихова досељења имало би најмање 250 година. За то што Радоњчићи нијесу добили агалуке, Шабанагићи су их одређивали за ћехаје, тј. за старјешине над субашама, који од чипчија скупљају дохотке. Можда се због тога син Радоњин и звао Ћехајобег. Ако је Радоња дошао прије 250 година, онда су он и његово потомство били овдје, кад су се агалуци давали; а агалуке нијесу добили само за то, што се нијесу потурчили одмах, или су били у немилости код Турака. Од Радоњчића су *Дуковићи* и *Асанлуковићи*.

Радоњчићи се јако множе и физички су развијени. Силе Етемов Радоњчић живио је 135 година. Њему су у старости били изникли и *трећи зуби*, танки и оштри као

врх од игле опанчарице». Њега памте многи данашњи људи и причају, да је све до смрти остао при чистој свијести.

Вујошевићи су с Момча; прије су се звали *Оташевићи*. Славе св. Николу. Спадају у млађе досељенике.

Мркуљићи су из Кривог Дола од тамошњих Мркуљића. Досељени су овдје због сиромаштине, и спадају у старије досељенике.

Дамјановићи су из села Рашћеји, а даља им је старина из Роваца од Булатовића. Досељени су због сиромаштине и спадају у старије досељенике.

Пировићи, *Лачковићи* и *Лаличићи* су из Коћа. Воде поријекло од заједничког рода па се и овдје својакају и међусобно не жене; држе се као један род; једни су другима увијек помагали и у осветама учествовали. Њихово досељење пада у почетак 18 вијека. И они су досељени због сиромаштине.

Куртагићи су из Коћа од тамошњег братства *Пасуљевића*.

Колиновићи (Колин, Колина и *Колендар)* јесу од *Пераловића*. Њихов се предак доселио из Куча, када и предак Радоњчића, због сиромаштине; овдје је добио од Шабанагића нешто земље, а послије, кад се потурчио и кад се његово потомство стало јаче множити, добили су у дар половину планине Бора; у подножју Бора одмах су се стали насељавати и основали село Колиновиће. Колиновићи, Радоњчићи, Никочевићи и већи дио других братстава најприје су се насељавали у Гусињу, па одатле у села; за то скоро од свих братстава има и у селима и у вароши.

Дедићи су из Орахова. Иван Дедић се први доселио прије 80 година због сиромаштине и населио се у Заграђу; ту је, живећи на агинској земљи, нешто зарадио и купио имање у Лазима, где његово потомство и данас живи. Дедићи се друкчије зову и *Иванићи*.

Маљевићи су од Кућана, који се у Кучима дијеле на Никочевиће и Дракуловиће.[1]

Сеферагићи су из Коћа, а досељени су давно због сиромаштине.

Нуиновићи су из Кривог Дола.

Ђукановићи воде поријекло од Бакочевића из Куча.

[1] Јов. Ердељановић: Кучи, Насеља IV, с. 231.

Медуњани су од Поповића с Медуна.

Нековићи, *Бојовићи*, *Голевићи*, *Миљевићи*, *Аливрагићи*, *Кривишићи*, *Гачевићи*, *Палавртићи*, *Борикићи*, *Тузићи*, *Кучи-* *Балевићи* и *Мељићи* су уопште из Куча; досељени су појединачно, сви због сиромаштине, у почетку или у првој половини 18. вијека.

Сва набројена братства најприје су се насељавала у Гусињу, па се одатле расељавала у гусињска села. Од свију ових братстава имају по неколике куће у Гусињу.

Шабовићи су од Љухара из Куча. Њихов се предак давно доселио у Плав, можда при крају 17. вијека, гдје се потурчио и добио нешто земље. *Феровићи* су огранак Шабовића. Од ове је породице Асо Феровић, чувен по злу гласу. Кад су Реџепагићи стали губити агалуке у Васојевићима, пали су материјално, и душевно клонули; тада су се Феровићи користили њиховом несрећом и дочепали врховне власти у Плаву и околини. Прича се, да је отац Асов нашао паре у земљи. Асо се знао њима користити, јер их је давао »на фајду« по 5 гроша на стотину годишње. Кад неко није имао, да исплати интерес на уречени дан, ишла је »фајда на фајду«, докле би дужник постао презадужен. Асо му је тада узимао имање. Плав је негда имао 12 планина: Нећинат, Бабу, Јеленак, Богићевицу, Масло, Јаворје, Дио, Студену Бару, Мали и Велики Рид, Јечмиште и Чакор. Плављани су још од старине давали Арбанасима из Малесије под травнину: Наћинат, Бабу, Јеленак, Богићевицу и Рид, а остале су планине сами пасли са стоком. Малисори су им давали за травнину годишње по 20—21 ћесе. Са тим је приходима увијек руковао поглавар Плава и дијелио их на џамије и уђумат, на поправку чесама, мостова и путова. Од тога није никоме давао рачуна, нити га је ко смио тражити. По правилу требало је на шест хоџа, колико их је обично бивало у Плаву (по два на једну џамију), дати годишње по 1 ћесу, на уђумат 3—4 ћесе, а остатак потрошити на друге потребе. Кад је Асо почео руковати тим, он је знао и отуда извући користи за себе. Ако је некојем сиромашнијем хоџи било потребно, да раније добије свој дио, Асо се с њим погађао: колико му има одбити, само да раније прими паре; и дешавало се, да по неки хоџа прими годишње само по ћесе.

Асо је много трговао с народом; некоме је давао паре у зајам некоме краве у наполицу, некоме земљу под доходак, те је убрзо постао богат. Уз то растао је и његов утицај, те је убрзо савладао осиромашене и духом кло-

нуле Реџепагиће и постао самовољни заповједник цијеле области. У својој обијести Асо убије једног Реџепагића, и Реџепагићи, кивни на њега и иначе, хтедоше да само на њему крв освете. Због овога се Асо крио у својој кули, која је била на горњем крају Плава. Реџепагићи су се на Аса жалили и у Цариграду, и царска војска је бомбардовала његову кулу топовима. Код Аса су у затвору били неки његови рођаци и неколико »џубова« (одметника) из Вусања. Видећи да се неће одбранити, он утече с њима у Арбанију, гдје је пробавио више времена; а кад му се досади живот у бјегству и изгнанству, поврати се у Плав и измоли опроштење у Реџепагића. Због свега овога, нарочито због нападаја царске војске на њега, његов се глас у народу све више подизао, те му се свак стао драговољно покоравати. Његова непокорност подигла је његово име; он је постао у Плаву и Гусињу неограничени господар; у његовим је рукама била сила, власт и закон.

Кад је дат устав у Турској Асо је пребјежао у Црну Гору, и тада су му Турци запалили двије куле; а кад је помилован, повратио се у Плав и за штету добио из Цариграда 1600 турских лира. То је још више увеличало његово богатство, које је и иначе било неизмјерно. Он је у Плаву имао посебну џамију близу куле, коју је подигао на развалинама старе српске цркве. Асо се по ђеду *Феру* зове Феровић. Данас (1914. г.) у Плаву има само један Феровић.

Сујковићи и *Шаркиновићи* су од два брата, који су се доселили овдје из Коћа. Сујковићи се дијеле на мање »трбушчиће«: *Мекуловиће*, *Реџиће* и *Улиће*.

Драшковићи су досељени из Лијешта.

Киковићи и *Кикићи*, који се иначе зову и *Шевићи*, старином су из Куча. За Киковиће се прича, да су били велики аликовци. *Петар Жига* (Киковић) био је чувен хајдук; њему није могло ништа неосвећено остати. Кад је једном био запао у бусију у Годољи више Гусиња, једна жена, пролазећи испред њега, довикнула је птици, која весело цвркуташе на грани: »Благо теби, птицо чевраљуго, е нијеси Петру Жиги дужна« (крв). Чувши то Петар, опали пушку и убије птицу.

Ганићи су из Орахова. Њихов је предак најприје предигао у Рожај, гдје је подуже живио. Један пут се у његову присуству хвалио неки Турчин, да је убио једнога Куча, па се изразио погрдно: да је убио »кучкића« (мјесто

»Куча«). Ово је увриједило Ганића, и ако је био муслиман, па убије Турчина и утече у Плав, гдје његово потомство и данас живи. ¹)

Амемулићи, Куртићи, Реџаматовићи, Џурлићи, и *Мачкићи* су из Коћа. Куртићи и Џурлићи су један род, и да ли су и остала братства међусобно своја, не зна се.

Бешковићи су из Медуна, а *Крцићи* из Орахова; *Нуровићи* су од Перишића из Куча, *Дучићи* из Дучића, *Бојовићи* из Безјова, а *Фундињани* из Фундине. *Греовићи, Дрешковићи, Пуришићи, Лазовићи, Илимарковићи* и *Тосићи* су уопште из Куча, а насељени су у Плав. Не зна се вријеме досељења ових братстава; а, без сумње, оно пада у почетак или средину 18. вијека, када је усељавање било највеће.

2. Затријебач.

Никочевићи су од *Никоча*, који се из Затријепча доселио у Гусиње прије 180—200 година. Он је предигао отуда због сиромаштине и чим је дошао у Гусиње, потурчио се и добио земљу. Говоре, да је Никоч раније био римокатолик, као данашњи Затрепчани. Смаил Никочевић, од 38 година, броји пасове до свог родоначелника: Ферат, Зећир, Шабан, Чела, Мустафа, Рамо, Адем, Сујо, Омер и Никоч. По овом родослову, досељење Никочевића пада у другу половину 17. вијека, дакле, још онда, кад су ова мјеста, усљед сеобе, стала пустјети. Никочевићи воде поријекло од *Бокећа*; ово братство и данас постоји у Затријепчу.

Јуцевићи, Пјетровићи, Дељани, Фератовићи, Ђешевићи и *Кусићи* су, као и Никочевићи, од Бокећа. Сва ова братства знаду за своје сродство, међусобно се не узимају и своје се, иду једни другима на свадбе и зову се заједничким именом Бокећи. Сродство, које их је везало у Затријепчу, још их више веже овдје, гдје им је за узајамни напредак потребна била не само слога, но и снага и узајамно помагање. Та је потреба нагонила Бокеће, да се своје и са осталима братствима, која су по поријеклу из Затријепча, па и са онијем из Хота и Груда.

Лончаревићи и *Бектешевићи* су досељени из Затријепча, а даље им је старина из Бјелица, из Катунске Нахије, од чувеног братства Милића. По том предању, три

¹) Јов. Ердељановић: Кучи, IV, с. 231, каже, да су Ганића [illegible]

су се брата Милића преселила из Бјелица у Затријебач, гдје се један од њих »полатинио« и остао у Затријепчу, а два су дошли у Гусиње; од ових се један потурчио, а други задржао своју вјеру. Од оног, који је остао у Затријепчу, јесу *Бењкањи*; од оног потурченог у Гусињу су Бектешевићи, а од трећег брата, који није хтио превјерити, произлазе Лончаревићи, који се и иначе зову и *Милићи*, по најстаријем имену. Лончаревићи славе св. краља Дечанског (11. нов.), а Милићи у Бјелицама св. Јована (7. јан.). Бектешевићи и Лончаревићи се своје као један род. До рата Црне Горе с Турском 1876—8. г. једни су друге светили и у свађама помагали; од тада је и љубав и узајамна освета престала, пошто Срби у Гусињу нијесу хтјели помагати Турцима.

Бардакићи, Метовићи и *Шамановићи* један су род и воде поријекло од братства *Шкепала* у Затријепчу.

Бацовићи, Дрешићи и *Цуковићи* воде поријекло од три брата, који су се из Затријепча, због сиромаштине, иселили и дошли у Плав. Не зна се вријеме њихова пресељења; али је вјероватно, да су се доселили онда, кад су Клименте још били господари овдје и када се у Гусињу није било слободно насељавати. Према томе, ово досељење било би у другој половини 17. вијека.

Дервишевићи, Чекићи, Чкулићи, Аџилевићи, Цириновићи, Фератовићи и *Раденовићи* су уопште из Затријепча. За Раденовиће се прича, да су један »фис« са Чекићима у Гусињу; неки, опет, кажу, да су Раденовићи од старине у Плаву и да су овде били и онда, кад су Дечани грађени. По казивању старог попа Радосава Поповића, Раденовићи су са *Неимаровићима*, којих има негдје у Пећкој Нахији. Раденовићи су од старине ковали и били су врло богати; али за то, што су Турци презирали тај занат, Раденовићи су га напустили и од тада стали нагло сиромашити. Данас жале, што су то учинили, и веле: »Од када смо оставили наш занат, прекинули смо своју нафаку«.

Раденовићи су се много убијали с Турцима и у тој борби погинуло их је преко 30; но и Турака је од њихове руке пало исто толико. Прије 150 година сваде се са Шабовићима, у свађи убију једнога и утеку у Србију, гдје су у Крагујевцу живјели десетак година. Раденовићи су се после повратили у Плав и измирили са Шабовићима. За вријеме тог бјекства остале су двије њихове куће у Крагујевцу, а једна у Рожају. Иза тога су Турци, због свађе,

запалили Раденовићима све куће, и они су морали бјежати у Полимље, гдје су дуго живјели. Овакве честе свађе и бјегства, паљење кућа и плаћање крвнине донијели су Раденовићима голему сиромаштину, која их и данас прати. Раденовића има 25 кућа православних и 3 куће мухамеданске. Они су, и ако гоњени, чврсто држали своју вјеру.

3. Разна мјеста Црне Горе.

Шаиновићи, Коматине и *Шапстанићи* су из Братоножића; они се не рођакају међусобно, па се не може закључити ни да су род. Досељени су у почетку 18. вијека због сиромаштине.

Баловићи, Муминовићи, Мргићи, Тафићи (или *Тафиљевићи*) и *Зилкићи*, мухамеданска братства у Плаву, и *Тошкићи* и *Оташевићи*, православна братства, јесу из Брскута, а поријеклом од *Чађеновића*, којих и данас тамо има. Сва ова братства знаду за свој род, па се своје; мухамеданци се не жене међусобно. Досељени су због сиромаштине у почетку 18. вијека. Баловићи, Муминовићи, Мргићи, Тафићи и Зилкићи су од 5 брата, и сви су се једног дана потурчили. Они су се најприје населили у Војном Селу, одакле су се доцније расељавали. Њихов стриц Илија није се хтио потурчити и са женом се одселио код Ђурђевих Ступова, гдје је и умро.

Ивановићи, Јаловићи и *Ђоновићи*, православна братства, досељени су са Јаблана из Братоножића. И они су, као и остали Братоножићи, досељени због сиромаштине у почетку 18. вијека.

Шароновићи у Плаву и *Станковићи* у Грачаници (у Полимљу) из Братоножића су и воде своје поријекло од заједничког претка. Предак Шароновића имао је јараницу, с којом је био једне вечери углавио, да дође к њој, кад она буде вабила *шарова* (пса). У то исто доба он је сједио близу њене куће са својим друговима из села, и кад је она стала, да ваби шарова, он одмах устане, остави друштво и пође к њој. Он је мислио, да се неће његови другови досјетити његовој мајсторији, али они се досјете свему, јер су и раније знали за његову љубав са том дјевојком, па су га од тада у шали звали «*шаров*», по чему је и његово потомство добило име.

Шујаци су из Пипера, из Пиперске Ријеке, од тамошњих Шујака. Из Пипера је утекао Авдо Шујак због убиства и најприје се населио у Колашину, гдје се и потур-

чио; затим се преселио близу Будима и најпослије у Гусиње. Његово пресељење је било прије 150 година, за доба Ђул-бега Шабанагића. Авдо Шујак био је силно богат; док је био у Колашину, имао је 500 црних и 500 бијелих оваца, али због свађе у Колашину све их је изгубио.

Ђуровићи или *Ђурковићи* су из Завале у Пиперици од тамошњих Ђурковића. Њихов предак Ђуро »пао је на крв« у Пиперима, због чега је побјегао у Гусиње. Ђуро се није потурчио, него доцније његово потомство. Од Ђуровића има и данас 1 кућа православна. Од потурчених Ђуровића има 2 куће у Босни, гдје су прије 10 година предигли због сиромаштине. *Муратјањићи* су огранак Ђуровића.

Ђуровићи, Шујаци и Муратјањићи се својакају и не жене међусобно. По томе изгледа, да им је старина заједничка и да су од једног рода. Но њихово својакање овдје може доћи и отуда, што су од заједничког племена, па су се у туђини убратили, да се уједињени лакше одрже.

Адем Ђуровић, стар 50 година, броји своје родословље до Ђура: Мехо, Вејсо, Рамо, Спахо и Ђуро. Дакле, старина је Ђуровића у Гусињу, колика и старина Шујака.

Новићевићи, Шкунтићи, Гутовићи, Марковићи и *Јасавићи* су из Пипера, а воде заједничко поријекло од *Новића*, који се први доселио у Плав. Новић је имао 8 синова: Николу, Стевана, Саву, Јована, Павла, Марка, Лаза и Страхињу. Од Николе, Стевана и Јована су Новићевићи, познати по Новићу, свом најстаријем претку, од Павла су Шкунтићи, од Лаза Гутовићи, од Саве Јасавићи, а Страхиња се истражио. Досељење Новићево пада око 1750. г. Селиман Јасавић, стар 65 година, броји пасове од себе до Новића: Ајрадин, Јахо, Сава и Новић. Новићевићи славе Аранђелов дан, као и већина Пипера; они су једини задржали православну вјеру (само је једна кућа Новићевића мухамеданска), а остали су се помухамеданили.

Поповићи у Брезовици су из Пипера, из села Бливаве, од тамошњих Поповића. Из ове је породице било у Брезовици пет попова. Један од њих, поп Божо је био чувен као поп и јунак. Поп Радосав се запопио 1865. г. Од 1874. год. Турци су га тако навидјели, да су га жељели убити. Њега и учитеља Риста Николића из Пећи гађали су 1875. год. на слави Радула Раденовића, и Риста и једну жену ранили. Иза тога су га Турци оклеветали код кајмакама као

надајника, због чега је био послан у Скопље у сургун, гдје је био девет недјеља. 1896. г. Турци су му у поноћи запалили кућу, па опет поново 1905. г. Идуће 1906. г. Полимљани убише изнад Брезовице два аскера, због чега аскери убише два Брезовичанина. Но то им није било доста, већ, по наредби Аса Феровића, изубијају старога попа Радосава, да је једва остао жив. Турци су га толико мрзјели и пријетили му животу, да је био принуђен свуда по парохији водити по једног Турчина, да би му живот био сачуванији; с њим је дијелио све парохијске приходе. Године 1907. је избјегао у Србију, а 1908. се повратио на своје огњиште.

Башуљевићи. Тотићи. Пуровићи (или *Којићи*) и *Пешићи* су из Бјелопавлића од тамошњих Пешића. За њих веле: »јунаци су, да им нигдје срамоте није остало«. Досељени су у почетку 18. вијека. Само су Пешићи задржали своју стару вјеру, а остали су још одмах примили мухамеданство.

Рајковићи су поријеклом из Бјелопавлића, из села Вражегрмаца. Досељени су давно, можда прије 260 година. Њихов предак звао се Вук Вражегрмац. Перо Рајковић, стар 70 година, броји своје пасове до Вука: Бајо, Радован, Јован, Продан, Рајко и Вук. По овом Рајку добили су име. Изгледа да су Рајковићи много старији. Прича се, да су Рајковићи, Цудовићи и Ђуричани били овдје, кад су »Латини« ишћерани. Борба с »Латинима« је врло стара, старија од постања Гусиња и од потурчивања. Према томе, биће да се Вук доселио у почетку друге половине 17. вијека, дакле онда, кад је почело појединачно исељавање старог становништва и усељавање Климената.

Рајковићи, Цудовићи и Ђуричани су помагали Турцима у борби с Климентама. Турци су им, при подјели агалука, даровали: Рајковићима дио у планинама Бабин к[illegible] Паларишту и земљу у Брезовици, Ђуричанима дио у планини Богићевици и земљу у Ђуричкој Ријеци, а Цудовићима дио у планини Чакару и земљу у Метеху. Што ова братства не добише агалуке, узрок је тај, што су била тада, а и данас су, православне вјере.[1]) Пошто се ова три братства прилично обогатише и умножише, Турци, из страха, да се још више не осиле, принудише их, да им свако од ових села даје по 124 гроша годишње, четвртину од пшенице и другог жита и свака иоле имућнија кућа по једну козу с јаретом и по три оке масла годишње. Ови су, и против воље, пристали, да дају ово, јер се нијесу могли борити са јачом силом. Но кад Турци оставше без читлука у Васојевићима, онда су ове приморали, да им дају половину од свега рода. Тада је Ђуричка Ријека постала агалук Реџепагића и Омерагића, Брезовица агалук Пашића, а Метех агалук Реџепагића и Омерагића.

Пуповићи и *Ћирковићи* су, као и Рајковићи, из Вражегрмаца, али се не зна, да ли су једног рода; не зна се ни кад су досељени.

Прашчевићи су из Бјелопавлића; досељени су давно и славе св. Николу.

Ђуричани воде поријекло из Цеклина од тамошњих Ђурашковића. Четири брата Ђурашковића утекла су давно с Цеклина због убијства и настанила се у Пећи. Један од њих, Андрија, потурчио се и настанио у Биору, и од њега су тамошњи *Андровићи*. Вуко, најстарији брат, дође у Плав, гдје се и настани; један се брат повратио на Цеклин, а за четвртога се нагађа, да су од њега *Рамовићи* у Калудри, јер се својакају с Ђуричанима.[1]) Кад је Вуко дошао у Плав, најмио се у службу код неког Клименте у селу Хотима и заљубио се у кћер свога газде. Једнога дана он утече с њом низ Ђуричку Ријеку, која се онда звала *Лијепа Ријека*. Климента га са седам синова поћера и сустигне на врху Ђуричке Ријеке, гдје се између њих заметне бој из пушака. Вуко је био нишанџија, па зовне дјевојчина оца и рече му: »Гађаћу те у живот, а у живот нећу«, па опали пушку и Клименти пробије капу на глави. Видећи Климента, да га је могао убити, но није хтио, не хтједе га даље гонити, већ му даде кћер. То мјесто борбе од тада се називало »Бојићи«. Вуко се онда населио у Лијепој Ријеци, која се назвала Ђуричка Ријека, по томе, што се Вуко звао Вук *Ђурица*.

Радосав Ђуричанин, стар 70 година, броји пасове од себе до Вука: Милосав, Радоња, Јоко, Никола, Шћепан, Радоје, Божо и Вуко. Према овоме може се с пуно поуздања тврдити, да је пресељење извршено око 1670. године. Ово је досељење било једно од првих у Плаву, јер причају, да је Вук Ђурица нашао у Плаву 7 кућа. Шћепан, праунук Вуков, имао је брата Јована, који се потурчио

---

[1]) Рајковића има 35 православних и 7 мухамеданских кућа. Православни Рајковићи славе [illegible].

[1]) Види о овоме VII. књ. „Насеља Срп. Земаља" „Рјечка Нахија" стр. 421.

и населио у Плаву; од њега су у Плаву *Османђеићи*, који се дијеле на мање »трбухе«: *Мујиће, Суровиће* и *Пејчиновиће*; неки су од ових у потоње вријеме присвојили старо име Ђурашковићи. Радоје Божов, који се помиње у горњем родословљу, посјекао је клименташког »краља« испод Плавског Блата.

Вуко и његово потомство населили су пусто и необрађено земљиште, које су сами крчили и претворили у њиве и ливаде; како су се намножавали, своје су имање све више проширивали, те су заузели скоро сву Ђуричку Ријеку, с обје њене стране. Пет пасова послије Вука нијесу никоме давали арача и данка. Први је Ђул-бег Шабанагић почео, да им чини зулуме; он их је убијао, вјешао и на колац набијао, и тако их присилио, да му дају четвртину са имања. Ђуричани су пристали на ово давање од невоље, само да сачувају животе. Тако су постали чипчије, а Ђуричка Ријека агалук Шабанагића.

Ђуричани се дијеле на *Пантовиће, Шаровиће* и *Јоковиће*. Око 1892. г. Пантовић убије Јоковића и утече у село Хоте. Хотима је ова свађа била мила, па су са убијцом Пантовићем често пута, уз инат, долазили у Ђуричку Ријеку. Јоковићи дочекају једном ове из засједе и, гађајући крвника, убију једнога Хоту. И због тога Хоти »навојште« на Ђуричку Ријеку, да освете брата, држећи увијек код себе Пантовића. Тада су се Шабанагићи били утрли и њихово право на Ђуричку Ријеку пријешло на Реџепагиће као на најближу својту. Ђуричани позову Реџепагиће у помоћ, с молбом, да их бране и штите од Хота. Реџепагићи им прискочише у помоћ и одбранише их, али Јоковићи и Шаровићи не смједоше даље живјети ту, него се иселише и »пренуше« по Црној Гори и Србији. Одмах иза ових иселише се и Пантовићи од страха Реџепагића, јер су им ови пријетили, да ће светити убијеног Јоковића. Тога се пута иселило из Ђуричке Ријеке 86 душа. Реџепагићи су онда приграбили све имање исељених Ђуричана; они су тада били остали без агалука, па су нарочито учинили, да се Ђуричани иселе, само да се дограбе њихова имања. Кад су се Ђуричани иселили, Реџепагићи су рушили њихове куће, само да се немају гдје вратити, а имање њихово у главноме продали Руговцима, Хотима и Плављанима. Ђуричани су се много тукли са Гашанима и Крастенићима, са Хотима и Руговцима. Данас (1911. г.), послије ослобођења Плава и Гусиња, Ђуричани би хтјели да се поврате на своја огњишта, али им се то знатно отежа

Цудовићи, Савићи и *Маркишићи* спадају у најстарије становнике; један су род и зову се заједничким именом *Ђесаци*. Њихов се предак доселио овамо из Ровца врло давно, можда прије Вука Ђурице. Цудовићи и Савићи задржали су православну вјеру и славе Лучин-дан као већина Ровчана. Цудовићи су раније живјели у Метеху, али су им Гутићи и цубови »турили пушку«, неколика убили и раселили их; сада их највише има у Горњој Ржаници.

Булатовићи су од Братовића из Роваца; спадају у млађе досељенике и славе Ђурђев дан.

Лијешњани су старином са Лијешња у Ровцима; одатле се њихов предак иселио због сиромаштине и најприје населио у Цецунима, па у Метеху, гдје његово потомство и данас живи.

Драговићи су из Црмнице и спадају у старије становнике. Негда су били јако умножени, и Турци су им правили насиља; због тога су морали бјежати у Србију, гдје их у Васиљевцу и данас има. Отуда су се неки доцније повратили у Гусиње. Драговићи се, као и Стојковићи, баве ткањем врећа и ситном трговином; они су одржали православну вјеру. Славе св. Николу.

Алтићи су из Мораче, а *Мијатовићи, Кандићи, Фатићи* и *Живаљевићи* су из Црне Горе. Кандићи су врло стари, можда спадају у најстарије становнике. Вријеме досељења ових братстава врло је тешко утврдити, јер њихово потомство не само што незна то, него се и не стара, да дозна.

4. Разни српски крајеви.

Лабани у Метеху поријеклом су од Лабана у Полимљу. Дошли су с Лопата у Полимље, у село Грачаницу, гдје су онда живјели Руговци, као турске чипчије. У једној свађи Лабани убију два Руговца, због чега Шабанагићи нареде, те се Лабанима оплијени стока. Како је стока онда била главно имање, то Лабани, да не би остали без ичега, узму једног свог дјетића, одведу га пред Шабанагића и понуде као кумче, молећи, да им врати стоку. Шабанагић прими дијете и у знак кумства обрије га и нареди, да се Лабанима врати стока. Шабанагић је ово кумче задржао и доцније потурчио; од њега су потурчени Лабани.

Качамаковићи и *Ђулафићи* су од Ђулафића из Васојевића. *Љутићи* су из Горњих Села, *Ђукићи* с Лопата, *Цецуни* из Цецуна, *Дашићи, Јановићи, Рмуш* и *Шеку-*

дарци су из Шекулара, а *Мусићи* и *Јукићи* су од Рача из Васојевића.

Бјелановићи, Вучетићи, Јокићи, Попадићи, Петровићи, Стешевићи, Томовићи, Гојковићи и *Ракуши* су из Велике, одакле су се насељавали овамо на агаларску земљу. Све су ово млађи досељеници: о даљој њиховој старини биће говора при опису Велике.

Ковач је од ковача (занатлија) из Никшића; бави се ковачким занатом. И *Никшић* је из Никшића.

Колашинчевићи, Аксалићи и *Баковићи* су из Колашина, али се не зна, да ли су од једног рода.

Славковићи су из Лушца, код Берана. Како се прича, даља им је старина из Говеђег Луга у Зети, по чему се зову *Лушчани*. Вјероватно су од оних *Лужана*, који су негда живјели у долини р. Зете. Славе 3. новембра.

Јовковићи и *Љутићи* су од Шкекића, код Берана, а *Тмушићи* су из села Тмуше, из Беранске Нахије.

Котлајић је досељен овдје из Пећи ради трговине, а даља му је старина из Роваца. Слави Лучин-дан.

Жарић је из Пећи. Отуда је и *Марић* у Гусињу.

Мајсторичићи су из Бијелог Поља; скоро су досељени овамо. И *Стојковићи* су из Бијелог Поља. Говори се, да су се негда бавили ковачким занатом, па су га напустили. Данас се баве истим занатима, којима и Драговићи. Славе св. Николу.

Цукелићи (или *Цукеле*), *Шестовићи* и *Ричевићи* (иначе *Биорци*) досељени су из Биора. Цукелиће убрајају у цигане; само они раде у Гусињу ковачки занат. Зато што Турци држе пошљедњим људима оне који кују, негда су им бранили, да с њима заједно клањају у џамији; а кад је један Цукелић један пут хтио да иде на ћабу, нијесу му дали, да иде у друштву с оним Турцима, који су били кренули тамо. Цукелић се због тога жалио и у Цариграду, а кад је отуд добио дозволу, да може поћи, опет га нико хтио примити у друштво, и он је морао сам поћи на тај далеки пут.

Предак Шестовића дошао је овдје, кад су »Латини« истисли из Гусиња; њихова је даља старина из Анадолије. У Биору је остао један брат досељеног Шестовића. Син овога у Гусињу имао је на рукама по *шест* прста, по чему је његово потомство и добило име.

Пештерци су из Пештера, *Софтићи* из Босне, а *Шијак* из Србије. Софтић се, послије ослобођења Гусиња, одселио у Азију.

5. Скадарска Малесија.

Клименте и *Балићи* у Гусињу су од Климената. Клименте се дијеле на братства: *Вукеле, Цакиће* и *Куниће*. Остали су овдје, кад су се Клименте повукли у планине; тада су се потурчили. Поријеклом су од разних климентаških братстава.

Вусањи, Ђонбалићи и *Ћосовићи*, у Вусању, јесу Клименте и зову се заједничким именом Вусањи; по поријеклу су Вукли. Изгледа, да су Вусањи најстарије клименташко насеље у плавско-гусињској долини. Долина Вусања спушта се са клименташких планина у Гусињско Поље; изгледа да су се Клименте овом долином најприје стали спуштати у поље. При истискивању Климената из Гусињског Поља, Вусањи су остали у долини р. Грле, одакле су се дуго опирали турским властима у Гусињу. Вусањи се нијесу потурчили, кад и Гусињани, него много доцније. Они су дуго живјели са Гусињанима у свађи, па нијесу могли долазити на пазар. Гусињани су једнако настојавали, да Вусањи пријеђу у мухамеданство, јер им је била једина гаранција, да ће с њихове стране бити мирни. Вусањи, као католици, били су у очима Гусињана елеменат, који се опире њиховим интересима. Турске су власти употребљавале све начине, а највише забрану доласка у пазар, да присиле Вусање на потурчење; али никад не покушаше употребити силу, јер њом нијесу могли доћи до резултата. Забрана доласка у пазар највише је дејствовала на Вусање, да се потурче; међу Вусањима буде постигнут споразум, да пријеђу у мухамеданство, па замоле Гусињане, да их приме. Ради тога вусањски војвода пошље три жене од три вусањска села с »колијевкама« код једног Радоњчића у Гусиње у знак кумства, с молбом, да им код забита Шабанагића изради милост и допуштење, да пријеђу у мухамеданство. Кад су жене дошле пред кућу Радоњчића, превриуле су колијевке с »каснаком« (облуком) даље, што је био знак врло поштене молбе. Радоњчић исправи колијевке у знак примања кумства, прими њихову молбу и намоли у бега, да се могу потурчити и изради да им се опрости све, што су до тада рђаво учинили. И тада су сви Вусањи, без изузетка, пријешли у мухамеданство и у сваком су свом селу подигли по џамију. Потомство дјеце, која су,

у знак кумства, донешена у Радоњчића, и данас се називa кумовима са потомством оног Радоњчића.

Промјена вјере није могла измијенити дух у Вусања; они нигда нијесу заборавили, да су Клименте, а крв је свагда имала код њих превагу над вјером. Са Гусињанима и ако их је везивала вјера, нигда нијесу живјели у дослуху. Старе прохтјеве: плачкање, убијање, отимање и лупежање вршили су над Гусињанима.

Вусањи су познати као највећи зликовци; они нијесу признавали ничију власт и били су као држава гдје влада право јачега. Странцима није био слободан пролазак кроз Вусање, особито аскерима, које су убијали ради »маузерки«. На овакав живот Вусања утицала је и сама природа земљишта. Излаз из села у Гусињско Поље тијесан је, лако га је бранити: са страна су Бор и Брада, а у позадини Бјелич, са гудурама и кланцима, гдје су се могли склонити; иза леђа су Клименте, њихов род, који су од свагда непријатељски расположени према Гусињанима, и који им могу свагда и брзо притећи у помоћ и примити их у заштиту. Вусањи, у главноме сточари, навикнути су да никоме ништа не дају, да отимају и убијају, да не признају власт и закон.

Нипоши (или *Цуцићи*) из Вусања били су велики зликовци и често су по Вусањима и на путу к Плаву убијали аскере и отимали им »маузерке«. Једне ноћи удари на њих једна чета аскера и жандарма, али безуспјешно, јер се са Нипошима удружише многи Вусањи и одбише нападаче, убивши једнога, а ранивши више њих.

Но и међу Вусањима је било поштених људи, па и читавих породица, на чију је ријеч човјек могао рачунати. *Челићи* и *Плавићи* спадају у добре и честите породице; они су на »беси« тврди и нијесу окаљани злочинствима и неваљалствима. Барјактар *Алија Ибраимов* спада међу најбоље и најпоштеније људе, које су Вусањи игда имали. *Хаџи Хусеин Кукић* је Вусањ и негда је живио у Вусањима. Он је мрзио Вусање ради зла, која чине, па се за то и иселио у Крушево, гдје и данас живи; он није могао гледати неваљалства Вусања, нити трпјети рђав глас, који је о Вусањима постојао, а који је и на њега као становника Вусања, падао. За хаџи Хусеина се прича: да је »на ријечи поштен и вјеран« и да је »доброучињен«; ко је с њим имао посла, имао је »хаира«. »Худину« (зло) је мрзио.

И ако су Вусањи од једног рода, ипак се и међусобно убијају; толико је маха код њих узела та страст да их

живот није био сигуран ни од њих самих; а своји су у толикој мјери, да се не жене међусобно, него се понајвише жене од Мартиновића, Крастенића, Руговаца и својих племеника Климената. Вусањске одиве су добре и Гусињани се радо жене од њих, и ако Вусањи нерадо узимају жене од Гусињана. Послије ослобођења Плава и Гусиња, Вусањи су се, у главноме, разбјежали. Од 200 кућа, колико је било у Вусањима прије рата 1912., избјежало је око 150, а све што је остало, махом је старо и неволњо.

Од Вусања воде поријекло *Кукићи* у Крушеву.

Мартиновићи су Клименте. И они су, као и Вусањи, остали овдје, кад су се Клименте повукли из ове долине. За дуго су држали католичку вјеру; за то с почетка нијесу могли добити земљу него су били чипчије. Доцније су се потурчили и од тада су могли куповином постати власници имања. Некоји су Мартиновићи и данас чипчије, јер нијесу успјели, да од својих ага откупе земљу. Мартиновићи су се дуго опирали власти Турака; у тој су борби употребљавали некакав топ од трешње. И дуго би се још с успјехом опирали, како њихово предање гласи, да их у Турака није издао неки Ђонбалић из Вусања.

Мартиновићи су из Вукли и Селца; из Вукли их су двије трећине. Дијеле се на *Асанђекиће*, *Балиденић*е, *Лецалиће* и *Аљуцовиће (Аљуце)*. Мартиновићи се међусобно не жене, држе се као један род, потпомажу се и један другога свете.

Мартиновићи су били унеколико противност Вусањима; и они су се убијали међусобно због »вадеа« и других свађа, али су с другима у миру живјели. Насеље Мартиновића није оивичено планинама и заклоњено од упада непријатељског, него изложено сваком упаду. Сувише, они су били опкољени елементом друге вјере. Све је то могло утицати на Мартиновиће, да у односу са другима и према властима буду мирни.

Само су се Аљуцовићи истицали као зли. Говоре, да су род са Вусањима и можда да су ту склоност наслиједили од њих. Они су гађали попа Ђорђију Шекуларца на путу за Брезовицу, кад је ишао на службу, и убили му пратиоца Лончаревића; они су убијали људе на путу кроз њихово село, те се због њих Мартиновићима пронио рђав глас. Кроз Мартиновиће није било никоме слободно проћи; убице су тражили заклона у планини, одакле су се опет згодном приликом појављивали. Мартиновићи су их за то јако мрзјели, јер су они цијелом селу наносили срамоту.

И поред свега зла, што су чинили, један Аљуца је дошао на гусињски пазар. Кад су га жандарми ухватили, Мартиновићима је било мило, да се казни зликовац; али се Вусањи заузеше за њега, да се ослободи. Вусањи су се заузели за зликовца, какви су и сами, и за неког даљег својту — Клименту. Овај појав баца довољно свјетлости на морал Вусања с једне и на морал Мартиновића с друге стране. Мартиновићи се не заузимају за свог човјека, који је зао и неваљао, а Вусањи заступају истог човјека, који им није ближи род! И Гусањи су успјели, да Аљуцу ослободе.

Аљуце су доцније бјежали у Црну Гору, а кад су се повратили, једне ноћи неко убије Хусеина Аљуцу, највећег зликовца. Нагађа се, да су га убили Мартиновићи, само да се ослободе тих злих људи и да скину срамоту са свог села.[1])

Мусићи, Рековићи и *Цановићи* у Богаићима и *Хасиловићи* у Плаву од четири су брата, а поријеклом су из Климената; међусобно се своје и не узимају се.

Бучевићи, Мекуловићи, Меовићи и *Смаилевићи* у Новшићима су Клименте: проналазе од четири брата и најближи су род Руговцима. Кад су Клименте потиснуте из ове области, ови су остали у Новшићима; с почетка су, као и Мартиновићи, радили агинску земљу, а кад су се потурчили, дошли су куповицом до властитог имања. Новшићани су се много крвили међусобно, а још више са Величанима, с којима су у сусједству живјели. Приликом ослобођења Плава сви су се разбјежали, а куће су им Црногорци попалили. Од Новшићана није био слободан пут низ Лим од Плава к Андријевици.

Чељићи и *Лековићи* су од Вукли и род су Вусањима. *Мусликуртовићи* су од Никчи из Климената; и *Салићи* су из Климената.

Руговци у Акању и Вишњеву су изРугова, а даља им је старина из Климената. Ругово је махом насељено из Климената, а највише Вукљима, Никчима и Богаћима. Они су се тамо населили можда прије 200 и више година, т. ј. онда, кад су Турци стали потискивати Клименте. Много Клименте из Полимља исељени су у Ругово. Руговци у Акању познати су за зла; они су прави род Вусањима.

[1]) Јов. Цвијић у својој књизи: Основе за геогр. и геол. Ст. Србије и Македоније, III, 1247, износи друкчију оцјену за Мартиновиће.

Хоти у Гусињу и у селу Хотима воде поријекло из малисорског племена Хота. Сви су род и задржали су заједничко племенско име. *Катићи* у Гусињу и *Госкићи* у Плаву су од истих Хота. Хоти су досељени кад су Клименте потиснути, дакле, у доба, кад су се и Затрепчани досељавали. У свим приликама, кад су се Гусињани свађали, Хоти су били на страни Затрепчана. Хоти у селу Хотима најприје су досељени у Гусиње, па одавде су се иселили у село Хоте. Они се од старине сматрају као хајдучко гњијездо, гдје је увијек било хајдука и зликоваца, често су пута околним селима отимали стоку и убијали људе, а дешавало се, да и Србима и Турцима отимају дјевојке. Ђуричани су се с њима највише крвили, докле су их Хоти раселили. *Гутићи* из Комораче су највише утирали ово гњијездо.

Груде у Гусињу су из малисорског племена Груда. Они су досељени када и Хоти, и задржали су заједничко племенско име као презиме.

Кастрати у Гусињу су из малисорског племена Кастрата, одакле су се доселили када и сусједи Хоти и Груде. И они су задржали племенско име као презиме.

И Кастрати и Груде, као и Хоти, свагда су се држали уз Затрепчане. Сви су се они најприје населили у Гусињу, гдје у главноме и данас живе. Доцније су се иселили неки Кастрати у Крушево (3 куће). Хоти у Гричар (2 к.), Лазе (1 к.) и Досуђе (1 к.).

Омерагићи у Плаву и Гусињу спадају у најстарије досељенике. Њихов се предак врло давно преселио из Шаље у Бравину, у Ђаковачкој Нахији, гдје је његово потомство живјело око 100 година. Неки његов потомак се прије 300 година преселио из Бравине у Плав. Кад су Турци водили борбу с Климентама, плавским је Турцима управљао Асан-ага Даздар Омерагић. Да би Турци успешније водили борбу против Климената, начинили су били дрвени чардак на колима, који су гонили пред војском и тако потискивали Клименте, а кад су их потпуно истисли, чардак је »починио« на бријегу р. Гричара. Асан-ага је ту начинио кућу, која је била, по предању, прва у Гусињу. Један брат Асан-агин остао је у Плаву, и од њега су плавски Омерагићи, а од Асан-аге гусињски. Асан-ага је и овдје у Гусињу имао једног брата; од њега су *Диздаревићи* и *Таирагићи*. Омерагићи знају за своју старину из Шаља, за то се са Шаљанима своје и не узимају се, и ако су изашли на 15 пасова. Таква сродства махом одржавају сва племена пр-

ногорска и арбанашка. То је пошљедица племенског уређења, осјећања братства и крвне везе; на то су утицале и прилике животне несигурности и потреба одбране. Омерагићи и сродна им братства обично су се држала »на себе«; при свим важним питањима, гдје се требало опредијелити, као при избору судија и чланова меџлиза, ишли су уз Куче. Какав је интерес гонио Омерагиће, да се држе Куча, није јасно; по свој прилици, биће то што су Шабанагићи, који су им отели превласт у Гусињу, били уз Затрепчане, па су хтјели да помоћу Куча извојују изгубљену власт. Омерагићи су јако цијењени; код њих је било, а и сада има, добрих, поштених и паметних људи. За Адем-агу Омеровића веле да је »паметар«, а уз то »поштен и од добре куће«.

Бегановићи у Биору су један род са Омерагићима.

Чаушевићи, Микићи, Шаљуновићи, Касумовићи и *Шаљани* јесу из племена Шаље, а досељени су у Плав, пошто су ова мјеста ослобођена од Климената. Сви се држе у сродству међу собом и са Омерагићима и сматрају се као својта.

Тапровићи, Шабовићи и *Ђеловићи* у Горњој Ржаници су Пљанчори из Шкреља и досељени су овдје у почетку 18. вијека. Они су се много међу собом завађали и убијали, а тако и са осталим братствима у Горњој Ржаници и зато су данас малобројни (17 кућа). Неки кажу, да воде поријекло од Телешевића из Затријепча.[1]

6. Арбанија уопште.

Реџепагићи, Шабанагићи и *Пашићи* производе од заједничког претка, који се доселио са Грујемира, искрај Скадра, и звао се Вели бег. Побјегао је од зулума скадарског паше Бушатлије и најприје се населио под Кршеви више данашњег војног стана у Гусињу; ту су га узнемиравали »Латини«, због чега се преселио у Плав. Кад је Вели-бег дошао у Плав, у Плаву је било 70 кућа. Овдје је нашао: Беруљиће (Пуришиће), Бехровиће (Шиљковиће и Кијаке), Селимовиће, Ђутовиће, Цариковиће и Бандере. Осим ових нашао је и Ракљовиће, који су са Беруљовићима били један »фис«, али су се истражили, а нашао је и још нека братства, која су се истражила. Према казі-

[1]) [illegible] Пљанчор. На [illegible] карти [illegible] Пљанчор.

вању Мехмед-бега Реџепагића, досељење Велибегово пада прије 400 година. Толика је старина сумњива, јер пасови од Мехмед бега до Велибега стоје овако: Мехмед-бег (90 год. стар), Смаил-бег, Адем-бег, Камбер-бег, Реџеп-бег (од овога су Реџепагићи), Шабан-бег, Али-бег, Мустај-бег и Вели-бег. Рачунајући Мехмед-бега у три паса, то са Велибегом имамо 11 пасова, према чему, рачунајући сваки пас 30 година, излази, да се Вели-бег доселио овдје прије 300 до 330 година, а то би било негдје око 1690. године.

Неки кажу, да је старина ових братстава из Крастенића, одакле се њихов предак иселио најприје у Пећ, па доцније у Плав. За Реџепа се прича, да је дворио код Махмудбеговића у Пећи. Један пут Леворечани украду Махмудбеговићу коња и Реџеп их је сам гонио до Лима код Андријевице, где га Леворечани убију. Реџеп је имао повише синова, који су доцније у накнаду за оца добили агалуке у лимској долини, у Васојевићима, на које су се послије преселили из Пећи и населили у Плаву. Зенил-бег, унук Реџеп-Агин, био је »сила од човека« и диздар (ага над агама). Кад се је негдје, обилазећи своје беглуке, краћао у Плав, рекоше му у путу за неке Божићане, који мирно окопаваху кукуруз, да су му убили дједа, и Зенил-бег, жељан за осветом, убије својом руком њих четворицу. Отада су се Дедовићи (Божићани) увијек убијали са Реџепагићима.

Праунук Велибегов звао се Шабан-бег; он је живео у Плаву, кад су Клименте истиснути и кад је Гусиње заузето и стало се насељавати. Он је имао двије жене, једна је била из Копилника и од ње је имао сина Реџеп-агу, а друга је била из Будимља од Шемовића и од ње је имао два сина: Ахмет-бега и Ибраим-пашу. Кад је Шабан-бег с Турцима истиснуо Клименте и »прихватио« Гусиње, пресели се у Гусиње и поведе собом синове од друге жене, а Реџеп-агу остави у Плаву, да »суди.« Од његовог сина Ахмед-бега су Шабанагићи, назвати по Шабан-бегу, од Ибраим-паше Пашићи, а од Реџеп-аге Реџепагићи; но сви се зову општим именом Шабанагићи (по Шабан-бегу, заједничком претку).

Шабан-бег био је забит у Гусињу, а иза њега његови потомци у кући Шабанагића: Ахмет-бег, Али-бег, Мехмед-паша, Бул-бег, Асан-бег, Али-паша и Мехмед-бег. Шабанагићи су били неограничени господари. Изгледа да су они највише помагали Турцима, да се овај крај посвоји и истурчи; зато им је могла бити и призната пуна власт

у овоме крају. Право, које је било дато Шабан-бегу, пренијело се и на његово потомство, и то му није ни одузимано. Само се у потоње вријеме осмјелио Асо Феровић, да од Реџепагића отме власт у Плаву. Шабанагића породица је била као повлашћена; судила је, како је хтјела, убијала и вјешала, а никоме није давала рачуна. Уз то су Шабанагићи били врло богати; два дијела агалука у лимској долини до Будимља били су њихови.

Шабанагићи су били господари Гусиња, и Турци су им се драговољно покоравали. И данас их, и ако су се истражили, јако цијене и с поштовањем о њима говоре. За Али-бега се прича, да је био врло висок и крупан, очи су му биле велике као у вола, чело широко и високо, глава необично крупна; имао је страшан поглед, и нико пред њим није могао слободно говорити. Он је имао девет синова, али ни један није ни годину напунио. Шабанагића никад није било више од 2-3 куће, али су сви били »као да их је човек бирао«. Али-паша је био у Сарајеву кајмакам. Гусињани нијесу никад давали султану данка, јер су били од тога ослобођени; само су давали неки порез, по 2, 10, 20 и 30 гроша на кућу, према имовном стању. Али-паша једном покуша, да од Гусињана скупи данак, али се Гусињани опријеше и не хтједоше га дати, позивајући се на раније привилегије, добивене од султана; а како Али-паша није попуштао у свом захтјевању, Гусињани су били приморани, да се жале и самоме султану, и тада је Али-паша био премјештен за кајмакама у Сарајеву. Али-паша је управљао Турцима 1879. г., кад су разбили Црногорце на Новшићима. Његова се власт протезала до Сјенице, докле су се Васојевићи ослободили. Жена му је била од Махмудбеговића из Пећи, гдје је имао своје »конаке«. У Пећи се више пута бавио за дуже времена, и тамо га је убио један Руговац. У црногорским племенима Али паша је познат под именом *Али-бег Гусинац*.

Иза Али-паше дошао је у Гусиње странац за кајмакама, и овај је, и ако су се Гусињани противили, узео десетину од народа. Гусињани се нерадо сећају тога доба, кад су дали данак, па веле: »морали смо га дати, јер није било лако са султаном ратовати.« Говоре, да је те године слана панула врло рано, да се све жито, па и султанов десетак усмрдио. Код њих се то тумачи као божја казна за прекршај повластице, која им је раније била дата. Гусињани су само још једне године, испред ослобођења 1912.

год., дали десетину, и никад више. Не само што су били ослобођени од давања десетка, него и од служења у војсци.

Али-паша и његови претходници увијек су држали око себе по неколико људи од већих «фисова», па с њима могли чинити, што год хоће, а за »ронзе« (мала братства) нијесу ни марили.

Пашићи су у једно доба били силнији од Шабанагића и сва је власт била у њиховим рукама; колико су имали самопоуздања, били су непокорни скадарском везиру, под чијом су влашћу онда ови крајеви били. Тим се власт Скадра све више слабила, што је јако крњило ауторитет непокорних и силних скадарских самозваних господара. У то доба су у Гусињу били два брата Шабан-агића: Ђул-бег и Мехмед-бег, који су били везиру удворни, а притом виђени и од Гусињана поштовани. Између Шабанагића и Пашића било је увијек трвења; нарочито су Шабанагићи гледали, да се моћ Пашића ослаби, а то су хтјели да постигну помоћу скадарских везира. Везиру је добро дошла њихова размирица, па један пут, да би се тим користио, позове Пашиће на важан договор у Скадар, а Шабанагићима нареди потајно, да их у путу потуку. Пашићима је ласкао позив везиров, јер им је изгледало, да и сам везир признаје њихову власт у овим крајевима, коју су од Шабанагића преотели. Они пођу у Скадар на састанак с везиром, но у путу буду од Шабанагића из засједе нападнути и поубијани. Од тада је породица Пашића само животарила. Данас су и Пашићи и Шабанагићи истражени.

Турци навикнути да од доходака живе, били су се предали лијенству па су се трвили међу собом, завађали друге и уживали, гледајући друге, где се свађају; а још су више уживали, ако су могли и сами убијати и зла чинити, а за то ником не одговарати. Ко је више људи убио, тај је, по турском схватању, био бољи јунак. У овоме су Реџепагићи највише одмакли; они су преко 60 људи, које Срба, које Турака, посредно или непосредно убили. Док су били богати, њиховој сили није било краја. Ни Србин ни Турчин није смио од Реџепагића на коњу ући у Плав, а ако би ушао и срио Реџепагића, морао је сјахати. Срби су их мрзили ужасно, а и Турци их омрзоше, кад стадоше и њих убијати и зла им чинити; само је требало згодне прилике, па да се дигну против њих, и погоде личности, да пристану уз њу. Отац Аса Феровића био је богат и енергичан, а Асо се брзо истакао, па је у очима Плав-

љана постао сила. У то доба сила и богатство Реџепагића знатно опадоше, што је Асу много помогло, да од њих отме власт. Асо је јавно говорио, да ће и Турке и Србе осветити за сва зла, која су им Реџепагићи учинили. Асова појава на крмилу Плава тако је убила углед Реџепагићима, да данас представљају пропалу породицу.

Но и ако су Реџепагићи били зли, ипак је и међу њима било изузетака. За Хусеин бега Реџепагића се прича, да је био добра срца и душе. Кад су једне гладне године Кучи ишли по свијету, да се прехране, неколико породица дође и код њих у Плав. Хусеин-бег је смјестио Куче у »одаји за мусафире«, наредивши, да им се дадне вечера и спавање. Кад је било доба спавања, бег је обишао своје »мусафире« и сви су били легли, а само је једном недостајао покривач; бег је тада свој «кутмен» (ћурак) скинуо и непокривеног покрио.

Иза Реџепагића су се први населили у Плаву Медуњани, Шаркиновићи (Сујковићи), Киковићи и Климентеђиће тада дошли и Рајковићи и Ђуричани, који су се иселили у Брезовицу и Ђуричку Ријеку.

Башићи (или *Баше*) су из Љеша. Два брата Башића дођу тамо у сукоб са неком властелом и буду приморани на исељење; они су се најприје населили у Гусињу, гдје саграде кућу у Барама, испод данашњег војног стана; тада су се и потурчили. Но и ту дођу у сукоб с Климентама. Браћа су имала силну стоку, па им је било жао оставити подножје Бора и Браде; за то се са ондашњим Гусињанима опријеше Климентама, али узалудно, јер Клименте бјеху надмоћнији, и браћа буду приморана на ново исељење. Они се преселише у Јару, гдје су слободније живјела и запатила доста стоке и пчела. Тада су се скоро сви житељи Гусиња и околних села, од клименташког зулума, иселили и „прсли по свијету". Од браће Башића убрзо се намножи јако братство, које је уз то било и доста богато и врло храбро. Плављани, који се отимаху о власт и главарство, почеше се бојати од Башића, да им не преотму власт, па је за то између Башића с једне и Феровића и Гутовића с друге стране било честих свађа. Башићи се друкчије зову Баше, а то на турском језику значи *главар*. Башићи су били необично крупни. Са Србима су увијек живјели у миру; с њима су се кумили и братимили. Кад је Хас Хот дошао из Скадра, да, по наредби скадарског везира, Плављане »хасали«, Хајдар Баша је био толико силан и самопоуздан, да му се није хтио

покорити. Код Башића је сачувано предање, по коме се у Љешу, на једном бријегу, налази гробље њихових старих.

Командир Балша Башић (или *Балшић*) потомак ове породице, стар 29 година, набраја пасове од себе до свог најстаријег претка: Алил, Нуко, Омер, Хајдар, Хајдин, Ахмет, Сејдо, Салих, Алија, Рамо, Сељман, Рамадан и Мехмед (који се с братом доселио из Љеша). По овом родослову могло би бити од њихова пресељења око 350 година, и према томе Башићи би спадали у најстарије досељенике и заједно са Омерагићима и онима, које су Омерагићи застали овдје, представљали би старије насеље у овој области.

Јеврићи су огранак Башића, а тако су назвати по мајци *Јеври*.

Јалићи су са Грујемира, искрај Скадра, одакле су и преци Реџепагића, Шабанагића и Пашића. Не зна се, када су дошли, али се мисли, да су њихови стари иселени отуда, кад и Вели-бег, или нешто доцније.

Крастенићи су из Краснића, великог племена из Ђаковачке Нахије. *Ибраимагићи* су из Скадра од *Бакора*, а *Гашани* из Гаша.

7. Анадолци.

Бандери и *Цириковићи* су један род. Њихови су преци досељени у Плав, кад су Турци освојили ова мјеста; старином су из Анадолије. Први је хоџа у Плаву био Бандер, а од тада до данас у Плаву је свагда по један хоџа од Бандера. Ови су и до данас одржали свој азијски тип. Бандери се друкчије зову и *Смајлевићи*, а Цириковићи се дијеле на *Бутовиће*, *Олевиће* и *Мујковиће*.

Шимковићи и *Кијаци* су од једног рода, а старина им је из Анадолије; општим се именом зову *Бехровићи*. Њихови су преци дошли овамо, кад и преци Бандера и Цириковића, прије 300 и више година. У исто доба пада и досељење из Анадолије *Пејика*, *Коке* и *Оџића* у Гусињу.

Досељеници из Анадолије остали су овдје од војника турских. Можда су они имали и дужност вјерских мисионера. То се понајприје може претпоставити за Бандере.

8. Братства непозната поријекла.

Јанупи (2 куће), *Срдановићи* (19), *Бирушићи* (4), *Мартићи* (6) сматрају се за старосједиоце, којима се не зна

поријекла. Јануши се држе за најстарије братство у плавско-гусињској области. Прича се, да им је старије насеље било, гдје је данас Плавско Блато. Мартићи су негда живјели у Плаву, па су се преселили у Брезовицу, кад је отпочело мухамеданизирање Срба и Арбанаса у Плаву, и тамо су очували православље. Исти је случај био и са Janушима.

Породице, чије поријекло није испитано, јесу: *Маринковићи* (2 к.), *Митровићи* (2), *Пађукићи* (8), *Јаровићи* (1), *Дураковићи* (2), *Мулићи* (3), *Кадићи* (1), *Пришићи* (1), *Амовићи* (2), *Дешићи* (4), *Филиповићи* (1), *Вучевићи* (1), *Кунићи* (3) и *Белевићи* (1).

У цијелој плавско-гусињској области има свега 18 братстава са 63 куће непозната порријекла. Можда би се детаљним истраживањем дала пронаћи и њихова старина али мени то није било могуће за вријеме мог кратког бављења у Плаву и Гусињу у јулу 1914. г. Не може се рећи, да су и ови потоњи старинци; међу њима има и млађих досељеника, који, без сумње, знаду своју старину, али није било прилике, да то од њих дознам, а они, које сам испитивао и на чије сам знање рачунао, нијесу ми умјели ништа рећи о њиховој старини.

Преглед становништва по поријеклу.

У плавско-гусињској области има *244 братства са 1997 кућа.*

Становништво се по поријеклу дијели на Србе, Арбанасе и Анадолце. Ми ћемо их тим редом прегледати.

а. Срби.

1. **Кучи**: *61 братство са 563 куће.* Међу досељеницима из Куча има великих братстава: Радоњчићи са 104 куће, Колиновићи са 81 к., Лаличићи са 49, Медуњани са 30, Мркуљићи са 23, Шабовићи са 21, Луковићи са 17 и Муратагићи са 12 кућа. Поменутих осам братстава имају 337 кућа, а остала 53 братства 226 кућа. Дакле, већина насеља из Куча спада у старије насељенике. Што има повећи број братстава са 1—10 кућа, тумачи се тиме, што су се Кучи све до најновијег времена непрестано усељавали у ову област, гдје су налазили довољно зараде и земље за обрађивање. Куче је на исељавање гонила тјескоба у планини и недостатак у земљи; њих иста околност и данас

гони, те се усељавају на земље одсељених и одбјеглих мухамеданаца.

2. **Братоножићи**: *14 братстава са 88 кућа.* Међу овима нема великих братстава; само су три братства (Шошкићи, Оташевићи и Нововићи) са по 14 кућа, а остала са 1—10 к. Овдје се може само говорити о старости братства *Чађеновића*, које се дијели на седам мањих братстава са 45 кућа, а остала братства спадају у досељенике средње старости. Из Братоножића нема новог усељавања, као што смо видјели код Куча.

3. **Пипери**: *9 братстава са 55 кућа.* Пет од ових братстава зову се општим именом Новићевићи и броје 32 куће; остала су братства са по 1-7 кућа. Новићевићи спадају у старије досељенике, а остала су братства средње старости. Из Пипера нема новијег усељавања.

4. **Бјелопавлићи**: *8 братстава са 71 кућом.* Велика је старина ових братстава, нарочито Рајковића (39 к.) и Пешића (19 к.), који се дијеле на Башумевиће, Тошиће, Ђуровиће (Којиће) и Пешиће. Из Бјелопавлића нема млађих досељеника.

5. **Цеклин**: *5 братстава са 43 куће.* Сва се ова братства зову општим именом Ђуричани; спадају у најстарије досељенике.

6. **Ровца**: *5 братстава са 31 кућом.* Ћесаци (Цудовићи, Савићи и Маркишићи) спадају у најстарије досељенике; има их 15 кућа; остала су братства мала. Новијег усељавања из Роваца нема.

7. **Васојевићи**: *11 братстава са 34 куће.* Од ових једини Дашићи броје 12 к., а остала су братства са по 1-6 к. Дашићи спадају у старије, а остали у млађе досељенике.

8. **Велика**: *9 братстава са 13 кућа.* Сва су ова братства малена; има их седам са по 1 к., и сва су махом млађег усељавања.

9. **Разни крајеви Црне Горе**: *11 братстава са 40 кућа.* Међу овима су многи од старијег насеља, нарочито они из Црмнице, Мораче и Црне Горе; остали су млађи досељеници.

10. **Беранска Нахија**: *6 братстава са 16 кућа.* Сва су се ова братства доселила у новије вријеме и броје по 1-5 кућа; новијег усељавања нема.

11. **Санџак и Ст. Србија:** *8 братстава са 15 кућа.* Ово су млађа братства; пет их је са по 1 кућом.

12. **Србија:** *1 братство са 1 кућом:* скорашњег је досељења.

Српско становништво ове области износи *148 братстава са 970 кућа.* Од тога отпада на Куче 58%, Братоножиће 9%, Пипере 5·67%, Бјелопавлиће 7·32%, Цеклин 4·13%, Ровца 3·20%, Васојевиће 3·50%, Велику 1·34%, разне крајеве Црне Горе 4·12%, Беранску Нахију 1·65%, Санџак и Ст. Србију 1·54%.

Кучи сачињавају већину српског живља у плавско-гусињској области: остали српски крајеви дали су незнатан дио, зато Кучи и представљају у овим крајевима снажну масу. Од када су се Кучи почели усељавати — (још за оно доба, кад се старо становништво стало одавде исељавати) непрестано су се до данас усељавали. Изгледа, да ће то усељавање сада, послије ослобођења и пресељења многих помухамеданчених Арбанаса, бити најјаче.

Прво усељавање Куча било је многобројно; то се види из повећег броја умножених брастава. Кучи, као најближи сусједи, а при том јако намножени и стијешњени у старом крају, први су осјетили празнину у Плаву и Гусињу, кад се старо становништво повукло одавде, и потреба за животни опстанак, упутила их је овамо, да се населе. Та их иста потреба и данас гони на исељавање, а сасвим је природно, да се човјек прво насељава ондје, гдје је ближе његовом родном мјесту и гдје су боље прилике за живот од оних, које оставља у старом крају. Међу Кучима овдје има најстаријих и најмлађих житеља; њихово је усељавање отпочело у почетку 18. вијека, или нешто раније, а траје и данас. Кучи су се преко ове области и даље спуштали; они насељавају пола Рожаја.

Досељеници из осталих крајева Црне Горе махом спадају у старија насеља. Кучка струја повукла је и исељенике из разних крајева, а понајвише из сусједних Братоножића и Пипера, а преко ових из Роваца и Бјелопавлића. Усељавање ових последњих није дуго трајало. Од ослобођења Србије многа су се црногорска племена нагло исељавала у Србију и тај је покрет захватио и племена, која су раније Плаву и Гусињу дала нешто становништва. Од тада и престаје усељавање у Плав и Гусиње из свих племена црногорских, осим Куча.

Досељеници из Санџака, Старе Србије, Васојевића и Велике су скоро сви млађег поријекла; нарочито се тим

одликују они из Велике и Васојевића, чија братства обично броје по 1—2 куће.

Мало је становништва, чији су се преци раније или доцније преселили амо због убијства, а највише их је, који су се из родног мјеста иселили због сиромаштине.

6. Арбанаси.

1. **Затријебач:** *21 братство са 304 куће.* Међу овима је размјерно највише повећих братстава: Чекићи 53 к., Бектешевићи 31, Раденовићи и Никочевићи по 28, Фератовићи 22, Дервишевићи 19, Лончаревићи и Дељани по 18, Шамановићи 17, Пјетровићи 16, Љуцевићи 12. Осталих 10 братстава имају по 1—10 кућа. Код досељеника из Затријепча је и отпадак кућа на поједино братство (14 к.) највећи. (Код Куча и Бјелопавлића по 9 к., а код осталих мањи). Досељење Затрепчана је старог поријекла; оно пада у исто доба, када и Куча. Можда је њихово усељавање као суседних племена, почело једновремено. Изгледа, да слога између Куча и Затрепчана овдје није с почетка ничим ремећена, а то се види по томе, што су им насеља јако измијешана. Једновременост усељавања доказује тијесну везу међу Кучима и Затрепчанима у родном им мјесту, па доцније и овдје. Међу Затрепчанима нема млађих усељеника. То се даје објаснити утицајем римокатоличких мисионера, који су спречавали исељавање Затрепчана у муслиманска мјеста, гдје су католици Затрепчани изложени били мухамеданизирању.

2. **Клименте:** *24 братства са 402 куће.* У ове се рачунају велика села Вусања, Мартиновићи и Врмоша. Највећа су клименташка братства: Ђонбалићи (64 к.), Ђосовићи (22), Прелвукићи (20), Балиденићи (19), Мекуловићи (18), Мусићи (17), Асанђекићи (15) и Балићи (14); не рачунам овдје Селчане у Врмоши (60 кућа), Вусање (60), Клименте (20) и Руговце (12), који имају име по мјесту, гдје живе, или одакле су досељени. Клименте у овој области, осим оних у Врмоши, насељени су врло давно. *Болица* у опису Скадарског Санџака од 1614. г. не помиње Вусање и Мартиновиће, по чему се даје претпостављати, да их тада није ни било; Вусањи и Мартиновићи су насељени одмах, кад су се стари житељи иселили, а то је могло бити на прелому 17. и 18. вијека. Тада су се Клименте уселили и у Гусиње и у друга мјеста ове области. Усељавање Климената се, без сумње, вршило у масама,

а свакојако, оно је било раније од усељавања Куча и Затрепчана, јер је Климентама било на прагу, да се спусте у ову долину. Кад је настало мухамеданизирање и кад су турске власти настале, да се хришћанство угуши, онда су се многи Клименте, под утицајем католичких мисионера, повратили у своје родно мјесто, а одатле се, послије, спустили у околину Скадра до мора, гдје им вјера није била у опасности. Остатак Климената у овој области за дуго је чувао своју вјеру, али је најпослије подлегао и превјерио, само да сачува живот и имање. Тада је даље усељавање Климената сасвим престало, вјероватно под утицајем папских агената, који су упућивали Клименте, као и остала малисорска племена, на исељавање преко Скадарског језера у Крајину и Шестане, гдје су били ближе Бару, католичкој резиденцији, и Скадру, гдје су били под сталним надзором католичких првосвештеника.

3. **Хоти**: *3 братства са 44 куће.* Као год и Клименте, многи су Хоти задржали заједничко племенско име као презиме. Хоти спадају у старије досељенике, а досељени су када и Затрепчани. Но лако је могуће, да су се некоји од њих доселили једновремено са Климентама. Ни код Хота нема млађих досељеника.

4. **Шаља**: *6 братстава са 44 куће.* Међу Шаљанима само Омерагићи, чији су огранци Диздаревићи и Таирагићи, имају 28 кућа, а остала братства броје тек по 1—5 кућа. Шаљани су досељени, кад су ова мјеста опустјела, средином 17. вијека. Новијег усељавања из Шаље није било.

5. **Шкреља**: *4 братства са 8 кућа.* Досељени су у почетку 18. вијека. Малобројни су зато, што су се убијали и међусобно и с другијема. Ни из Шкреља нема млађих досељеника.

6. **Разни крајеви Арбаније**: *10 братстава са 131 кућом.* Од ових су највећа братства Реџепагићи (62 к.) и Башићи (19 к.); остала братства, међу којима и Јеврићи, огранак Башића, броје по 1—10 кућа. Уопште сва ова братства спадају у најстарије досељенике; они су досељени крајем 17. и почетком 18. вијека.

Арбанашко становништво ове области износи **68 братстава са 936 кућа**. Од тога долази на Затријебач 32·75%, Клименте 43·31%, Хоте 4·74%, Шаљу 4·74%, Шкреље и осталу Арбанију 14·21%.

Климената има највише (43·31%), па Затрепчана (32·75%); остала малисорска племена слабо су заступљена. Као што се сви Срби у овој области држе уз Куче, као уз највеће српско племе, тако би требало, да се и Арбанаси држе уз Клименте, као уз највеће арбанашко племе. Али овдје није такав случај. И ако су Затрепчани у мањини од Климената, ипак они служе као стожер Арбанасима, и сви се Арбанаси, осим Климената, држе уз Затрепчане, чије се племе у Гусињу назива »*Затребачка Гора*«. Узрок је затребачкој превласти у томе: што су Затрепчани у већини у Гусињу, које је и одржало власт у рукама над цијелом облашћу; што су Клименте неодвисно од осталих сусједних племена дошли раније овамо као *завојевачи*; што се Клименте држе посебно, водећи рачуна само о себи; и што је од самог почетка усељавања Куча и Затрепчана било свађа и убијстава између ових с једне и Климената с друге стране.

Клименти су, без сумње, најстарије насеље, а за тим Затрепчани, Хоти, Шаљани и други Малисорци. Све становништво арбанашке народности, с малим изузетком, спада у најстарије досељенике; новијег усељавања нема, или га је врло мало. Нама се чини, да је прво насеље арбанашко овдје извршено под притиском католичких мисионера, који су намјерно ишли, да само католици насеље пуста мјеста и да се преко ових католицизам шири даље; и за то су Арбанаси гомилама прелазили из својих планина у ову област и даље, водећи борбу за опстанак и господарство у њој и истребљујући заостале старосједеоце. Тим продирањем ишло се једновремено на руку аустријском продирању у Санџак и Стару Србију. Но с повлачењем Аустрије настаје тешко стање за Арбанасе католике; Турци их, упоредо са Србима, насилно мухамеданизирају, и онда настаје обрт у кретању: *арбанашко становништво или прелази у ислам или се повраћа на родно мјесто.* Тада су се многи Арбанаси и повратили, а многи остали и потурчили се. Помухамедањених Арбанаса има данас не само у овој области, но и на Пештеру, Рожају и близу Пећи. Кад је настало насилно турчење, онда су католички мисионери, да би спасли што више исељеника своје вјере, сузбијали даље исељавање из Арбаније у ову и друге области, а Арбанасима су показали други пут за исељавање, гдје ће бити јаче заштићени и гдје ће католичка вјера моћи, на рачун православне, ојачати и проширити се. И тада је католицизам у нашем приморју добио већег маха.

Православни Срби, који су били у додиру са католицима, били су под утицајем вјерске католичке пропаганде, и онда су се многи покатоличили. С тим упоредо настало је најјаче поарбанашивање Срба у Скадру, околини и приморју, што је стално уништавало српску свијест и затирало траг Срба.

У Арбанасе овдје рачунамо и православне Лончаревиће (18 к.) и Раденовиће (28 к.), јер им је старина из Затријепча; али ми би прије рекли, да су они српског поријекла, и ако им је старина из Затријепча. Зна се за Лончаревиће, да им је даља старина из Бјелица од тамошњег братства Милића, и по томе је јасно, да су они не само Срби по крви и језику, него да су од старине православне вјере. Затријебач је био мјесто, куда су само прошли и гдје су се, можда, кратко вријеме задржали. Не зна се, шта их је навело, да сврађају у Затријебач, но то опет не значи, да су Арбанаси. Да су Лончаревићи, збиља, Арбанаси, они би собом у Гусиње донијели католичку вјеру, а њу овдје не би мијењали у православну, него прије у мухамеданску, као и остала затребачка братства. *Лончаревићи су Срби*, а кад су они Срби, *онда су то и Бектешевићи* (31 к.), који су са Лончаревићима један род.

Вјерујемо, да су и Раденовићи из Затријепча, али не верујемо, да су собом донијели католичку вјеру. И Раденовићи су, без сумње, дошли амо као православни и православље су чували до данас; и ако су прошли кроз многа страшна искушења, и ако су много пропатили и много страдали, ипак су се храбро држали и одржали у својој вјери. Да су били католици, не би никад пријешли у православље, јер нијесу имали разлога за то, нити ми имамо повода, да тако што мислимо, јер не само што православље није било заштићено, него је гоњено и уништавано. С правом се може тврдити, *да су Раденовићи Срби* и да су само као Срби у српским богомољама и заједно с другим Србима чували вјеру својих предака. А кад су они Срби, онда *су то и Чекићи* (53 к.), који су са Раденовићима један род.

Ослањајући се на горње доказе, даје се повода сумњи у арбанашко поријекло Затрепчана. У оно доба, кад је власт православних првосвештеника потиснута јачим утицајем папе и скадарских арцибискупа, православље је, у додиру с католицима, доведено у питање. Као последица тога јавља се први покушај за прелазак Куча у католичанство, и да није било трезвености цетињских митрополита, можда бисмо данас и Куче убројали у Арбанасе, јер

католичка пропаганда натурила би им уз нову вјеру и арбанашки језик. Тим се начином систематски уништавао српски живаљ; нова вјера доносила је и нову арбанашку свијест. Зар се не може претпостављати, да је тај процес са Затрепчанима раније свршен и да је на Куче пружена католичка рука преко већ покатоличених и у већој мјери поарбанашених Срба. Узимајући ствар с те стране, а још кад се узме у обзир поријекло Лончаревића, Бектешевића, Раденовића и Чекића, онда се са доста смјелости може тврдити, *да су Затрепчани Срби*, а по томе и 307 *кућа* у плавско-гусињској области, које су основали Затрепчани. Но о овоме биће говора и даље, кад будемо говорили о језику.

в. Анадолци.

10 братстава са 28 кућа. Међу овим братствима Цириковићи броје 13 кућа, а остала братства 1—4 куће. Цириковићи у ширем обиму имају 18 кућа. Сва су анадолска братства досељена овдје врло давно, још онда, кад су се Турци почели усељавати, у почетку 17. или и у 16. вијеку. Од када се зна, ова су братства, осим Цириковића, увијек малобројна. Анадолци у овој области чине незнатан дио.

г. Неиспитана поријекла.

18 братстава са 63 куће. Међу овима Срдановићи броје 19 кућа, а остала братства по 1—8 кућа; старина је некијех од њих (Јануши, Срдановићи, Барулићи и Мартиновићи) врло велика, те би се с правом могло рећи, да су остаци негдашњег становништва, које се иселило одавде. Према томе, већина братстава неиспитана поријекла била би српског, а само један мањи дио арбанашког или турског поријекла. До. Јов. Цвијић *убраја уз Олевиће и Срдановиће* у Цигане.[1]

Прегледавши поријекло становништва, излази, да у овој области има:

Срба 148 братстава са 970 кућа, а то је 48·57% свега становништва;

Арбанаса 67 братстава са 936 кућа, а то је 46·87% укупног становништва;

[1] Основе за позн. [illegible] Ст. Србије и Македоније, III, [illegible]

Турака из Анадолије 10 братстава са 28 кућа, а то је тек 1·40%, и *неиспитана поријекла 18 братстава са 63 куће, а то је само 3·16% становништва.*

Др. Јов. Цвијић набраја у плавско гусињској области (не рачунајући у то Врмошу са 60 кућа): Срба 912 кућа, православних 207 и исламизованих 706, Арбанаса 878 и Цигана 17 кућа; то је укупно *1807 кућа*[1]).

Ја нијесам могао утврдити, да осим Џукелића (2 к.) има Цигана. Нијесу Цигани сви они, који се баве ковачлуком; невоља нагони многе, да се прихвате и онога посла, који је од некојих људи презрен. Сродници таквога су се први одрицали од њега, његов су род од свога одвајали и они су први његов род доводили у везу с циганским. Ово се доцније претворило у погрјешно схватање: да су таква братства од циганског рода зато, што се баве ковачким занатом.

У овој области има *327 кућа православних Срба и 69 кућа католичких Арбанаса.* Највећа православна насеља јесу: Брезовица (96 к.), Горња Ржаница (66), Гусиње (59), Метех (34), Војно Село (21) и Прњавор (12).

Највећа српска православна братства јесу: Рајковићи (36 к.), Раденовићи (25), Лончаревићи (18), Ђуричани (15), Нововићи (14), Новићевићи (13), Оташевићи (13) и Шошкићи (12). Остала братства броје по 1—8 кућа. Православних браставa има 68; међу њима се истиче врло много малих братстава: има их 18 са по 1 к., 14 са по 2 к., и 8 са по 3 куће. Због несигурног стања и насиља, које је овдје владало до ослобођења, православни Срби су били приморани, да се исељавају, и они су се у сва времена до данас појединачно исељавали низ лимску долину у Србију и друга мјеста, гдје је живот био слободнији. Тим се на првом мјесту даје протумачити велики број браставa са малим бројем кућа.

У овој области има 69 католичких кућа, од којих су 9 кућа (Цурановићи — Затрепчани) у Вишњеву, а 60 у Врмоши. Неки Селчани у Врмоши слазе зими у Селца, а љети их велики број излази на планине, али ове не убрајамо у становнике врмошке.

Тешко је утврдити, који су старинци у овој области; претпоставља се, да у старинце спадају Јанушци, Срдановићи, Ђурулићи и Мартићи, но можда их има и више

[1]) Основе за геогр. и геол. Ст. Србије и Македоније, III. 1241—[illegible]

усељавања је могло бити и прије опушћења овог краја, и није искључена могућност, да и такви знаду за своје поријекло.

Неки причају, да су ова мјеста један пут опустјела прије 470 година, и да је тада отпочело усељавање данашњег становништва. Немогуће је, да је старина данашњег становништва толика; бројење пасова код многих старијих братстава увјерава нас у томе. Познато је, да народ врло нетачно означава вријеме и једног скорашњег догађаја, а камо ли нечега, што се збило врло давно и о чему се у народу прича само по предању. Шта више, код неких има и воље, да се извјесна старина нарочито преувеличава. Неки би хтјели, да долазак својих предака доведу у везу са првом најездом Турака, која је била послије пропасти српског државног живота, неки са освојењем Скадра итд. Тим се нарочито хоће, да се даде важност првом досељенику, а посредно и његовом потомству.

Кад су ова мјеста опустјела, остала су овдје, по једном предању, *Јануш* и *Лаготић*, а иза опушћења се одмах увукла »Латинија«; Лаготић се доцније иселио у Пећ. Прича се, да су ова мјеста три пут послије косовске битке опустјела; прије 120—130 година владала је у народу таква болест, да је народ бјежао по планинама и к Будимљу, гдје је у збјеговима живио 10—12 недеља. Тога пута је у Будиму сав народ зораван са два вола близанка, којима су орали брат и сестра — близанци.

Узевши у обзир разне крајеве, који су населили ова мјеста, Клименте су подигли најстарије насеље; они су се, као најближи сусједи, први спустили у ова мјеста одмах по првом пресељењу 1690. год., ако не и раније. За Вусање могло би се тврдити, да су се с планина спустили и раније, јер мјесто, које насељавају, није било прије њихова доласка насељено; код тако лијепих равница и плодних и травних окрајака не би се Вусањи настанили у овој неплодној и тијесној долини, да су се доселили, кад и остали Клименте. Послије Вусања, без сумње, долазе Мартиновићи.

Кучи и Клименте, као сусједи, који су се лијепо држали и у нужди удруживали и поштовали, могли су и жељети, да се заједнички насељавају овдје. То исто вриједи и за Затрепчане, јер су се и они једновремено са Кучима усељавали овдје. Прво усељавање Куча и Затрепчана није извршено у маси, као клименташко, али је њихово појединачно усељавање вршено брзо, те је њихова насеобина брзо постала знатна. Изгледа, да су се Кучи и Затрепчани

у први мах држали заједно и стојали удружени према Климентама, а тек доцније, пошто су се умножили новим усељеницима, подијелили су се на »Кучку« и »Затребачку Гору«. Клименте су, као сточари, посјели крајеве ове котлине, а Кучи и Затрепчани су се прво населили у Гусињу, јер је за њих и потреба била, да се што јаче групишу како би се лакше опирали непријатељу.

Да је Гусиње било насељено за вријеме клименташког упада, нема сумње. Постоји предање, да су се Турци, кад су хтјели да од Климената отму Гусиње, послужили врећама вуне, иза којих су се, ваљајући их, привлачили; но ово је неко доказао Климентама и они побију уноколо коље и спасу се. По томе су Клименте држали Гусиње. Како се зна, да су сви гусињски аге и бегови досељени у Гусиње из Плава, гдје су се прво потурчили, па узели учешћа у борби противу Климената, с правом се може претпостављати, да су се преци данашњег старијег становништва у Гусињу доселили још за доба Климената, ако не и прије њих. Као што се зна, Клименте су се бавили претежно сточарством и живјели су при крајевима и планинским нагибима, а досељеници из Куча и Затријепча бавили су се више земљорадњом и насељавали Гусиње, одакле су се послије, пошто су Клименте истиснути, расељавали по околини.

За Кучима и Затрепчанима дошли су и други из Црне Горе и Малесије; од ових на првом мјесту стоје Братоножићи, Пипери и Бјелопавлићи с једне и Хоти и Шаља с друге стране. Интересно је, што су се сви Малисорци прво усељавали у варош, а највише у Гусиње, па кад се становништво у вароши намножило и стијешнило, онда су се исељавали у села. Сва данашња села у овој области, с малим изузетком, насељена су из вароши. И живећи у варошима, растало је зближење једнородних и једнокрвних братстава и племена: Хоти, Шаљани, Груде, Кастрати и остали из Малисије удружили су се са Затрепчанима, а они из Црне Горе са Кучима.

Дакле, *после сеобе прво насеље у овој области подигнуто је при крају 17. вијека; иза тога је настало јаче усељавање и оно је трајало до средине 18. вијека.* Ово усељавање јако је попунило пусто земљиште, и од тада, од средине 18. вијека, настаје појединачно и све ређе усељавање, које је за потоњих 50 година врло незнатно. Број оних, који су се уселили до 1750. г., врло је велик; он износи скоро девет десетина свега становништва.

Тешко је било опредијелити вријеме досељења појединих породица. Многи нарочито кажу, да су им стари дошли овдје прије 100 година или више, мислећи, да подижу углед и себи и свом претку. Да би приближно дознао старину оваквих братстава, ја сам тражио набрајање пасова; кога је први досељеник овдје нашао; који је бег био заповједник у Гусињу; да ли су били Клименте истиснути итд.; и тим посредним путем могао сам, од прилике, одређивати старину извесних породица.

Некоји неће никако ни да причају о својој старини; и не само то, него неће да кажу, одакле су им преци, зашто су, кад и како дошли. Можда је ту било и подозрења али има и нечега другог.

Маријан Болица у опису Скадарског Санџака 1614. г. набраја насеља у овој области:

Jovolno са 29 домова и 60 војника, Коморани са 37 домова и 73 војника, Ivancovich или Francovich са 45 домова и 100 војника, Рибаши са 90 домова и 220 војника, Крушево са 50 домова и 110 војника, Град са 68 домова и 140 војника, Трепча са 70 домова и 157 војника, Dossago са 80 домова и 190 војника, Гусиње са 100 домова и 237 војника [1]).

Које је данашње насеље, које Болица назива Ivanovich или Frankovich, не зна се. За Jovolno даје се нагађати, да је данашње Војно Село. Рибаши су, без сумње, данашњи Плав. Болица цијелу област назива Плавом, а посебно не наводи Плав, као насеље; а пошто се и данас једна плавска махала зове *Рибашка* махала, а до ове велико старо гробље — *Рибашко* Гробље, то се је у оно доба данашњи Плав звао Рибаши. Град ће бити данашње Заграђе, коме је онда припадала сва област данашњих Мартиновића. Не зна се, гдје су била Трепча. Doss go је данашње Досуђе, а Коморани данашња Комарача.

Гусиње је онда, као и данас, било највеће насеље. Од данашњих села у близини Гусиња помињу се: Заграђе, Досуђе и Крушево. Доља се не помиње, али, пошто се по многим остацима из старине даје закључити, да је у њој било старо насеље, можда се она звала Трепча. И Гричар је био у оно доба насељен, што се види по остацима из старине, и он је без сумње припадао Досуђу. Ако су били данашњи Мартиновићи насељени, припадали су Граду, данашњем Заграђу. За Вусање, Љаље, Колино-

[1]) Ровински: Черногорія, I, 511.

виће и Крушево може се поуздано тврдити, да онда нијесу били насељени.

Ако уземемо, да се Плав онда звао Рибаши, онда се од села у његовој близини помињу: Војно Село, Комарача и Ivancovich или Francovich. Како је Брезовица и онда била једно од највећих насеља, а Болица је не помиње, помишљамо, да би то било село Ivancovich или Francovich; по истом Болици, становништво овог села било је српско, јер се као старјешина помиње Радо Вуков. Од данашњих села, која се не помињу, Прњавор, Скић и Богајићи припадали би ондашњим Рибашима, јер су им у непосредној близини, а оба Метеха и Јара — Коморачи. За села Новшиће, Пепиће, Акаше, Будовицу и Ђуричку Ријеку мисли се, да су онда била насељена.

По именима сеоских старјешина: Вуксан Ников, Радо Вуков, Влатко Јованов, Дабиша Брајов, Вук Онешин, Лале Ников, Лале Бајов и Бело Јованов, које Болица наводи, ондашње је становништво ове области било не само српско, него и православно, само је нешто сумњиво име старјешине Војног Села (Jovoino) *Boio Vuain* или *Varin*.

Област, коју по Болици наведосмо, рачунајући у то и Ржаницу са 67 домова и 148 војника, имала је 1614. год. *636 кућа са 1435 војника.*

Болица пише 1614. г., да се дио Плава (области) налазио под војном облашћу Медуна, а остали већи дио под командом Сем чауша из Подгорице. Тај Сем чауш био је главни турски командант Подгорице, имао је тимар у Плаву, па се од грабежа Климената није могао користити њиме, и на његов је захтјев подигнут Нови Град ради сузбијања Климената.

Овдје је сачувано ово предање: Ћесарова кћер била је удата за султана (да није овдје ријеч о кћери Ђурђа Бранковића?) и кад је родила сина, ћесар је даровао султану Спуж, Медун и Плав. Спужани су имали на страни Плава 12 планина, које су Плављани пасли са стоком и Спужанима за травнину давали по двије аспре на сваку овцу. У кући Реџепагића чува се предање, да су њихови преци за 3—4 паса, управо до прије 100 година, плаћали Спужанима травнину.

Плав и Гусиње су у стара доба, по причању мјештана, потпадали под власт Будимља, Скадра, Сарајева и Скопља. За доба Мустај-паше и сина му Махмут-паше Бушатлије († 1796. г.) ова је област до Суходола (у Пештери) била под влашћу Скадра. Са смрћу Махмут-пашином

потпала је под управу Сарајева са сједиштем мутесарифа у Сјеници; а кад је Босна окупирана, потпала је под управу валије у Скопљу са сједиштем мутесарифа у Пећи. Кад је овдје била управа Скадра, »крв« се плаћала по 1001 грош, а доцније по 12 ћеса (6000 гроша). Док се убијство плаћало јефтино (1001 грош), било је више злочинстава; од када је »крв« поскупила (6000 гроша), опао је и број убијстава. Можда су скадарски везири имали рачуна, да се Плављани и Гусињани међусобно убијају, да их тако лакше држе у покорности. Изгледа, да су се ови људи најбоље осјећали под управом Босне. За то вријеме су се зими са стоком спуштали у Босну, њихово се сточарство знатно унаприједило; дошли су у додир са народом сродним по вјери, језику и крви, зато су свој језик звали, а и данас га називају »бошњачки језик«.

Без обзира на то, под чију су власт потпадала ова мјеста, Крастенићи, Гашани, Хаси и други из околине Пећи и Ђаковице, увијек су им притицали у помоћ, ако их је ко нападао. Исто тако Плављани и Гусињани дужни су били ићи њима у помоћ, кад би им била потреба. То војно удружење за одбрану, или и за нападај, постојало је кроз сва времена у животу ових племена; оно је помогло, да се самоуправа код арбанашких племена чува и одржава. Барјаци Гашана, Крастенића и других остављани су у Плаву, у кући Реџепагића, као залога, да ће свагда доћи, кад буде потреба, а за то су барјактари примали од Плевљана по једну меџидију годишње. Ова је сума исплаћивана од травнине плавских планина.

Продирање аустријско на Балкан у циљу освајања и ослобођења хришћана испод Турака и прилажење хришћана к аустријској војсци, навело је Турке, да хришћане систематски истребљују. Хришћани су били најопаснији непријатељи Турака, а по томе и најбољи савезници Аустрије и Млетака. Како изгледа, бар у овим крајевима, до доба аустријских упада, Турци нијесу били најгоре расположени према хришћанима, али су се од тада свим гњевом окомили на њих, у намјери, да их утру или присиле на потурчење. То је насиље било нечувено, те су се Срби морали уклањати испред грубог тиранина и селити се далеко од њега или се турчити, а само је један дио остао и задржао вјеру својих предака.

Кад су ова мјеста опустјела са пресељењем српског живља у Аустрију и кад су, послије тога, придошлице Клименте били одагнати, турска власт је показала сву

своју силу; и онда је настало турчење. Пуста имања постала су својина државна, царска, и власти су с њима, у име царево, поступале, како су хтјеле. Срби и Арбанаси, који се већ бјеху населили, или се тек усељаваху, били су из мјеста, гдје је земље било мало, а овдје су могли добити и читава села, само да се потурче. Одмах се и успјело; мухамеданизирање је узело великог маха, те су с почетка читава братства одједном прелазила у ислам. Као да је било отимање: ко ће бољи и већи комад земље добити.

Прича се, да се најприје истурчило 12 виђенијих породица и да су, као накнаду, добиле читава села у агалуке. У овој области је збиља, било 12 агаларских братстава, по чему се и мисли, да су њихови преци први потурчени. Агаларска су братства била: Омерагићи, Шабанагићи (Реџепагићи), Куртагићи (Сеферагићи), Муратагићи, Смакочевићи, Шеовићи, Ибраимагићи, Башагићи, Муламекићи (Кадићи), Шестовићи, Садићи и Бумбаревићи[1]). Од ових су данас Садићи изумрли, Смакочевиће је затрла кућа Шабанагића, а Бумбаревиће су побили Реџепагићи. У самом почетку турчење је било најјаче, а истом се силом наставило за дуже година. Да би се турчење и даље наставило, задржано је доста земље и шуме за давање онима, који су се доцније турчили. И сами су »агалари« ишли на руку турчењу, јер су млађе потурице назначивали за субаше. На тај су начин и ага и субаша живјели безбрижно.

Има се довољно доказа, да нека села нијесу била дата у агалуке. Зна се за Брезовицу, Војно Село и Буричку Ријеку, да су били слободна влаштина православних Срба и да нијесу никоме ништа давали. Но Турци нијесу могли трпјети Србе као слободне и независне власнике, зато су им стварали неприлике, завађали их са другима, само да се и они умјешају у спор и добију заштиту над њима. Тако су сва села постепено постала агалуци појединих ага и бегова. Шабанагићи и њихови огранци Реџепагићи и Пашићи имали су беглуке, а остали агалуке; беглуци су захватали по 10 и више, а агалуци само по неколико села. Беглуци су давали силне приходе, те су бегови живјели много раскошније од ага, а превласт у имању давала је превласт и у другоме.

[1]) [illegible]

Агалуке су имали: Омерагићи у Новшићима, Горњој Ржаници, Беранској Нахији (где и данас имају), Мартиновићима, Војном Селу, Мурињи, Полици, Бабинама, Коњусима и др. мјестима; Куртагићи у Грачаници и Забрђу; Муратагићи у Грачаници; Смакочевићи у Лугама; Шеговићи у Калудри и Горњим Селима; Ибраимагићи у Ржаници, гдје и данас имају; Башагићи у Загорју (код Берана); Шестовићи у Горажди (у Беранској Нахији). Реџепагићи су имали силне беглуке; њима су припадала села: Првошевина, половина Бугића, Коњухе, Пеховац, Сађевићи, пола Забрђа, Краљи (у заједници с Пашићима), Божићи, Трешњева, један дио Слатине, Трепча, Дапсићи, трећина Доње Ржанице, Будимље, Јаходоли, Велика, Машница, Градачки Поток, Будевица, Шеовица и у потоње вријеме Ђуричка Ријека. На њиховој земљи живјело је до 500 чипчија. Пашићи су имали исто тако велике беглуке, као и Шабанагићи, чији су беглуци, пошто су се истражили, припали Реџепагићима, као најближој својти. Прича се, да су у Будимљу живјели неки Шеовићи, који су били по злу оглашени. Њих је једанпут, по царевој наредби, потпуно уништио Ћор-паша из Бигра за то, што су Србима насилно затворили цркву и чинили им насиља. Од њихових агалука Ћор-паши је припала Виницка, а Буче, Пешца, Лужац, Долац, Берани, Будимље и Петник припали су Шабановићима, у којих је била удата удова Шеовића. Исто су тако беглуци Пашића, пошто су се ови утрли, пријешли у руке Махмудбеговића у Пећи, јер је удова Пашића била у њих удата. Кад је Али-паша Шабанагић погинуо и с њим се утрла његова породица, Махмудбеговићи су, осим његових беглука, хтјели да присвоје и војни стан у Гусињу, који су градили његови преци; но Гусињани су се томе успротивили и одбили су тај захтјев Махмудбеговића из разлога, што Шабанагићи нијесу градили војни стан из сопствених прихода, него је грађен кулуком народа од Будимља до Врмоше.

И ако су аге и бегови примали дохотке са агалука и беглука, ипак нијесу били потпуни господари, да могу слободно располагати имањем и чипчијама. Изгледа, да нити су аге могли по својој вољи уклањати чипчије са својих земаља, нити чипчије самовољно напуштати агина имања. Отуда излази, да нити су аге били потпуно слободни власници нити чипчије обични најамници. Колико је ага имао права на доходак са имања, толико је права чипчија имао на обдјелавање тог имања. Такав однос из-

међу једних и других постављен је озго, од старијег, од оног, који је, слободно располажући земљом, давао читлуке појединим заслужним људма, с правом, да с њих примају дохотке, с обавезом, да чипчије штите и не дижу са имања, и с дужношћу, да султану дају војску, кад он то затражи.

Друкчији је однос између слободних власника и чипчија. У скадарској равници има примјера, да неко узме под доходак газдинску земљу. У овом случају газда и чипчија учине уговор, кога се обје стране морају придржавати; кад истече тај рок, газда може дићи чипчију, или чипчија може напустити земљу, али странка која отказује уговор по истеку рока, мора то саопштити другој страни на по године прије истека рока, како би газда имао времена, да нађе новог чипчију, односно чипчија, да нађе другу земљу под доходак. Прије рока не смије ни једна страна одрећи уговор; но, ако чипчија није тачан, ако краде и друге неисправности прави, газда га може дићи, кад год хоће. Имање се узима *»наполи«* и *на трећину*; ако је имање дато на половину, онда газда даје чипчији »пола мотике« (половину прашења у новцу), пола сјемена, једног вола, пола ковачу и пола плаћања при преласку с коњем преко моста у Љешу (сваки пут се плаћа по грош). За орање газда не даје ништа, јер веле: »земља газдина, а »рамена« (орање) чипчијина«. Ако је земља дата на трећу, онда газда не даје ништа од овога. Кад је земља дата у наполицу, газда и чипчија беру и шужбају кукуруз заједно, дијеле га на баштини кошевима, пасуљ багашима, а тикве колима, и сваки свој дио носи кући. Кад би чипчији нестало жита, газда му га је дужан давати, а чипчија му га врће, кад му се роди, али без интереса. Ово се обично и при погодби углави. А ако чипчија живи на имању, газда му је дужан и кућу подићи. Ливаде се обично дају у наполицу и сав рад припада чипчији.

Сва долина Лима била је издијељена на читлуке. У предању стоји, да су је дијелили Махмудбеговићи и Шабанагићи и одређивали коме ће се што дати. Прича се, да су на агалуке и беглуке добивени царски берати, под обавезом, да дају султану војску. Нападај Турака од Пећи на Клименте принудио је придошлаже, да јаче загазе у борбу противу Климената; и који су се од мјештана више одликовали и потурчили се, добили су агалуке, а други су остали чипчије. За Омерагиће, Шабанагиће и Реџепагиће може се претпостављати, да су раније прешли у ислам, и да су се само за то истакли као прваци

и заповједници у овој борби и доцније; за то су и добили најбољи дио. То уједно доказује, да су од знатног рода. Докле су Васојевићи били под Турцима, плавско-гусињске аге и бегови имали су велике приходе, те су се били потпуно предали нераду, лијенству и раскошном животу. С тим животом код Турака је све више јачао појам о сили и разлици, која постоји између њих и раје. И благодарећи таквом појимању, овдје је владала самовоља и сила јачега; и под притиском такве нечовјечне силе, и Срби и Арбанаси наставили су турчење.

Турско је господство прво додијало Васојевићима. И ако су Васојевићи били чипчије, Турци су увијек са највећом тешкоћом наплаћивали дохотке од њих. Прича се, да Васојевићи један пут за 16 година нијесу давали доходак. Турци су узалудно употребљавали силу и кад нијесу успјели, онда су установили некакву мјешовиту комисију, која је ријешила, да сви Васојевићи даду за оних 16 година само по 100 гроша на кућу. Но Васојевићи ипак нијесу никад уредно давали доходак, а Турци нијесу успијевали, да их силом приморају. За то су многи Турци још давно почели продавати своје агалуке Васојевићима за јефтине паре.

У почетку владе књаза Данила (1850—1860.) Васојевићи, уздајући се у Црну Гору, стали су да субашама чине зулуме и најпослије одрекоше давање дохотка. Овај покрет Васојевића био је врло озбиљан; они су хтјели, да се ослободе турског господарства и присаједине Црној Гори. Плављани и Гусињани увидјели су то, па, стрепећи за своје агалуке, позову у помоћ Пећанце, Крастениће, Баковичане и сва дотична племена, па чак и Клименте из Селца, Вукли и Никчи, и са великом снагом ударе на Васојевиће. Васојевићи су се добро одупирали; њима су притекли у помоћ Морачани и Ровчани. Но сила је турска била много већа и Васојевићи су били похарани и приморани на покорност и давање дохотка. Најжешћа је борба била код Луга (1854. г.). У овој су борби Турци посјекли 130 црногорских и васојевићких глава. Васојевићи су се раније много пута одметали, и Турци су свагда употребљавали оружану силу и харали их; прича се, да су Турци *седам пута* харали Васојевиће. Најпослије су Васојевићи 1857. г., уз помоћ Црне Горе, успјели, да се једним дијелом присаједине Црној Гори.

Од када су Турци изгубили своје агалуке у Васојевићима, њихово је богатство стало нагло опадати и њи-

хово самопоуздање у своју моћ стало је слабити. За Турке је било јасно, да ће се ослобођење вршити и даље, јер су Полимљани, Величани и Горња Ржаница, гдје су им били преостали читлуци, покушавали више пута, да се ослободе. Сваки покушај ових био је крваво кажњен; казнене турске експедиције увијек су харале ова мјеста и враћале се са триумфима српских глава. Да би Турци сачували што од својих агалука, а да би била сачувана и ова предстража на граници сјеверне Арбаније, 1879. године, кад су Црногорци, по рјешењу европске конференције мира у Берлину, пошли, да окупирају Плав и Гусиње, били су од Турака ненадно нападнути на Новшићима и разбијени. Плављанима и Гусињанима притекла је била у помоћ Пећ и Ђаковица и удруженом војском командовао је чувени и силни Али-паша Шабанбеговић. Кад су Турци изненада, а са јачом силом, напали на Црногорце и разбили их, мислили су, да ће Црногорци поново напасти на Плав, за то су Пећанци у Плаву, а Ђаковичани у Гусињу остали 12 недјеља; а кад су пошли, барјаке су, као највећу светињу, оставили у Плаву код Хусеин-бега Реџепагића, у знак, да ће опет доћи и Плав и Гусиње заједнички бранити, ако буде потреба.

Полимљани су се најпослије одметнули 1876., а Величани 1877. г., кад је рат црногорско-турски био у највећем јеку, и оба су племена 1878. г. била ослобођена испод Турака. Од тада је богатство ага и бегова нагло пало; њихова сиромаштина, нарочито Реџепагића, који су се највише били осилили и обогатили, данас је видна; куће им се на очима руше и распадају; живе повучено и оплакују своју луду лакомисленост; с поносом се сјећају своје прошлости, али са зебњом гледају у будућност.

VIII ЕТНИЧКЕ ОСОБИНЕ.

1. **Језик.** У плавско-гусињској области, осим у Мартиновићима, Вусању, Акању, Новшићима, Хотима и Врмоши, влада чист српски језик. Цвијић убраја Затрепчане у Арбанасе. Ово потиче отуда, што се данас у Затријепчу говори арбанашки. И ја сам, према томе, при деоби насеља по народности Затрепчане убројио у Арбанасе, али, ипак, прије бих рекао, да су Затрепчани поарбанашени Срби. Зна се да су Хоти Срби и да су прије 150 година говорили српски. Затријебач је племе између Куча и Хота, географски ближе Кучима него Хотима, а насељен је из

сусједних Куча, Арбаније и Црне Горе. Кад су Хоти тако дуго држали српски језик, зар га и Затрепчани нијесу чували? Природно је претпостављати, да су Затрепчани доцније примили арбанашки језик него Хоти, јер је арбанашење ишло преко Хота. Примање арбанашког језика је, уопште, посљедица примања католичанства. Покатоличени Затрепчани женили су се од раније покатоличених и поарбанашених Срба или од Арбанаса, и тим се начином брзо и лако међу њима одомаћио арбанашки језик. Оваквим се укрштањем најлакше преноси језик, а са усвајањем *језика*, усвајају се и особине оног народа. Тим се путем вршила асимилација свих пограничних српских племена.

Не зна се, коју су вјеру Затрепчани донијели овдје. То што су православни Лончаревићи и муслимани Бектешевићи дошли овдје из Затријепча и пошто су они од два брата, а од трећега брата Бењкањи у Затријечу, доводи на мисао, да су многи Затрепчани дошли овдје као православни и да су се потурчили, кад и Кучи и из истих разлога. Да су преци Лончаревића били православни, сумњамо, да би пријешли у православље, када њихова браћа Бектешевићи прелазе у мухамеданство; нема се разлога, да се на ово помишља. У цијелој области има незнатан дио католика (осим оних у Врмоши), а православних има повећи број. То је један доказ више, да су преци данашњег становништва долазили овдје као православни.

Неки тврде, да су Затрепчани па и Ораховци из Куча, који су овдје досељени, до скоро већином говорили арбанашки, а да се српски језик, који зову „бошњачкијем“, највише код њих одомаћио због опћења с Босном, а можда и због близине Васојевића. Нема сумње, да се и данас у неким кућама говори арбанашки, и то само у онима, гдје су жене из Вусања или Мартиновића, које једино и говоре арбанашки. Овакве жене науче дјецу арбанашком језику, за то тај говор само у кући преовлађује. Но није питање, којим се језиком говори у извјесним породицама, него је питање, којим се језиком говори уопште. Колико год је ова област опћила с Босном, ништа мање је имала додира с Климентама и осталим Малисорцима, а највише са Скадром, одакле је кирџијским и трговачким саобраћајем текла животна артерија за сав овај крај. И колико је могла Босна својим утицајем одомаћити „бошњачки“, још више су Скадар и Арбанија могли одр-

жати у овој области арбанашки језик, те је он раније био језик већине. У Плаву, напротив, тврде, да се у старо доба у Плаву арбанашки говорило врло мало, а до прије 60 година само је један Плављанин знао говорити турски. Хоти и Клименте у Гричару, гдје су врло давно досељени, не знају говорити арбанашки. Ораховци у Кучима и данас знају говорити арбанашки; њега су они примили од сусједних Затрепчана, па то не може бити доказ, да су Ораховци Арбанаси. То је посљедица јаке пријемљивости Срба и примање туђинштине; због тога се Срби у додиру с Арбанасима прије поарбанасе, него што се Арбанаси посрбе. Да су Ораховци пријешли у католичанство, данас их бисмо, као и Затрепчане убрајали у Арбанасе, јер би се арбанашки језик, путем женидбе, потпуно одомаћио и истиснуо српски. Да су Затрепчани заиста Срби и да су негда били православни имамо доказа и у томе, што су се, ако не данас, а оно до скора, управо до наших дана, Кучи женили од Затрепчана и Затрепчани од Куча. Без сумње, то међусобно узимање, без обзира на разлику вјере, потиче од оног доба, када их ни вјера ни крв нијесу раздвајали.

Овдје свој језик називају „бошњачким". Тај назив не потиче отуда, што су свој говор примили од Босанаца, јер су овдје истим језиком говорили и прије свог пута у Босну; није то име ни отуда, што је између њих и Босанаца била каква заједница, која их је тијесно везала. Тај назив потиче сасвим из других разлога. Ова је област до Арбаније, гдје се друкчије говори; нигдје у близини није било једновјерне велике покрајине са истим језиком, по којој би и свој језик назвали. Име *Србљак* у Лимској долини није похвално, па и ако су овдје схваћали, у што сумњам, свој језик као српски, ипак га не би српскијем назвали, из бојазни, да не буду убројени у Србљаке, мислећи, да је то језик Србљака. Црна Гора је била одијељена планинама; њени су житељи били друге вјере, а у старије доба Црна Гора није могла утицати на овај крај, да опредијели име свом језику; и сами Црногорци су свој језик називали „нашкијем", а и данас га тако многи зову. Свуда наоколо биле су мање јединице, које нијесу могле да им наметну име свог језика. И додир с Босном као да их је увјерио, да су у Босни нашли браћу по крви, вјери и језику; и хтјели су нарочито, да с Босанцима буду браћа у свему, ради чега су свој језик назвали „бошњачким".

Према томе, што свој језик називају »бошњачким«, они су себе сматрали као дио босанског народа. На то их је најприје могао повући понос, јер им је на част могло служити, да буду дио једне велике народне цјелине, као што су Босанци. Но на ово их је могао навући и интерес, јер су сваке године редовно слазили у Босну. Како је у оно доба национални осјећај био потчињен вјерском, претпоставља се, да се муслиманско плавско-гусињско становништво нарочито називало именом једне велике народне цјелине, везане међусобно језиком и вјером. По појму овог становништва, граница се Босне ширила до ових крајева; нарочито су то могли мислити, кад су ова мјеста била под влашћу Босне.[1])

2. **Ношња.** Ношња је у овој области у главноме иста, као и у малисорским племенима; унеколико личи и на ношњу Васојевића, те је по томе као средина, прелаз од васојевићке ка малисорској ношњи.

Зими носе *чакшире* и „*аљину*". Аљином зову џамадан (напрсник) с рукавима од бијелог сукна. Поврху »аљине« носи се *губера* (џока, кабаница); она има кратке рукаве до лаката и хвата до изнад кољена. Овaку губеру носе сви Малисорци од Проклетија до мора. Некоји носе поврху »аљине« „*фермен*", а то је јелек, који хвата леђа и слабине до паса. Од скора носе и црне *талагане*, дугачке до паса и с рукавима до средине мишица, са широким заперком иза врата, о ком висе ките. Кад се заперак исправи, хвата затиљак и обје стране главе и чува главу од хладноће. Ово су примили од Арбанаса, као скоро и осталу ношњу. На ногама носе чарапе и опанке, учињене опутом, а на глави малу плитку бијелу шубару, обавијену бијелом марамом. Многи повезују главу бијелом марамом или дугачким платненим појасима. Опасују се домотканим пасовима.

Мушкарци се љети носе лако. Мјесто чакшира носе платнене широке гаће, које допиру до пета, а мјесто аљине танке напрснике од бијеле боје, на глави бијели повезач, а на ногама лаку обућу.

[1]) [illegible]

Ношња у Малесији је врло слична с овом. Мушкарци носе чакшире, џамадан, пас и *копоран* (талаган); поврху тога зими *гуњац* (губеру); и сва је ношња извезена домаћим сукненим везом. Жене носе *џупу*, која је доље широка, хвата рамена и груди и спушта се нешто испод кољена; испод пазуха је прокројена, куда дојиља доји дијете. Оспријед и остраг жене носе по један футач, баш као што наше Зећанке носе футаче остраг. Поврху џупе носи се сукнена јакета, а зими и гуњац. Сва је женска ношња урешена домаћим везом, нарочито на предњим ивицама. Жене имају на рукавима широке залактице, велике као ухо од вола, на мишицама дуге сукнене ките, а на голенима извезене доколењене од црног сукна са стопама за закопчавање. Чарапе су од чврсте пређе и нијесу нимало еластичне, обувају се као опанци. Испријед имају истакнуто ухо, а често и остраг; оно служи при обувању, да се руком за њега прихвати, а и за украс. Опанци су са широким кљуном и малом направом од опуте; преплетени су уздуж и попријеко само за неколико реда. На киши иду обично боси и гологњати. Мјесто појаса код жена служи кожни појас, који је широк за 20 центиметара, тврд је и тежак, да набија кукове и стјешњава трбух. Некоје жене носе широки извезени појас од сукна. Жене о грлу носе светитељске иконице, а о пасу бритве са дугачким ланцем.

У ношњи Малисора превлађује бијела боја; једино су гуњац и копоран од црна сукна; а код њихових жена превлађује црна боја. То се исто запажа код Арбанаса у овој области. Арбанас воли све своје; и ако је промијенио вјеру, начин живота не мијења лако. У Подгорици има виђених малисорских породица, који ту живе од прије 30 година, и никако, нарочито жене, не мијењају начин живота, особито се ни најмање не одступа од ношње, чешљања, кићења итд. Упоредо с тим Арбанас не мијења лако ни своје психичке особине; оне су толико прирасле за цијело његово биће, да би само смишљена дуготрајна култура била кадра, да кроз 3—4 нараштаја упитоми ове самовољне и саможиве горштаке.

Сва дебља ношња израђује се од сукна, које тkају жене од домаће вуне, а кроје и шију нарочите занатлије, која за то примају лијепих пара. Само таку робу шију жене, а многе од танког конца израђују и платно. Народ се уопште носи врло скромно; у ношњи нема луксуза као што га има у Црној Гори. У ношњи влада простота и чистоћа. Мала је разлика између свакидање и свечане

ношње, само је ова потоња новија. Овдје се не полаже много на лепоту ношње, а паан се само на практичну потребу њену. Чакшире повезују испод кукова, тако да хватају само доњи дио крстина. Тако се носе и сви Малисорци. Горњи дио крстина и мали трбух или је покривен само кошуљом или омотан пасом. Према оваком држању крстине и трбух су изложени хладноћи; али ипак код њих нема оболијевања од реуматизма у крстинама, колико тога видимо код Црногораца, који крстине увијек преутопљавају.

Гусињани су до скоро носили *гуњ* од бијелог сукна са широким рукавима; дугачак је био скоро до пета, опточен црним гајтанима; преко гуња су се неки опасивали, а неки и нијесу. Ову су ношњу били примили од арбанашких племена Гаша, Крастенића и др. Негда су овдје носили и црногорске *струке* с ресама; њих су, без сумње, наслиједили од својих предака, који су досељени из Црне Горе. Могуће је, да су онда носили и осталу ношњу, сличну оној у Кучима и Затријепчу.

Жене у Вусањима и Мартиновићима носе се и данас као и све Малисорке; оне се не крију од људи, макар били и странци. На њихову ношњу и држање не утиче мухамеданство; оне су до данас сачувале прави тип негдашње Малисорке. Уске сукње, вунени футачи спријед и остраг, широке везене чарапе и широки кожни појаси, мале капице са кићанкама, кратка коса накићена којом шупљом паром — јесу карактерна особина женске ношње код свих жена арбанашког поријекла. Буле Срба потурчењака крију се, бијеле лице и црвене нокте. И ово је један доказ више, да Србин лако и радо прима туђинштину, а Арбанас да свето чува све, што је његово, нарочито језик.

3. **Освета.** Осјећај братства и сродства овдје је био сланији од вјерског осјећаја. Од неких братстава има их православних и мухамеданских, и вјера им није сметала, да се држе братски: они су један другоме »држали руку«, светили се и један за другога гинули. Турковићи, Вукотићи, Арсовићи (сви православни) и Мемедовићи у Војном Селу јесу Дракуловићи из Куча и они су се узајамно помагали и светили као права браћа. То исто видимо код Бектешевића (муслимана) и Лопчаревића (православних). Осјећај братства још је јачи код једновјерних и једнородних братстава. Предак Гашића, родом Куч а по вјери муслиман, убио је једног муслимана у Рожају само зато, што се је похвалио, да је убио *Кучкиња*, (мјесто Куча).

Послије братственог долази осјећај племенског сродства. Сваки је више волио онога, који се доселио из његовог племена, а још више, ако је из истог села. Овакви су се овдје увијек удруживали. Отуда су се овдашњи братственици увијек дијелили не само на братства, но и на племена, баш као и у Црној Гори. Овдје се племена зову »горе«, и Гусиње се дијелило на двије »горе«: кучку и затребачку. То су била два јака табора, којима су друга малобројна племена прилазила ради заштите. Тако је негда било и у Црној Гори, да мања братства пристају уз већа и јача. Кад су Црногорци похарали Куче 1851. г., Гусињани су излазили, да помогну Кучима, прихватили нешто кучкога робља и дали му хлеба и заштите. Дакле, осјећај племена је врло јак, и вјера није јака преграда, да људе међусобно отуђи и раздвоји.

Ипак је било доста међусобних убијстава; међу собом су се убијала разнородна а и једнородна братства. Убијства су потицала из разних узрока, а највише због натапања и због рђавих ријечи. Убица се крио по другим братствима и селима, обично код пријатеља и моћнијих људи, који су могли заштитити злочинца. Не само убица, него и његови рођаци су се чували за 5—6 мјесеца. Да би рођаци убице били слободни, давали су брату убијенога по једну ћесу (500 гроша) и више и онда су без икаква страха слободно излазили. Тако је брат убијенога могао за »крв« узети по 12 ћеса, а да му убица опет дугује »крв«. Освета се вршила на убици или његовој својти. Том приликом су се на страну једног и другог стављала сва сродна братства, али нових убистава није бивало; то је био обичај, који је потицао из дужности, братске обавезе, а који се неминовно морао вршити ради братске заједнице. Ко би у овом случају био равнодушан, па се не би ставио на страну свог сродника, тога би сматрали за кукавицу или издајника, и такав унапријед не би смио рачунати на братствену помоћ.

Осветник се излагао највећим опасностима, само да му брат не остане неосвећен. Прије 90 година била је врло гладна година, и у Гусињу ока кукуруза је била грош, а у Кучима три гроша. Сејдо Шабанов Радоњчић, по старини Куч, узме товар жита, самеље га и на коњу га потера у Куче, гдје га прода једном познанику. Сејдо је преноћио у истог Куча, коме је брашно продао, и сјутрадан Куч га испрати до Кургаја, гдје га на бијелој води убије. Одмах туда наиђу неки Гусињани, па Сејда нато-

варе на коња и однесу у Гусиње. Мурто, брат Сејдов, узме једног рођака, па пође у Куче, да тражи крвника. Случајно су ова двојица преноћила у истог Куча, гдје и Сејдо, као у старог познаника, распитивали су га о смрти Сејдовој, али им овај није хтио ништа казати. Мурто је јавно обијао кроз Куче за неколико дана, непрестано се распитујући, докле се намјерио на једног старца, који му из бојазни, да Мурто не убије права човјека, прокаже убицу. Мурто је старцу давао двије сребрне пушке, докле му донесе 12 ћеса, али старац није хтио за мито ништа примити, јер није хтио да се назове соком, пошто он то и није учинио за новце, него да не погине прави човјек. Те вечери Турци опет законаче у крвника. Сјутра дан Куч им је понудио хлеба за пут, али Мурто не хтједе примити, изговарајући се, да ће до подне стићи код куће, него га замоли, да их пропрати, говорећи: »као што је неко убио Сејда, може и нас«. Куч се нећкао, али, на навaљивање Муртово, пође с њима наоружан, узевши собом једног друга. Кад су дошли на Сејдов мрамор, Мурто рече Кучу оштро: »ти си ми овдје убио брата ни крива ни дужна, и сад треба да ми га на истом мјесту платиш«, и убије га. Онај други Куч утече, јер Мурто и није хтио, да и њега убије. Кад је донио крвникову главу у Гусиње, дочекан је с великим весељем. Кучи нијесу дању освету чинили, јер су дјело њихова племеника сматрали за мрско и ништавно.

Код Арбанаса уопште, као и код свих поарбанашених Срба, највећа је срамота за човјека: да га ко год удари, а да му ударац остане неосвећен; да му ко жену обешчасти, убије госта или крв остане неосвећена. Арбанаси се убијају и у свађи и због рђавих ријечи. Код Арбанаса се јунак цијени по броју убијстава, које је извршио; и што је неко више људи убио, макар и на правди, утолико је већи јунак. Овакав се поноси и други се према њему с поштовањем односе; оваквоме се даје првјенство на збору и у свим оружаним подузећима. Арбанасу је стало, само да убије; он ће убити и кријући, и многога није стид, да убије човјека из засједе; а ако убије из засједе, опет неће скрити, него ће се похвалити, да и други знају и да тако већу цијену има. Само се Скадрани не убијају кријући; код њих је стидно убити из засједе, а само је јунаштво убити се »прст за прст« (»ђиш при ђиш«). Са Скадранима се у томе слаже сва ближа околина, а то отворено презирање смрти и убијање »око за око«,

у неколико ласка и малисорским племенима, те му у нечему подражавају.[1])

Свакоме је најмилије, да може сâм учинити освету, или, ако не сâм, у друштву са ближом својтом. Ко се не може ни тако осветити, позива у помоћ друге, даљњу својту, па и друге братственике и сељане. У Арбанији се овакви помоћници сматрају као најмљени људи и зову се *»аргати«*. Аргати не примају плате, али и не одговарају за дјело, ако изврше освјету; крв остаје на ономе, ко их је позвао. У Арбанији се дешава, да неко некоме плати по 10—25 турских лира, да учини убијство или освету. У том случају онај, ко је паре дао, и онај који их је примио, дугују крв подједнако; а дође ли до умира, крв плаћа онај, који је и убицу платио.

Ако погине човјек, који је изашао из куће којег Арбанаса, па макар само попио каву у његовој кући, а не свриуо нигдје, докле је погинуо, свети га Арбанас, у чијој је кући био гост. Ако убијени има брата, то овај освету свог брата остави на вољи онога, у чијој је кући био, да га онај освети, ако то жели; ако онај не изврши освету за годину, онда га свети брат, односно најближа својта. У Арбанији се држи, да је морална дужност сваког Арбанаса осветити човјека, који је уживао гостопримство у његовој кући, па погинуо, кад је пошао од његове куће; и сваки се јако истакао, ко овакву освету учини. Арбанас Арбанасу иде у кућу на »бесу«, а на »бесу« му оставља кућу и иде даље; и докле год се не врати својој кући или не сврати у кућу другог Арбанаса, ужива његову »бесу«; и ко год се такне њега, такао се и онога, у чијој је кући био. При освети се иде тако далеко, да ће најдаља својта убијенога убити најдаљу својту убице; и изврши ли се оваква освета, убица је постајао слободан.

Код Мирдита био је један необично интересантан обичај при оплакивању и сахрањивању човјека, кога неко убије, а кога треба осветити. Убијенога би кроз ране непробадали шипком од пушке, да што више крви истече, како би што дуже могао остати неукопан; онда га најљепше обуку, посаде у нарочити столац, претуре му ногу преко ноге, руке му поставе на облук од стоца, главу исправе и очи отворе, да чисто представља жива човјека, која сједи у стоцу; уз раме му прислоне пушку, а у

[1]) [illegible]

руци му умјесте цигарету, коју би гјекада припалили. Тако би га држали 2—4 дана, докле би се све покајнице на племена и са стране нарећале. Изгледа, да се овим хтјела представити насилна смрт здрава човјека, да се жалост за покојником увелича и код својте што јаче распали жудња за осветом.

Кад је један пут Махмут-паша Бушатлија, скадарски везир, путовао кроз Мирдите, пожали му се неко, да му је украден коњ. Везир позове барјактаре и нареди им, да одмах пронађу и коња и лупежа; и кад их пронађоше, везир нареди, да лупежа убије исти његов брат и да он главом донесе братску главу пред везира. Овај је то и учинио, јер би иначе сâм главом платио; а везир није хтио коме другоме наредити, да ово убијство учини, јер би овај »пао на крв,« значи, да би га својта убјенога, без обзира, што га је убио по везировом наређењу, сматрала за крвника и од њега крв тражила.

Ухвати ли Арбанас жену у погрјешци, убиће човјека, који му је жену обешчастио, ако могне; но убио га, или не, жену ипак неће отјерати, нити јој шта учинити, јер не смије од њена рода. Када би је отјерао, или јој икакав зулум учинио, одговарао би њену роду. Сматра се, да нити је мушки, нити јуначки светити се слабој жени, која се подала насиљу јачега, кад је, међутим, познат преступник над којим се може освета извршити.

Погрјешни ли дјевојка, она бјежи из рода обично у Скадар, јер нигдје не може наћи гостопримства и заклона, а исто тако бјежи и преступник, као да је убијство извршио, јер дјевојачки род настоји, да га убије.

При освети се убија само један за једнога, а никако два или више. Ко убије једнога за једнога сматра се, *да је само учинио освету;* учинио је оно, нашто је имао право; узео је »крв за крв« и нико нема права нити какве моралне обавезе, да од њега тражи нову крв. Тада је »крв освећена« и онда међу завађеним братсвима настаје другачији однoшај. Ако неко убије два за једнога, онда шљедују нова освета, нова убијства, због чега се људи јаче закрве; таква завада може да се протегне на дуго и на широко, докле се год не изврши умир или број погинулих с једне и друге стране не поравна. Арбанаси слушају »ријечи Леке Дукађина, који није хтио да побије све Цигане за свога сина, кога му бјеше убио један Циганин, него је рекао: »за метализ се не купују два симита па ни за крв не треба више но једна крв«.

Освета се најрадије врши над самим убицом, и освета на својти се за дуже времена неће покушати; а кад се стече увјерење, да се убица не може докучити, онда се освета врши на ближој, а и на даљој својти. Велика је срамота, да крв остане неосвећена; Арбанас, коме не баста осветити брата, презрен је од других, и зато сваки Арбанас волије погинути, но живјети под срамотом. Многе су освете осујећене умиром.

1. **Умир.** Умир се вршио или по наређењу из Цариграда или Скадра, или на иницијативу самих мјештана. Кад би се умир вршио по наређењу, онда су се све неосвећене крви у овој области одједном мириле. У комисију за умир улазили су 12 или 24 човјека. Гусињски кајмакам и један бег Шабанагић (у посљедње вријеме Реџепагић) били су старјешине комисије. У комисију је улазио и један Србин православне вјере. Комисија би доавала убицу и најближу својту убјенога и *приморала* их, да се намире. Убица је имао да даде за крв 12 ћеса, а комисији 300 гроша. Већина није примала паре за крв, јер се сматра за срамоту продавати братску крв. Својта убјенога давала је 3—4 јемца, који ће јемчити, да се и послије умира неће освјета извршити. Кад би се, послије оваквог насилног умира, догодила освета, (као што се то дешавало), јемци су били дужни запалити кућу ономе, ко је учинио освету, и истјерати га, а то је највећа казна, коју су му они могли учинити. Овакав се изгнаник враћао кући обично послије 2—3 године потуцања по туђини. Но ако освету учини човјек из јаког братства, њега је тешко било истјерати, јер га је братство штитило.

При оваквом умиру злочинац је одмах, ако је онај хтио примити, плаћао 6 ћеса за крв, а остатак од 6 ћеса био је дужан исплатити кроз по године; да ће се и остатак исплатити на уречени дан, јемчили су богати људи. Ко год је опростио крвнину, није, како се памти, извршио освету, и таквима би, по народном предању и вјеровању, од тада пошао у свему сваки напредак. Можда је ово народно увјерење много утицало на људе, да се мире и праштају крвнину.

И скадарски везир је мирио крви у овој области. Прича се, да је један пут послан био од везира неки Хасо Хота и Џуро Радоњић из Куча, да измире завађена братства; и том су приликом измирена сва завађена братства.[1]

1) [illegible]

Но најинтересантнији су умири, које су потицали мјештани, пријатељи реда и мира, и пријатељи закрвљених. Такви су умири потицали не само иницијативом добрих људи, него и по молби убијце или његове својте. У том случају би хоџе и сви виђенији људи из мјеста уасли убијцу, превезали му руке, објесили му о врату нож или сабљу, па га навели пред кућу брата (или најближе својте) убјенога, вичући му: »Ево ти крвник свезан пред кућом, па га убиј или га опрости. Ми те молимо, да га опростиш, а ако нећеш, ево ти његова ножа, па освети брата (оца, сина).« Макар како било тешко брату убјенога, није могао да се оглуши на молбу таквих људи, па би изишао, уасо крвника, одријешио му руке, скинуо нож, па му га дао и пољубио се с њим, говорећи: »Ти одговарао Богу за зло, које си учинио, а од сада нека си ми брат (отац, син) мјесто мог погинулог брата (оца, сина)«. Изговоривши ово, уведе крвника у кућу, а за њима уђу и сви остали. И домаћин их почасти кавом; затим сви заједно изађу у варош, прођу се од »кафе« до »кафе«, чашћавајући се кавом и дуваном, како би видио свијет, да су се умирили. Послије се зову и на част. На овакав умир своје погинулога не узима крвнину. Ријетко је ко одбио молбу добрих људи за овакав умир; ко га је одбио, кућа се тога, по народном вјеровању, учинила »перишан«, тј. пропала и људма и имањем, јер га прокуну људи, чију молбу није хтио примити. Послије оваквог умира не само да није било освете, него су се обје стране унапријед држале као најбоља браћа.

У старо доба су крстоноше имали обичај, да уз пут од сваког стада оваца, куда прођу, узму по једно јагње; ако крстоноша не би погодио добро јагње, чобан му је нудио боље. Један пут, прије потурчења, неки Башић хтједе да уз пут узме једно јагње из стада Палавртића, а Палавртић, чије је било стадо, а који је, као и Башић, био крстоноша, спријечи му то, и Башић због тога убије Палавртића. Послије тога, након дужег времена, добри људи узму убијцу Башића и свезана са сабљом о врату одведу пред кућу убијеног Палаврте, с молбом, да га његов брат опрости. Палаврта је приступио крвнику, као да хоће да му опрости, па, кад му је скинуо сабљу са погнута врата, замахне њом ненадно и удари Башића по врату, у намјери, да га посијече, но, срећом, Башић је имао дугачки перчин, који га је спасао. Од тада је тај Палавртић био презрен, да се од његова потомства за

дуго нијесу женили. А од тада је у народу остала ријеч, кад неко учини какво невјерство: »као Палаврта у својој кући«.

И у Малесији се умир врши на сличан начин. Ако неко жели умир, препоручи се главарима села и племена, и ови пођу код куће убјенога и моле се, да им његова својта »дарује крвника«. Својта се нећка, да то учини, али неће одбити, јер помишља на рђаве посљедице, које би за њу наступиле, кад би одбила молбу првих људи у племену; и кад им „дарује крвника", онда настаје умир. У Арбанији се за крв плаћа по 6 ћеса. На умиру се врше кумства и побратимства, да тако умир буде тврђи. Својта убјенога даје јемце, да неће учинити освету; ако она прекрши умир, онда јемци праве освету над њом.

При умиру се обје стране са јемцима и пријатељима саставе на помеђи њихових кућа; ту је убица свезан, с ножем иза врата, огрнут ћоком и иде погнуто у знак покорности. Својта убјенога сријета убицу, исправи га, одгрне и одријеши, па му предаде нож у руке, и онда настаје грљење и целивање. Истог дана се руча код куће убијце, а вечера код својте убјенога. У Малесији ријетко ко прима крвнину. Кад је султан Мехмед V, одмах по давању устава у Турској, долазио на Косово Поље, дао је 36.000 лира, да се крви међу Арбанасима измире; тада су крви и у овој области измирене.

5. **Беса**. Беса је у животу свих Арбанаса и свих дотичних поарбанашених и помухамедањених племена играла најважнију улогу. То је вјера дата некоме, или међусобно склопљена за извјесно вријеме, коју су обје стране свето чувале. Кад би се злочинцу досадило, да се крије и чува у својој или у туђој кући, он би од својте убјенога преко некога затражио »бесу«, да може за одређено вријеме слободно излазити. Ако му овај даде бесу, сам пође код крвника, па га изведе у варош, заједно пођу у кафану, гдје сједе и пију кафу, да и остали виде, да му је дата беса. Убица се је иза тога слободно кретао за оно одређено вријеме, и својта се убјенога опходила с њим, као да међу њима нема никакве завађе. Зликовац за све ово вријеме иде без оружја; сматра се за срамоту, да носи оружје, јер би се рекло, да се боји, а бојазни није било мјеста, јер је добио бесу. Својта убјенога сматрала је за част, да у овом случају даде бесу, и да убица за одређено вријеме ужива пуну слободу; за својту убјенога је било стидно, ако је убица »на зор« излазио, не тражећи бесе, јер је то

значило, да не мари за оне, којима дугује крв, нити се боји њихове освете. На један дан, прије но беса истече, зликовац се наново сакрије и чува. Беса се у оваким случајевима давала за недјељу, двије, па и за мјесец или два. Ко би бесу прекршио, па убио крвника, који на његову ријеч излази без оружја, био је толико презрен, да је и његова дјевојка прекорена била.

Бесу су хватала и поједина мјеста, па и поједина племена и читаве области. Плављани, Гусињани и Руговци хватали су међусобно бесу, да ће се сви заједно борити противу Црногораца. Кад би главари појединих племена или мјеста уговорили бесу, истурили би шенлук, као знак потврде заједничког договора и ради објаве народу. И арбанашка племена склапала су бесу међу собом и против других за извјесно вријеме, као: да се не траже крвне освете, да се слободно долази на пазар или надиже на пашину, да се заједно боре против царске војске, да не дају данак султану, да не полажу оружје итд.

Беса се увијек држала чврсто и поштовала као највећа народна установа. Народ је сâм увиђао потребу мирног развитка и рада, а то је могао постићи само бесом и ничим другим. Ако је било »крвова« између Гусињана с једне и Климената, Шаљана и осталих племена с друге стране, па нијесу смјели слободно ићи на пазаре или излазити на планине, онда би, на молбу с једне стране, или на нечије посредовање са стране »звелазија« бесу на годину или више. У Гусињу боље држе бесу потурчени Срби, но потурчени Арбанаси. На примјер: Вусањи су у потоње вријеме били познати као страшило; које тамо зашао, није био сигуран, да ће се жив вратити; њихова беса није много вриједила. Мартиновићи су више држали на часну ријеч, и њихова је беса била тврђа. Кућа Аљуцовића у Мартиновићима, која није држала бесу, била је презрена и гоњена од осталих Мартиновића. Хоти су били »тврди« на беси. Затрепчани, Кучи и остали држали су бесу часно. Њихова је ријеч била залога најтврђе вјере и слободе. Ко је кршио »вјеру«, био је толико презрен, да се ни од његова потомства други нијесу женили.

6. **Побратимство**. Побратимство се јако цијени и много га има овдје. Оно се само из љубави склапа, а никако из нужде или интереса. Обред побратимства се врши у кући једног од побратима и на особити начин. При братимљењу хоџа успе мало воде на књигу »мусхаф«, коју оба побратима узму међу собом и, држећи је рукама, нагињу

је лако један к другоме, и из *три пута* по кап воде с мусафа попију. Затим се побратими изљубе, а тако и њихова својта, која се ту скупила, људи с људма, а жене са женама. Тим се начином побратимство и љубав, управо братство и крвно сродство, утврди међу члановима једне и друге стране. Иза овога чина настаје међусобно чашћавање и гошћење. Том обреду присуствује сва ближа својта једнога и другога побратима, и љубав и везе сродства њих двојице преносе се и на својту.

Побратимство се исто тако цијени и држи као и братство. Потомство побратима не узима се међусобно до петог паса; а ради веће љубави и тврђег и трајнијег братства и пријатељства братиме се и потомци њихови. »Ко не зна по Богу, не зна ни по роду« — веле, а то ће рећи: ко не зна цијенити и држати љубав, која је по божјој вољи и Богом освећена, не зна цијенити и држати ни љубав по крви: ко крши божју, прекршиће и братску.

Братимљења бива и без хоџа. Бива, да се побратиме православни и муслимани. При оваквом побратимству је обред овакав: оба побратима стегну концем по један прст од руке, да надође крв у њега, па га убоду иглом. Сваки накапне крвљу по један залогај хлеба, и православни поједе хљеб накапан крвљу муслимана, а муслиман хљеб накапан крвљу православног; затим се међусобно љубе, и тако и њихова својта, па онда настаје чашћавање код обје стране редом.

Пада у очи, што се при обреду побратимства код мухамеданаца срче вода из *три пута*. Без сумње, обичај братимљења датира из доба православља, када се при овом обичају мјесто воде употребљавало вино, којим су се, као и данас, три пут засркивали. Употребљавање воде мјесто вина и засркивање из три пута потсјећа на стари српски обичај при братимљењу. Засркивање вином из три пут код православних бива у име »тројства«, три лица божја, а то се исто подржава и данас код мухамеданаца.

Код мухамеданаца имаде и *кумства*. Кад дијете напуни годину, онда му брију главу, а за прво бријање, као код Срба за прво шишање, зову човјека, са којим желе имати љубав и пријатељство, и овај први пут обрија дијете. При овом се обреду обје стране међусобно даривају. И кумство, без сумње, потсјећа на кумовање, док су још били православни; оно се не цијени много и не веже својту, као побратимство.

7. **Сигурност.** У овим крајевима није никад било сигурности живота. Овај је крај увијек био позорница гоњења, отимања, убијања и свакојаког насиља. Аге су били богати и силни; с њима су била сва јака братства, па се нејаки није смио чути. Православни су понајвише страдали; они нијесу били сигурни ни животом ни имањем, ни чашћу ни образом. Насртљиви Турци нијесу узмицали, да учине све, што им падне на ум. Такво је стање трајало дуго, и српски православни елеменат се нарочито намучио овдје.

Скоро су се сва братства међу собом убијала; убијала се и поједина братства унутра међу собом; и није било никога, ко би могао то спријечити. Забити Шабанагићи и Реџепагићи не само да нијесу стајали на пут томе злу, него су га и сами потпиривали; тако су лакше могли владати овом разузданом масом појављујући се, и то само гдјекада, као власт и сила. А да би лакше управљали, они су увијек имали уза се час ово час оно моћно братство, које им је служило као оруђе за успостављање »реда« и постизавање моћи и уважења у народу.

Ни у самим варошима није било реда. Колиновићи су се једном потукли међу собом на пазару, те је њих пет шест пало мртвих и рањених. Тако су се и Радончићи тукли међусобно. Бити јунак, истаћи се у свађи, убити некога, бити непокоран према властима, заметати кавгу, бити напрасит, нападати друге ит.д. — биле су унеколико врлине код једног дијела житеља, и док су неки то осуђивали, други су хвалили, наводећи разне примјере и говорећи о њима с похвалом и уважењем.

Уз агаларске куће су сва већа братства играла важну улогу. Важност агаларских кућа је пала, кад су им приходи пали. Како се тада није могло безбрижно живјети, многи су се прихватили посла. Са падом имања пала је и моћ агалара, за то су се и дохватили рада, који раније није одговарао њиховом уображењу — трговања у дућанима. Зато је тај рад овдје једино и цијењен био, а скоро сви остали занати презрени. Овдје и данас презиру занате, а највише ковачки, дрндарски и пећарски, па мутабџијски, самарџијски, кафеџијски и касапски. Само трговачки посао има цијене; он је, управо, повластица виђенијих људи. Овдје држе, да нити може бити човјек нити јунак онај, који раде занате, од којих се виђенији стиде. Ово нарочито важи за коваче. О занатима сличан појам влада и у Црној Гори.

Срби у Гусињу имали су већи дио имања у околини Гусиња и у непосредној близини његовој. Њима су Турци комшије стварали неприлике само да се докопају земље. На примјер: Турци су Србима спречавали пролазак ка имању, куда су га прије имали, одузимали им воду за натапање и њихова права на разне начине крњили; тако се Срби нијесу могли нити смјели користити својим имањем, а нијесу се имали коме пожалити, јер је власт била у рукама тих истих насилника; и Срби су за то приморани били, да пошто-зашто продају имање Турцима. Тако су имања постепено прелазила у турске руке, те га Срби данас имају мало, а многи ни мало; и то је био највећи узрок, те су се Срби дохватили разних заната, па и оних, које Турци презиру, као мутабџијског, самарџијског и др.

Судска је власт, у опште била незнатна; власт и суд били су у рукама јачега, а сила је код Турака увијек владала по ћефу, једном је руком гладила, а другом шамарала. Што се је јачи већма силио, то је нејачи већма слабило; јаз међу њима бивао је све већи, да је први постао господар, а потоњи роб и слуга. Православни Срби били су раја, а потурице господари.

У доба безвлашћа, за које се не зна, да је икад престајало, живјело се »на даре«, тј. поједина српска села, која су трпјела насиља од извјесних силника, молила су поједина братства или села силничка, да их узму у заштиту, па да их штите и бране од других злих људи. Такве молбе за заштиту никад се нијесу одбијале, јер се сматрало за част и понос, ако неко братство може да заштити другога од самовоље нечије, а сматрало се, опет, за срамоту, ако се умољени не би примио заштите, јер би то значило, да се боји онога, против кога је заштита затражена. Ко хоће да буде силан и гласит, да се не смије бојати никога; ко хоће да се одржи на висини јуначког угледа, тај мора да презире смрт и да ни пред ким не преза. А кад се неко прими, да штити другога, онда је онај, који ужива заштиту, дужан био давати заштитнику годишњу погодбу у новцу, стоци, соли, маслу и др. Заштитник се за овога увијек залагао, кад би дошла потреба, макар дошло и до оружаног сукоба. То се звало »живјење на даре«.

Доње Село у Брезовици давало је Шипчанима из Гаша за 30 година по 100 ока соли годишње, што су их држали под заштитом; и Ђуричани су имали за заштитнике [illegible] код Гаша. Остала су села штитили Плав-

љани. Брезовичани и Ђуричани су узели Арбанасе за заштитнике за то, што су им планине биле до њихових, па су им исти они правили неприлике и сметње, да се нијесу могли служити њима. Од када су се Арбанаси из Гаша примили заштите, престале су и сметње, које су им на планинама правили. Плављани нијесу хтјели узети под заштиту Брезовичане и Ђуричане, јер нијесу били њихове чипчије, а нијесу се ни уздали, да би их могли бранити од Гашана на тако великој даљини. Срби су трпјели много: они су искусили не само моћ, но и звјерства турска. Срби од Горње Ржанице до изнад Гусиња нијесу смјели крмка држати; нијесу могли имати звоно на цркви, нити игдје глас подићи, да им се чује; а морали су робовати, ћутати, слушати, покорни бити и одобравати сваки, па и најдивљачнији, поступак турски.

Зна се за Реџепагиће, да су многа огњишта затрли, само да приграбе туђе имање, а и ради »гола ћефа«. То је радио и Асо Феровић. Кад је грађена царева џамија у Плаву, Асо је позвао као мајсторе Милована Вукотина Новићевића, да ради на џамији. Милован је раније био убио једног Никочевића и утекао у Васојевиће, откуда је и позват у Плав. Послије седам дана рада Асов братучед га је убио на џамији, да освети Никочевића и да узме паре за освету. Ово је убиство извршено са Асовим знањем, а Асо је онда био господар у Плаву. Да је оно извршено са Асовим знањем, свједочи и то, што убица за свој чин није никоме одговарао и што се слободно по Плаву кретао. Можда и због овог дјела Турци нијесу никад пошли да клањају у овој џамији.

Никоме не би пало на ум, да учини, што је падало некојима Турцима овдје; некоји су таква недјела правили, да нијесу имали себи равних. Наир-бег Реџепагић имао је обичај, да запали сијено, утоварено на коњу, и нико га није смио претулити; и Наир је уживао, гледајући, како се животиња мучи. Кад би год дошао у које српско село, сви су сељани морали тога дана светковати и доћи код њега. Због тога су га прозвали »влашким свецем«. Нарочито се одликовао својим зулумима у Полимљу, гдје га је најпослије убио Стеван Николетић.

Бећа Хусеинов Руговац из Јошанице дошао је једном у Брезовицу и затражио 6 ћеса арача, или ће сву стоку зајмити. Брезовичани се пожалише Асу Феровићу и затражише од њега, као од заповједника Плава, заштиту и помоћ против овог зулумћара, али им је он одговорио:

»Не могу вам ништа помоћи; дође он гдјекада и код мене, па му сву ноћ чиним измет; но дајте, што тражи, па се курталишите врага«. И Брезовичани, остављени Беки на милост и немилост, дадоше Беки, што је тражио, бојећи се, да горе не прођу.

У насиљу и звјерству највише су се одликовали Арбанаси. Дељани се помињу као највеће српски крвопије. Међу српским потурицама било је бољих људи; било их је, који су вјерност и поштење јако цијенили. Сви истакнутији људи међу овима су поштовани; нарочито се с повјерењем гледало у онога, који поведе бригу о општој ствари, претече зло, измири завађене људе, нанесе племену или селу добар глас. Поштују човјека »домаћина«, који пази кућу, мучи се и ради, да поштеним трудом увелича своје имање. Цијене и слогу у кући, а осуђују свако непоштовање млађих према старијима. Најгори су код њих људи, који немају »бесе«, који лажу, опадају и завађају друге. За јунака сматрају оног, који одбрани себе, макар и убио кога у одбрани. За правога јунака веле: »чини се мањи од мухе«, »не чеврља устима« и »пази свој посао«. За срамоту сматрају убити човјека кријући или без оружја, макар и у освети. Није јунак онај, по схватању поштенијих људи, који убија људе; то је зликовац кога се људи клоне.

У одбрани својој од непријатеља са стране сви су се као један удружени налазили на бранику. У том су се случају заборављале међусобне свађе; сваки, ко је носио пушку, хитао је да се нађе под развијеним барјаком; од бојазни, да се на »кућу« не нанесе срамота, сваки се утркивао, да се што више покаже одважан и одушевљен за заједничку борбу. У општој борби брат се држао уз брата, сродник уз сродника, својта је тражила својту; братства су се посебно груписала, па онда племена и покрајине.

Као и у свој Малесији, војска се је дијелила на барјаке. У овој области било је 12 барјака, дакле онолико, колико и агаларских кућа. Свака агаларска кућа била је дужна, на позив султанов, дићи свој барјак и под њега покупити оне, који му припадају, и ићи онамо, гдје је потреба. Агалари су били заповједници ових јединица, али барјак је носио неко из братстава, која су се под њим скупљала. Овим је нарочито учињено неко благоволење према братствима, која пристају уз аге, да би их ношење барјака јаче везивало за њих. Тај начин подизања на оружје

вршио се и без султанова позива, кад је то захтјевала општа потреба.

Барјак Омерагића носили су Мркуљићи; Реџепагића Шароновићи; Шабанагића Вусањи; Башагића Дељани; Садијћа Нековићи; Муратагића Кастрати; Куртагића Хоти; Ибраимагића Ржаничани; Шестовића Фератовићи; Мулaмекића Мартиновићи; Шеовића Чекићи.

Не зна се, ко је носио барјак изумрлих агаларских кућа Смакочевића и Бумбаревића. Барјак Чекића је био у исто вријеме и барјак коњице, која је у овој области била многобројна. При походу војске сваки се старао о свом тајину, муницији, набавци и поправци оружја. Главни је заповједник био гусињски бег Шабанагић, коме су се сви аге и барјактари покоравали. Његов је барјак ишао први, а за њим остали редом, како је то од старине остало. Барјак је ношен за агама братства, коме барјак припада, а за њим сва братства, која барјаку припадају. За туђим барјаком није смио ићи нико из туђе барјактарије, нити је смио некоји барјак промијенити мјесто, па се истаћи напријед испред других.

У овој области могло је бити око 3500 војника, по томе је сваки барјак имао по 300 војника.

Код Плављана и Гусињана унеколико је било угледа на унутрашње уређење малисорских племена. Кучи и Затрепчани називају своја племена »гором«; то исто видимо и код Арбанаса. Раније су у Малесији биле *четири горе или барјака*: Хоти и Груде сачињавали су једну »гору«; Клименте, Кастрати и Шкреље по једну »гору«. Кад су поменута племена постала многобројна, подијелила су се на *девет* »гора« или барјака, од којих Клименте са четири, Хоти, Кастрати, Груди, Шкреље и Риоли (заједно са Речима) са по једном »гором«. Клименте и Шкреље су исељени махом у равнице и по брдима од Скадра до мора између Улциња и Драча; тамо су сада три барјака Климената и добар дио Шкреља; шкрељски је барјак у Шкрељама. Уз сваког барјактара има у племену по неколико војвода од виђенијих »фисова«, који помажу барјактару у управи. У Шкрељама, на примјер, био је један барјактар, осам војвода и осамдесет десечара. Све су спорове прво извађали десечари, па војводе и барјактар. Десечари би од убијце узели 200 оваца, од којих би они за свој труд узели по 2, војводе по 4, а барјактар 8 оваца. Сада су у Шкрељама 1 барјактар и 4 војводе. И једне и друге именује султан за учињене услуге. И барјактарство и војвод-

ство је у Арбанији наслеђено, баш као и барјактарство, а у неколико и војводство и сердарство у Црној Гори.

Не треба мислити, да код Арбанаса нема и добрих страна; код њих има и таквих етничких особина, које ублажавају строго мишљење о њиховој суровој ћуди. Познато је њихово гостопримство; странце радо примају и угосте прво кавом, па ручком; не пазе толико, какав ће ручак спремити за госта, колико госту показују добру вољу. Кад сам једном ушао у сиромашну кућу једног Малисора у Багдрини (близу Љеша), морао сам код њега ручати, иначе сам му хтио учинити велику жалост. Он ће вам дати оно, што му је Бог дао, и задовољан је, ако вас угости чашом млијека и хлеба, кором хлеба и сиром. Позната је арбанашка »беса«; кад вам Арбанас даде обећање, ријеч, вјеру, можете се ослонити на њега; он ће погинути или ће ријеч одржати.

Народ је здрав и није дегенерисан; даје се прилагодити култури. Но култура која прими на себе задатак, да врши препорођај међу Арбанасима, треба да је здрава, са поштеним смјером; она не смије имати скокова, треба је удешавати према времену и приликама, према психичким особинама арбанашког народа, узимајући у обзир досадањи начин живота и рада њиховог, неограничену слободу и самовољу. Овај народ не само што има воље да учи, него има и способности; код њега има и извјесне питомости, коју би требало облагородити; и Арбанасима и поарбанашеним Србима треба се приближити истинским пријатељством и тако ће се успјети, да се задобије љубав Арбанаса и да се препороде и оспособе за културу.

Католички свештеници, као мисионери, највише код Арбанаса распаљују мржњу према Србима; они су криви свему злу, које је проистицало са стране Арбанаса према Срба. Уз свештенство је радило и страно злато, за којим се дух арбанашки повијао. Спријечити треба фантастичне проповиједи католичких свештеника којима се распаљује мржња према православнима и одвратити треба златну ријеку из страних извора, па Арбанасима пружити братску руку. Тако ће се од самовољног и непокорног Арбанаса добити човјек, који умије цијенити ову слободу, коју штите закони.

Б. ВЕЛИКА.

Земљиште и воде. Између Новшића и Горње Ржанице, с десне стране Лима, налази се *Велика*; од Новшића је раздваја брдо *Кодра*, а од Горње Ржанице *Куњ*; оба су брда горовита. Између Кодре и Куња протиче *Величка Ријека*, коју састављају *Десна* и *Лијева Ријека*; Десна Ријека долази од планине Чакора, а Лијева од Ваганице. Међу ријечним крацима је пространо брдо *Зрнојевићки Хрт*, испод којега се оба крака састају.

На страни Ваганице налази се *Пријеђо* и *Мокри До*, а на страни Чакора *Лијепи До*, *Чакорски Поток* и *Јечмиште*. Ове планине омеђују Велику са истока. То су у исто доба величке планине, гдје су Величани издизали са стоком и куда су имали везу са Васојевићима. Њима припадају и планине *Бјелуха* и *Ваганичка Гора*. Све су ове планине травне и прилично шумовите.

Велика административно сачињава засебну капетанију.

Економски услови. До 1878. г., када је Велика ослобођена испод Турака, Величани су били чипчије плавских и гусињских ага и бегова, а сва Велика агалук турски. Живот Величана био је отежан давањем доходака и разним притисцима са стране Турака. Од ослобођења они су дахнули душом само унеколико; и ако нијесу давали дохотке са земаља, ипак су били стављени у безизлазан положај, те им је живот и дању и ноћу био у опасности. Имајући само један уски излазак преко планинâ, а заокружени са свих страна турским караулама, свакад су могли бити затворени, да нити могу избјећи, нити да им помоћ може притећи. Мржња Величана према Турцима и љубав према свом племену, које су њихови стари знојем и крвљу бранили, стварала је код њих нечувену снагу и издржљивост, те су, и поред врло много жртава, потпуно сачували светињу свог огњишта. Будући у непрестаној борби, живот

Величана је био жалостан; да су и имали све погодбе за живот, ипак се не би могли користити њима.

Занимање Величана је сточарство и земљорадња. У племену нема ни корака равнице, а стране су стрмене и тешке за обрађивање; нема довољно земљишта, да се раскрчи нових њива и ливада. Зато Велика и има мало земље и ливаде. По списку дације из 1914. г. Велика је бројила: 314 кућа, 628 рала земље, 858 коса ливаде (без Бјелухе), 3939 брава, 958 говеди и 88 коња. Од тога отпада на кућу: 2 рала земље, 2·73 косе ливаде, 12·52 брава, 3 говечета, и на сваке 3·57 куће по 1 коњ. Овај је проценат врло мален и недовољан за живот и развитак племена. Величани су били стално у оскудици жита; са својих њива једва су могли добити половину исхране, а остатак су морали прибављати са стране, понајвише из Плава и Пећи. Због ове животне потребе приморавани су били, да, и против своје воље, одржавају с Турцима добре односе.

Величани су имали добре планине за љетњу испашу, али нијесу имали довољно ливада за зимску исхрану стоке; за то и нијесу држали онолико стоке, колико би могли љети напасати и колико би им потребно било. Сва плећа по бреговима Велике раскрчена су и претворена у њиве и ливаде, али је све то, ипак, недовољно за подмирење њихових потреба. Овдје се њиве и ливаде не наводњавају као у Плаву и Гусињу, јер по странама нема довољно воде за вођење; за то род у житу и сијену није бог зна како издашан.

Највеће су приходе имали од стоке; продавајући браве, јагњад, вуну, сир и скоруп, могли су, колико толико, подмиривати најпрече своје потребе. Уз то узимали су на »ђетовиште« овце из Црне Горе, на које су плаћали »млекарину« обично по оку сира или по оке скорупа на сваку музару.

Уопште, Велика је живјела и развијала се под врло неповољним условима, што је јако отежавало живот и напредак, и чудно је, да се насеље у таквим околностима одржало. Но слога и љубав племена, која је потицала из братственичких веза, подржавала је и издржљивост у борби за опстанак.

Прошлост. О најстаријој прошлости Велике мало се зна и прича; у предању стоји само толико, да су се стари Величани иселили одавде за вријеме велике сеобе Срба и да су се населили у Сријему, гдје и данас њихово потомство живи под именом *Величани*. Не наводи се узрок пре-

сељењу, нити се зна, да ли је ико од њих игдје овамо остао. Клименте нијесу никада овдје живјели, ваљда за то, што је ово мјесто, по предању, запустјело иза пресељења старих Величана, а Климентама није било стало толико до крчења и насељавања, колико до напасања стоке по планинама и њихним нижим странама.

С лијеве стране код Вукадинова Потока налази се мјесто »Хотско Гробље«. Не зна се, откуда то име; ту се види нека развалина, по чему се рачуна, да је ту у старо доба била црква, можда црква старих Величана, која је иза пресељења запустјела. У предању стоји, да је било све пусто и у шуму зарасло, када су се данашњи Величани стали овдје насељавати.

Велика је била метох манастира Дечана, и данашњи су Величани, знајући за то, сваке године, као што је била дужност старих Величана, ишли у Дечане, да косе манастирске ливаде. Ваљда је то био сав приход, који су Дечани добијали од Велике, или су сами Величани, из побожности, узели на себе тај дуг. До прије 50 година они су редовно вршили ту дужност, а тада се, приликом њихова повратка из Дечана, у Богићевици похвали један Арнаут, да је на истом мјесту бријао и заклао једног Величанина; за то један од Величана убије Арнаута на томе мјесту и изврши освету. Од тада су Величани престали ићи у Дечане, да косе ливаде, јер су се бојали освете.

Кад су Турци ухарачили лимску долину, и Велика је била принуђена на давање четвртине. Ништа од тога није било теже за Величане; они нијесу хтјели да буду ничије, и један пут одрекоше давање дохотка; због тога Турци употребише сву силу, да их принуде на покорност. Борба је била не само очајна, но и врло дуга. Величани, завјерени међусобно на борбу на живот и смрт, борили су се јуначки, али послије знатних губитака с једне и друге стране, подлегоше сили јачега и по невољи присташе, да дају четвртину. Тада се много виђенијих Величана иселило, нарочито они, који су се у борби истакли као вође и потстрекачи народа на буну против Турака.

Величани су свагда тежили за слободним животом; Турке су сматрали за наметнуте господаре, мрзили су их и настојали, да их се отресу; никад нијесу дозволили, да се један мухамеданац усели међу њих, а своју су вјеру тако чврсто држали, да међу њима није било ни једног случаја превјеравања. Они нијесу имали цркве, јер је нијесу смјели подићи, а припадали су цркви у Брезовици.

гдје су у доба турске владавине (до 1878 г.) ишли на службу.

Године 1859. Велика се заједно са Васојевићима одметнула и одрекла давање четвртине; и тада су виђенији Величани пошли на Цетиње код кназа Данила, ставили се под његову заштиту и затражити помоћ Црне Горе. Васојевиће, Величане и остале устанике против Турака навела је на то побједа Црногораца, коју су 1. маја 1858. г. одржали над Турцима на Грахову. Кназ Данило, охрабрен овим успјехом, живо је наставио дјело ослобођења, подстичући их на одметање и борбу против Турака. Кад су му Величани дошли и затражили помоћ, он је, да би их што јаче завадио с Турцима и придобио за себе, поставио главаре у Велики: Милету Пауновића за капетана, Милића Радевића и Јована Јокића за стотинаше, Саву Петровића и Радивоја Кнежевића за барјактаре, Рада Микића, Пакића Јанкова Голубовића, Радуна Вучетића и Радо[illegible] Радуловића за перјанике. Добивши своје главаре, Величани су са више воље и енергије ушли у борбу против Турака; за седам година, тога пута, нијесу давали Турцима доходак, нити су Турци успјели, да их приволе на то. Тада су се с Величанима били удружили Полимљани и Горњи Ржаничани.

Негдје око 1866. ударе Турци на Велику са јаком [illegible], разбију Величане, попале сву Велику, посјеку 20 глава[illegible], заплијене скоро сву стоку и одведу 70 роба. Тада су Величани од невоље пристали, да поново дају четвртину. Турци нијесу тражили четвртину за прошлих седам година, јер су то наплатили уплачканом стоком и робљем, које су дали на откупе; неоткупљено робље Турци су задржали и потурчили.

Пошто је Велика »пољубила крваву сабљу«, Тур[illegible] су од свих већих братстава узели девет највиђенијих [illegible] родица и [illegible] их у сургун од Сјеница до Сарајева, растуривши их тако, да једна за другу не знаде; људе [illegible] држали у тамницама, а робљу су давали тајин. Те породице јесу: капетан Милета Пауновић, Милета Стаматов [illegible], Радман Живаљевић, перјаник Павић Голубовић, [illegible] ван Гојковић, Зарија Бошковић, перјаник Радован [illegible] ловић, стотинаш Малић Радевић и Илија Радевић. [illegible] Величани су са својим фамилијама стојали у сургуну 2—3 године и посљедња четворица су тамо умрла; [illegible] умрле, остали су пуштени на слободу, и они [illegible] преко Аустрије и Црне Горе пребјегну с робљем [illegible]

Године 1876. Полимље се одметнуло и Турци су га попалили. Идуће 1877. г., кад је рат црногорско-турски бјеснио, одметнула се и Велика и за двије године је водила борбу с плавским и гусињским Турцима. Кад су Црногорци пошли на План 1879. г., да га окупирају, и Турци их на Новшићима с јачом силом ненадно напали и разбили, Црногорцима су помагали Величани, и Турци су за то попалили и похарали сву Велику. Од 1877. до 1879. г. и у боју на Новшићима погинула су 42 Величанина.

Од 1878. г. Велика је, по Берлинском Уговору, припала Црној Гори; она је од тада престала давати четвртину, али је за то опсједнута била турским земљиштем и караулама, те је живот и опстанак Величана зависан био од тог положаја. Са свих страна Турци су били подигли многе куле за стражарење и ископали многе шанчеве за борбу, како би што јаче стегли Велику и одузели јој сваку могућност за живот. Од тада настаје најтеже и најкрваније доба за Величане. Ријетко су били мирни и живот им је био у непрестаној борби. Једне године за 12 недјеља нијесу били мирни, него су се свакодневно тукли с Турцима. Бивало је, да неки Величани из доњих села не излазе из куће дању, и приморани су били, да ноћу раде своје послове. Све до 1912. г. Величанин није излазио из куће без оружја.

Године 1906. Црна Гора је подигла три куле на планинама величким, гдје су Величани одржавали стражу. Идуће 1907. г. ударе Турци на два стражара у Ваганици и убију их, али пошто и они убију 3 и ране 2 Турчина. Друштво погинулих Величана, послије једног мјесеца, ударе на крвнике и убију још 3, а ране 1 Турчина.

Живот Величана од ослобођења до 1912. г. протекао је у вјечитој борби. Од 1879. до 1912. г. погинуло је 108 људи, жена и дјеце. У борби су увијек били срећни, да је Турака свагда »двојином« више гинуло. И ако су турски положаји доминирали, ипак су Величани налазили заклона при својим планинама и добијали помоћ од Полимљана и других Васојевића, те су се у том тешком положају могли до данас одржати.

Величани, као људи, који су све вријеме провели у борби, памте своју прошлост; бистри су, отресити, врло храбри, јако развијени, прекаљени дугом борбом, искушењем, патњом и страдањем. Ријетко је гдје наћи таквог родољубља, као код Величана. Потоњег рата с Турском 1912—13. г. било их је 3 чете, од којих је погинуло

52, а рањених је било упола више. Ријетко је код њих старих људи, јер су људи у борбама, које се за 50 година нијесу прекидале, гинули. Само за 4 године прије 1912. г. погинуло је 60—70 Величана. Турци, налазећи се над самом Великом, гађали су их и дању и ноћу, убијали их на пољу и у кући, и никад им нијесу дали, да с миром раде или мирно ноћ проведу.

Кућа. Велика је разлика између кућа у плавско-гусињској области и ових у Велици. Овдје нема кула, као што смо их виђели онамо, нити онако пространих кућа са 4 и више одјељења. Куће су по облику приземљуше и на два ката, а по грађи брвнаре и плетаре; приземљуше су обично од плота, па залијепљене блатом или опшивене сламом, а куће на два ката састоје се из доњег дијела, који је ограђен зидом и гњилом, и горњег дијела, који је од брвана. Кров је и у једних и у других кућа од сламе; мало је таквих, које су покривене шиндром или даскама.

Код кућа на два боја доњи се бој зове изба и служи за спраћање говеди и стоке; овај се дио не пружа испод огњишта, јер је огњиште обично на тврдини, на земљи. Горњи се бој дијели на собу и огњиште. Ријетко је кућа са више одјељења, а има их са вајатом споља до уласка. И приземљуше се дијеле на два одјељења. У соби се спава, а на огњишту се ложи ватра.

Куће су подигнуте махом при стрменим странама, окренуте једним крајем страни, и тај је крај дубље укопан у земљу. Кровови су врло стрмени; низ њих се лако и брзо клиза снијег, који овдје јако напада. Стрехе су јако продужене, да не би спољна вода продирала унутра.

Скромност и сиромашно стање кућа доказује несигурност, која је овдје до јуче владала. Људи, чије су куће неколико пута гореле, нијесу имали воље, да подижу боље куће, јер нијесу били сигурни ни са животима. Гледајући насеља с противне стране, једва можете овдје ондје угледати по коју скромну кућицу, а некоја је толико мала да се једва и види. Томе је најглавнији узрок несигурност. Од ослобођења Велике 1878. г. несигурност је била једнака као и прије, и Величани у погледу куће нијесу знатно напредовали. Неколико хана у средини племена истичу се као боље куће, које ће, без сумње, послужити Величанима као углед за подизање кућа унапријед.

Свака кућа има у непосредној близини потребне кошаре за зимско спраћање стоке, говеди и коња, па мање

оспреме за млијеко и друге потребе. Све грађевине око куће су врло мизерне.

Положај и тип. Сва села величка налазе се при плећатим странама с обје стране Величке Ријеке и пењу се уз брда Куњ и Кодру. Насеља се пењу и уза стрмене стране Зрнојевићког Хрта с једне и друге стране. Једна насеља су окренута југу, друга западу, а трећа сјеверу. Велика је са истока затворена планинским вијенцем од Чакара до Ваганице. Насеља се највише пењу уз Зрнојевићки Хрт, мање уз Куњ, а најмање уз Кодру. Насеље уз Зрнојевићки Хрт представља средиште племена; оно је највише било осигурано од турског напада, стога је најгушће; оно је и најближе планинским ждријелима за везу са Васојевићима. Нијесу на овакав положај насеља утицале какве особите економске прилике; насилно стање створило га је, и Величани су, уздижући се тако високо, намјерно ишли на то, да им буде сигурнија одбрана и безбједност и да што лакше долазе у везу с Васојевићима. Такав положај је у многоме помагао Величанима, да се одрже. Љепша би насеља била при Кодри или Куњу; тамо је и клима блажа и лакши живот, али су та мјеста била на крајевима, изложеним нападајима с једне и друге стране, и онда је природно, што се људи нијесу настањивали тамо, него су се радије пели уз Зрнојевићки Хрт, гдје им је живот био безбједнији.

Због таквог положаја и никаквих путова живот је овдје био јако отежан. Природни излазак низ Лим није био до 1912. г. слободан; шта више, Величани су се од њега удаљавали, јер су Турци на њега много мотрили. Оно путова, што има Велика, неподесни су и за коње, те људи морају својом снагом савлађивати тешкоће у преношењу рода и сијена.

Осим насилног утицаја на стварање оваквих положаја, и пластика земљишта је унеколико упућивала људе, да бирају ове положаје. У одсуству плодних равница, благих нагиба и згодног планинског подножја, људи су бирали од једнаких, или скоро сличних, мјеста она, гдје им је живот био безбједнији и одакле су се успјешније могли борити против непријатеља.

Сва су села заснована у крчевинама, баш као и сва васојевићка. Велика се сматра као велико село, које у исто доба сачињава и племе. Почевши с једнога или другога краја Величке Ријеке, свуда су куће начичкане, да се не може разликовати граница међу појединим селима.

Само су села при Зрнојевићком Хрту одвојена од осталих Лијевом и Десном Ријеком. Села с лијеве стране Величке Ријеке до средине Зрнојевићког Хрта јесу: *Иван-Поље, Вукадинов Поток, Десан, Поткрај, Лали, Десна Ријека, Волујак, Закрш* и *Бјелице*, а с десне стране су: *Шуље, Вран-Поток, Доње* и *Горње Папратиште* и *Лијева Ријека*. Велика има свега *14 села са 314 кућа*.

Села су разријеђеног типа. Овдје нема велике раштрканости кућа, те села немају потпуно разбијени тип, нити су опет куће збијене, као што смо видјели код Мартиновића и Вусања. Овдје су куће махом удаљене једна од друге по 60—150 метара, а има мањих групица, гдје су куће међусобно удаљене по 20—50 метара. На овакав тип је утицала не само несигурност, због које су се људи радо насељавали у близину једни других, ради заједничке одбране, него и мален простор. Како је величко становништво тијесно везано међусобним родбинским везама, то су се групе кућа сродних породица више стјешњавале, што су се ове више намножавале.

Свака кућа има одмах до куће (обично испод куће) поткутњицу и нешто воћњака. Кућа се налази одмах изнад земље, да се осока од ђубрета стаче на њиве. Воћњаци су одмах уз кућу. Што су куће збијеније и поткутњице су мање, а што су разбијеније, и поткутњице су веће. По величини поткутњице даје се просудити и старост појединих насеља. Доња су насеља, према томе, старија, јер су збијенија, а најмлађа су она при Зрнојевићком Хрту. Насеља су по окрајцима разбијенија, јер се задругари при диоби исељавају даље, гдје захватају нове и поveће комаде земљишта за крчевину. Тако се то радило увијек и племе се тако, ширећи се само уза стране планина и брда, заокруживало. А како није било новог усељавања, које би било од значаја за прираштај, то је насеље расло понајвише размножавањем и диобом задруга.

Докле су Величани били под Турцима, није им била нужда за збијањем кућа, као што им је доцније то потребно било; а зашто у потоње вријеме нијесу збијали куће, а била им је потреба ради самоодбране, узрок је: 1) у особини, што сваки хоће да му је имање одвојено; 2) у томе, што земља није груписана на једном мјесту, већ је свуд подједнако расподијељена; и 3) у потреби, да се што више избјегне од погибељи, јер што би куће биле збијеније, то би од непријатељских метака било више жртава.

Поријекло становништва. У Велики има 28 братстава: *Брковићи 4 куће, Гојковићи 38 к., Голубовићи 9, Јокићи 47, Кнежевићи 17, Касумовићи 3, Лакићевићи 4, Микићи 7, Радуловићи 9* и *Симоновићи 15*, који су сви »дријетлом« (поријеклом) Шаљани; *Бошковићи 15, Вучетићи 13, Огњеновићи 8, Пауновићи 17, Радевићи 15, Стешевићи 14* и *Томовићи 17*, чија је старина из Цеклина; *Бујићи 3, Бјелановићи 7, Вушовићи 11, Вељовићи 3, Живаљевићи 15, Јовановићи 1, Лабовићи 2, Петровићи 13, Поповићи 4, Прелчевићи 2* и *Славковићи* 1 кућа.

Сви Шаљани воде »дријетло« од некога *Чере*, који је у Шаљи »пао за крв« и добјежао амо, гдје се најприје населио у дну Велике, на Иван-пољу. Чера је овдје нашао Живаље (Живаљевиће) и Петровиће, који су, према томе, најстарији. Чера је био католик, али је овдје пријешао у православље, оженио се дјевојком једног Живаља и с њом изродио седам синова, од којих су му четири умрли без порода, а од остала три сина — *Крта, Јоке* и *Ивана* воде поријекло сви Шаљани, који броје *десет братстава са 153 куће*. Од Крта су Гојковићи, Голубовићи и Брковићи, а од Голубовића се издвојио малени огранак Микићи; од Јоке су Јокићи, од којих су се издвојили Лакићевићи; а од Ивана су Радуловићи, Кнежевићи и Симоновићи; од Радуловића су Касумовићи као млађе братство.[1]) За Касумовиће се прича, да је једна жена Радуловића остала удовица, па се удала за неког мухамеданца Гарчевића у Доњој Ржаници и собом повела малог сиччића из дома Радуловића. Овог су дјетића тамо потурчили и назвали *Касум*; а кад је одрастао, повратио се браћи, гдје су му Реџепагићи дали земљу. Касум се доцније, под утицајем своје браће, покрстио; од њега су данашњи Касумовићи.

Сви се Шаљани међусобно своје, не узимају се, међусобно се помажу и чине скоро половину величког насеља; сви славе зимски Никољ-дан, а »прислужак« им је св. Симеон (3. фебр.).

Чера и синови његови имали су честе сваће с Плављанима и Гусињанима, кад су ови хтјели да ухраче Велику и приморају Величане на давање четвртине. У овим борбама Чера је, како се прича, изгубио четири сина, али су ови погинули, пошто су доста јада задали Турцима.

Миленко Гојковић, стар 64 године, броји пасове од *себе до Чере*: Миленко (он), Милутин, Гојко, Радисав,

[1]) Од Ивана су *Шаљани* и *Ракуши* у Полимљу.

Радун, Крто и Чера. Рачунајући Миленка у два паса, онда налази, да од досељења Черина (не рачунајући и њега) има седам пасова; према томе, Чера се доселио овдје прије 200 година, дакле онда, када су Клименте потиснути и када је настало мухамеданизирање плавско-гусињских Срба и Арбанаса.

Потомци Черини били су силни зулумћари; са Плављанима су се свађали и убијали; од њих су често и плијен узимали. Лабуд Гојков био је особито на гласу као аликовац. Плављани су се често пута на њега жалили Ђул-бегу Шабанагићу, гусињском заповједнику. Отац Лабудов био је врло богат човјек, и кад би год Ђул-бег позвао Лабуда на одговорност, и он би пошао код бега с пуном кесом; и како су Турци били лакоми на благо, Лабуд је свакад био оправдан. Говоре, да је Ђул-бег оградио добар дио града у Гусињу с новцем Лабудова оца.

Цеклињани произлазе од заједничког претка. Њихови преци, њих пет брата, иселили су се из Цеклинске Жупе и најприје се населили у Плавским Коритима (код Плава), одакле су се доцније раселили: *Андрија* у Биор и од њега су тамошњи *Андровићи*; *Рале* у Калудру и од њега су *Ралевићи*, а *Столета*, *Вучета* и *Пано* доселе се у Велику, гдје и данас њихово потомство живи. Од Столете су Бошковићи, Томовићи и Стешевићи; од Вучете су Вучетићи, а од Пана Пауновићи.

Браћа су имала и једног стрица, који је с њима дошао у Плав, и од њега су, по предању Величана, Ђуричани. Велички Цеклињани се своје са Ђуричанима, сматрају се као један род и до скора се нијесу међусобно узимали. Цеклињани славе 26. новембра, а послужују Ђурђев-дан. То исто славе и послужују и Ђуричани, што понајбоље доказује њихово сродство.[1])

Ђуричани у плавско-гусињској области доводе поријекло од Ђурашковића из Цеклина, а велички Цеклињани то не кажу. Како је предање код Величана уопште живо, да му се са доста поузданости може вјеровати, то ће бити понајприје, да су преци ових Величана, Ђуричана, Ралевића и Андровића пресељени из Цеклинске Жупе при крају 17. вијека, кад је Цеклинска Жупа опустјела због гладних година или због најезде Бјелица. На тај начин они би

[1]) [illegible] предање Ђуричана о свом поријеклу [illegible] Рјечка Нахија у Црној Гори. Насеља Српских Земаља, VII, с. 571.

били потомци старих исељеника из Цеклинске Жупе, а не огранци Ђурашковића.[1]) Да се може помишљати тако, наводи нас и то, што Ђурашковићи од старине славе Никољ-дан, што нема никакве везе са крсним именом ових цеклинских исељеника, и што се ни сами не сјећају, да су њихови преци икад славили Никољ-дан. Да су они потомци Ђурашковића, и ако би промијенили славу, остала би у послужници успомена на стару славу. 26. новембар нико не слави у Цеклину; то је слава старих становника, по чему се и преци величких Цеклињана могу рачунати у старо цеклинско становништво, које је, због разних узрока, исељено.

Бузићи су из Бјелопавлића; славе Аранђелов-дан.

Бјелановићи су из Трепача, изнад Берана, а даља им је старина из Црне Горе од Војиновића. Негда су славили св. Евстатију (20. септ.); сада славе св. Николу, а св. Евстатију послужују. Миле Бјелановић, стар 80 година, броји своје пасове до Бјелана, који се први доселио: Миле (он), Јово, Илија и Бјелан. Рачунајући у Мила три паса, то од Бјеланова досељења има, без Бјелана, пет пасова, што износи једва 150 година.

Вушовићи су из Скадра, славе Ђурђев-дан, а прислужбице немају. Алекса Вушовић, стар 30 година, броји своје пасове: Алекса, Обрад, Миленко, Вушо и Перо. Перо је први дошао, и од њега до данас има четири паса, што чини неких 120 година.

Вељовићи су с Косора из Куча; негда су се бавили ковачким занатом; славе Никољ-дан. Први се доселио њихов предак Вуксан прије 80—90 година. Вуксанов се син звао *Вељо*, по коме су и назвати.

Живаљевићи су из Пипера. Они и Петровићи су се први доселили у Велику. Живаљевића има у Машници, Метеху, Горњој Ржаници, Србији и Пећкој Нахији, који су се одавде, због разних узрока, »одсипали«. Славе 26. новембра, а послужују Ђурђев-дан. Изгледа, да су Живаљевићи од најстаријих насељеника у овим крајевима; њихово се име доводи у везу са свима периодама, кроз које су житељи ових мјеста пролазили.

Јовановићи су из Пећи, одакле су пресељени овамо прије 36 година, а даља им је старина из Берана, од Ашана. Славе 3. новембра.

[1]) Рјечка Нахија, с. 571.

Петровићи су из Васојевића; овдје су дошли, кад и Живаљи; славе и послужују, што и Живаљи. Кад је Велика потпала »под четвртину«, Петровићи се нијесу с тим помирили, за то су напустили Велику и предигли у Србију, гдје их данас има у Тополи и Шаторњи. Доцније су се неки од њих повратили у Суходо, на Пештери, гдје њихово потомство и данас живи. Овдје у Велики остао је био само један Петровић, именом Миленко, и од њега су велички Петровићи.

Поповићи су из Шекулара од тамошњих Поповића. Овдје је први дошао поп Митар, као парох, прије 90—100 година. И његов син Милован био је велички парох. Поповићи славе 7. јануара, а послужују Ђурђев дан.

Прашчевићи су из Метеха, род су онима у Брезовици и славе Никољ-дан; досељени су овдје прије 35 година.

Славковићи су из Метеха од тамошњих Славковића, а по даљој старини су Ашани. Дошли су овдје прије 30 година; славе 3. новембра.

Од исељених Шаљана из Велике има Гојковића у Плаву (од скоро), Касумовића у Плаву (од прије 40 година), Голубовића у Колашину (40 година), Кнежевића у Пећи (Црни Врх), Јокића у Србији, у Врањском округу (1896. год.) и Пећи (Црни Врх), Радуловића у Србији (1891. год.) и Симоновића у Пећи (10 година).

1896. године поплава је начинила силну штету, јер је Величка Ријека однијела и пијеском засула много њива. Због тога су се некоји Величани иселили. Пауновића има у Србији, у јабланичком срезу, туларској општини, гдје су се иселили послије 1896. год. Тада су се иселили у Србију и неки Радевићи и Огњеновићи. Подавно су се неки Томовићи иселили у Пећ због сиромаштине, па Вучетићи у Брезовицу на аганску земљу и у Скопље.[1]) У Србији има исељених Вушовића и Петровића, гдје су се први иселили 1891., а други 1896. год. Петровића има и у Пећи и Сврцима (бањска општина).

Величани су се махом исељавали због сиромаштине и недостатка земље, а исељавали су се понајвише у Србију, па онда у Пећ. Величанима је било нужда, да се исељавају не само због сиромаштине, него и због несрећног стања, у који их је Берлински Уговор поставио; али су толико били жарки и толико су рачунали на понос, да се никад ниједан Величанин није због тога иселио; сваки је

[1]) Од њих је и прот. [illegible] Вучетић у [illegible]

волио погинути на бранику племена, него се иселити, да се рече, е је утекао од страха.

Велика има 314 кућа. Велику већину насеља чине Шаљани (153 куће) и Цеклињани (99 кућа). Шаљани чине 48·72%, Цеклињани 31·53%, а остала братства, која су разнородна и са разних страна досељена, тек 19·75% становништва. Само тако тијесно сродство међу великом већином величког насеља могло је Величане везати једне за друге, да се узајамно бране и помажу, да братски дијеле зло и добро и да чувају понос, глас и границе свог племена.

Уопште узевши, величко је насеље младо. Живаљевићи и Петровићи су најстарији; остала су братства млађа. Највећа насеља падају у почетак и ток 18. вијека. Мало је младих досељеника, јер је земљиште било тијесно, а сигурност незавидна, те се људи нијесу радо усељавали овдје.

В. ПОЛИМЉЕ.

Особине земљишта. Полимље лежи до плавско-гусињске области; почиње од Пепића и Горње Ржанице, захвата лимску долину и завршава се Јарињом Главом, гдје се ова долина најјаче сужава. С десне су стране села *Машница* и *Грачаница*, а с лијеве *Мурина*, *Улотина* и *Луге*.

Лијеву страну лимске долине, коју захвата Полимље, затварају са запада планине *Виситор*, *Зелетин* и *Катуниште*, са истока *Сјекирица*, а са сјевера *Превија* и *Јарињa Глава*. Огранци су Виситора највише разривени ријекама и поточинама. И остале су планине и ако у мањој мјери разривене потоцима. Лимска је долина широка 3—600 метара, те је ово планинско корито, гдје лежи Полимље, велико и пространо; оно има у дужини $2\frac{1}{2}$, а у ширини скоро $1\frac{1}{2}$ сат.

Све су планинске стране покривене дебелим слојем земље; камења је на површини мало, особито на нижим падинама.

Лимске су притоке с десне стране два потока: *Кривачки* изнад Машнице и *Зорићка* између Машнице и Грачанице. Оба потока падају стрмено; лети пресахну или им воду разведу за наводњавање; носе много пијеска и камена и чине штету, особито њивама и ливадама поред Лима. С лијеве стране утиче ријека *Муринска*, која долази од Виситора и Голеша. Њен је ток и љети врло јак; ово је права планинска ријека. Ту има толико шуме, да би се разумном експлоатацијом шуме и водене снаге знатно унапређивало економско стање Полимља.

Како је Полимље између двају планинских масива, дало би се претпостављати, да је пуно ријека и потока; међутим, њих је мало, а има повише извора са јаким млазевима воде, нарочито на лијевој обали, гдје је и шума виша и гдје су планински огранци јаче разуђени.

У Полимљу се налази само мало равнице уз једну или другу обалу Лима; равнице су до саме обале и ступњевите су; ниже равнице служе за ливаде, а узвишеније за њиве. Ливаде су често изложене квару, јер Лим, кад јако надође, преплави овдје или ондје и набаца пијесак. Највећа је равница у Улотини; она се највише и уздиже.

Клима је нешто блажа него у Плаву и Гусињу. На то утиче не само ниже земљиште, него и заклоњеност од студених вјетрова. Полимље је највећма изложено јужном вјетру, који, кад духне, знатно ублажава зимску студен, а најмање источном вјетру. Близина планина увеличава хладноћу, али је и дубина лимског корита јако ублажава, те се снијег до Лима не одржи дуго.

Природни излазак Полимља је уз Лим за Плав и Гусиње и низ Лим за Васојевиће и Беране. Пут за Пећ водио је преко Сјекирице и Мокре, и био је врло отежан, а сада води уз Велику, преко Чакора и низ Ругово, куда је прокрчен добар колски пут.

Полимље је свагда било посебна политичка јединица; оно и данас чини посебну капетанију. Полимље, Горња Ржаница, Велика, Пепићи и Новшићи чини једну географску цјелину; сва су ова мјеста у долини Лима, у њедрима ријеке, које се стачу у Лим, и при странама планина, које се непосредно спуштају у Лим. Већи дио ових насеља налази се с десне стране Лима, гдје су економски услови за насељавање бољи.

Економске погодбе. Главно је занимање Полимља сточарство и земљорадња. Највећи комплекси земље налазе се у Улотини, гдје је земљиште прилично равно; за то је оно и најбогатије полимско село. Њиве и ливаде осталих села пењу се уз стране до средине планинских падина. Земљиште је прво надијељено на села, па на сеоске дијелове и братства, па и на појединце. На пространим плећатим брдима има довољно земљишта за крчење њива и ливада, али је нових крчевина све мање; оне потребују ђубрета, иначе неће да роде, а ђубрета нема, колико би потребно било. Земља је доста плодна. Скоро сва земља у Мурини, Улотини и Грачаници топи се, а у Машници и Лугама мање, јер нема довољно воде за наводњавање. Лим нема скокова, да се може његова вода искористити за наводњавање. Овдје топе вадама, баш као у плавско-гусињској области, а они који немају довољно воде за натапање, праве »зарапце« (уставе, вмо-

чила«), гдје се нејака вода скупља, па одатле на махове кроз »цифуне« (шупље, поклопљено дрво) пушта.

Од усева сију пшеницу, раж, јечам, овас и кукуруз; од воћа имају исте врста шљива, које роде и у области Плава и Гусиња. Овдје шљиве гдјекада тако роде, да се немају гдје спремити. Од шљива пеку ракију.

Од стоке се много помажу. Полимљани су се негда јаче бавили сточарством. Кад су Плављани и Гусињани ишли са стоком у Босну на зимницу, ишли су с њима и Полимљани. Онда су Полимљани имали много више стоке него сада. Са престанком силажења у Босну број стоке је и овдје јако опао, али не онако као у Плаву и Гусињу, јер су се Полимљани знали боље користити планинама. Сва села, осим Мурине, имају добре планине. Улотина има Катуниште и Зелетин, Луге—Пишево, Машница—Мокру, а Грачаница—Сјекирицу. Мурина се служи нижим бреговима Виситора. Планине су травне за летњу испашу, али Полимљани немају довољно ливаде за зимску исхрану стоке, што у многоме отежава њихово сточарење. Недостатак у житу Полимљани накнађују приходима од стоке, а тим приходима подмирују и остале своје потребе.

До 1876. г. Полимљани су у већини радили агинску земљу, с које су давали четвртину. Та подложност, која их је стављала у тешку зависност, а коју су више пута покушали одбацити, ометала је њихово економско стање. Због тога су вјечито били у несугласици с Турцима, увијек су гледали, да се отресу тог стања и за то дуго вријеме радећи за себе и за другога, стојали су само »једном ногом« у Полимљу; због тога се и није помишљало на какво јаче благостање, које би Турци увијек знали да омету. Од када се Полимље ослободило, Полимљани су знатно коракнули напријед, нарочито у подизању кућа, сточарењу и земљорадњи.

Но ипак тежак је живот у Полимљу. Тешке комуникационе линије, споро транспортовање производа, удаљеност трговачких центара, а особито недовољност земљишта за сјенокосе (у неким мјестима и за њиве) чине, да се економско стање не даје уредити, како би се желело, јер се једва добија и зарађује, колико је пријеко потребно за живот. Још кад ране јесење слане омету род кукуруза или прољећне кише род озимног жита, онда је потпуно живот још тежи, те људи морају продавати стоку, да надоместе недостатак у другоме. Такве су нероднице овдје због ћудљивости прољећа и јесени, честе, те је и то узрок

од главних узрока, што се у Полимљу не гаји више стоке; само се задржава за гајење најпотребнији дио стоке, а остало се продаје за подмирење најважнијих животних потреба.

Прошлост Кад су Клименте истиснути из лимске долине, задржали су се још неко вријеме у Полимљу изнад Јариње Главе. Кад је код Васојевића настала потреба, да се селе и у Полимље, тамо су нашли Клименте. Можда су Турци тада били истисли Клименте из Плава и Гусиња, а оне, што су били изостали, претворили у чипчије; али вјерујемо, да су се у Полимљу и даље задржали, служећи као спона између оних ка клименташким планинама и оних Климената у Ругову и даље к Пећи и Рожају. На исти начин задржали су се и Повшићани. Та је спона била у толико јача и потребнија, што је спајала два планинска масива и служила као мост за прелазак Климената од Виситора и Зелетина на Сјекирицу и Мокру. Са постепеним исељавањем Климената, Васојевићи су се постепено усељавали у Полимље; најприје су заузимали пусто земљиште, које је, без сумње, опустјело иза пресељења Срба у Сријем. Полимљани су с почетка лијепо живјели са Климентама, а Клименте с њима још љепше, јер су се надали, да ће у новим насељеницима добити савезника против плавских Турака. Али кад су се Срби у Полимљу осјетили јачи од Климената, а њихов је број, усљед наглог усељавања, нагло нарастао, стадоше, да се с њима завађају, да их убијају и гоне. Можда су их у томе помагали и Турци, јер су им се Срби чинили покорнији. Срби су успјели, да истјерају Клименте.

Живаљ је први заметнуо свађу с »Латинима« и у свађи је убио једнога, па иза њега Коматина и остали. Један пут су дјевојке из Грачанице ишле на планину, и »Латини« су их у путу задиркивали. Због овога и сличних ствари настала је свађа између Полимљана и Климената, која је трајала подуже и завршила се побједом Полимљана. Клименте, не имајући уточишта нигдје, напусте Полимље и пријеђу у Ругово, гдје и данас њихово потомство живи. За Љабане се прича, да су убили пет Климената: *Гола* на Голом Брду, *Пецира* на Пецировом Гробу, *Зеку* на Зекином Гробу и *Шабана* на Шабанагином Бријегу.

Говоре, да је у старо доба све до Лима припадало Шекулару. Кад су Клименте истиснути из Полимља, Турци присвоје Машницу, населе у њој Србе као чипчије и дадну им Мокру за планину. Шекуларци су се због овога жалили

у Скадру, а ишли су и у Цариград али узалудно. Тада су се Марсенићи из Горње Ржанице преселили у Машницу на агинску земљу, а одатле у Марсенића Ријеку, коју су Турци, по томе што су Марсенићи били њихове чипчије, присвојили.

Турци су најприје затражили четвртину од Велике; њу су, послије дуге борбе и много жртава с једне и друге стране, потчинили и приморали на покорност; а за тим су ухарачили и Полимље и осталу лимску долину. Полимљани су се свагда држали сложно; за вријеме турске владавине имали су свој посебни суд, и у племену је владао примјеран ред. И ако су Полимљани давали доходак, Турци нијесу никад живјели у Полимљу. Полимље се увијек осјећало као нераздвојна цјелина с Васојевићима, везујући своју судбу са судбом своје браће; и кад су год Васојевићи устајали противу Турака, Полимљани и Величани су им помагали, ради чега су свагда јако страдали.

У Машници и Грачаници има »латинско« гробље, које потсјећа на некадашње насеље Климената. У цијелом Полимљу нема цркве, а свако село има посебно гробље. У Мурини је једно црквиште, гдје је по предању, била црква исељеног становништва. Полимљани су, као и остали Срби у овим крајевима, славили крсна имена по 7 дана. Сада се у Полимљу слави крсно име по 1—3 дана.

До прије 80 година пећки су Турци узимали некакву царину на жито, које су Плављани, Гусињани, Полимљани и други из ових крајева куповали у Пећи. Због тога се један пут Радуле Радунов Лабан посвадио с Турцима и с друштвом убије два Турчина, па утече, оставивши коња и товар жита. Плављани, који су били с њим, а који су исто тако били кивни на Пећанце, утерају његов »карван« кући. Говори се, да Пећанци од тада нијесу узимали никакву царину на жито.

Негдје око 1871. г. неко опањка Ђола Лабана код Али-паше у Гусињу, и овај једне вечери изненада пошље војску да га ухвати и њему доведе или убије. Ђоле је међу Турцима имао пријатеља и ови му још издалека пуцањем из пушака дадоше знак, да бјежи, и Ђоле тако умакне пашиној војсци. Кад Турци нападну на кућу, Лабани заметну бој с њима и, послије упорне борбе, одбију их и седам им глава посјеку. У том је боју погинуо и један Лабан.

Кућа. До ослобођења Полимља куће су овдје биле онакве, као што су данас у Велици: мале, уске, ниске, покривене сламом, удубљене горњим крајем у земљу, са

малим прозорима. Како је онда стање било посве несигурно, а уз то су Полимљани били у већини чипчије, те унеколико зависили од милости ага и бегова, принуђени су били на грађење оваквих кућа. Турци су и Полимље седам пута палили, а живећи у таквом стању, људи нијесу имали воље, нити су прегињали, да подижу љепше куће.

Од ослобођења Полимља тип куће се знатно измјенио; са ослобођењем Полимљани су постали слободни власници имања и нијесу били изложени опасности од Плављана и Гусињана, као Величани, те су од онда стали подизати боље куће. Своје су куће подизали по угледу на васојевићке. По Полимљу још има старих »брвнача«, али их је све мање; данас превлађују боље куће. Васојевићи, који су били у залеђини Полимља, штитили су Полимљане од ослобођења, те су ови са више воље и прегнућа пошли напријед узимајући за примјер Васојевиће.

Положај и тип. Сва се села налазе с једне и друге стране Лима. *Мурина* се наставља одмах од Пепића у подножју Голеша и огранака Виситара. Село се пружа низ Лим и има у дужини 20 минута. Куће су у подножју страна; некоје се пењу, а некоје спуштају. Кроза село протиче Муринска Ријека, наводњава скоро све муринске њиве и ливаде. Вода се узима са знатне даљине и спроводи на разне стране.

Улотина се наставља на Мурину. Куће су на лимској тераси, у подножју Зелетина и Катуништа. Село се пружа у правцу Лима, као и сама тераса, а многе се куће пењу и при странама. Село има у дужини 40 минута. Обилује живим водама, којима се наводњавају њиве и ливаде.

Луге су у подножју Превије и Јарење Главе. Село се пружа низ лимску долину; некоје се куће уздижу уз стране. Луге имају мало воде за натапање.

Мурина, Улотина и Луге налазе се с лијеве стране Лима и настављају се једна на другу.

Машница се наставља од Горње Ржанице, почиње од Кривачког Потока и завршава се на обали Зорићког Потока, до Караџина Бријега. Изнад села су брда Машничко Брдо и Караџуља; куће су у самом подножју ових брда, на узвишенијим лимским терасама, а неке и при странама. Ни Машница нема довољно воде за натапање.

Грачаница се наставља на Машницу, почиње од Зорићког Потока и Караџина Бријега. Изнад села је брдо Сухаља. Куће су у подножју брда и пењу се уз Сухаљу.

Село има довољно воде за натапање. Грачаница је највеће полимско село (202 куће), захвата простор у дужини 1¼ а у ширини ½ сата; Сјекирица јој је у непосредној близини, што осигурава њен живот и развитак.

Села су уопште разбијеног типа; махом су засновани у крчевинама, а то се даје лијепо видјети у Грачаници, гдје се насеље шири уза стране Сухаље. Кућа је обично на средини имања, при крају или на горњем дијелу. До куће су њиве и воћњаци, а подаље ливаде и шуме. Сеоске су шуме издијељене. Куће су удаљене по 200—400 метара, а ријетко на растојању од 40—100 метара. У потоње се вријеме запажа, да се неки сеоски дијелови више збијају, али ипак немају тип збијености. На разбијени тип села утицале су разноврсне прилике, од којих се истичу: 1) чипчијски систем, по којему је ага подизао кућу за свога чипчију на својој земљи; 2) пластика земљишта, која је пружала могућности, да се човјек насељава, гдје је год могао; 3) искоришћавање земљишта, које је у толико јаче, у колико је човјек тјешње везан за њега; 4) особине, да се не буде другима на сметњи, нити други њему, и 5) начин живота, који је човјека упућивао, да се у јачој мјери бави сточарством.

И ако су села збијена, ипак се код неких запажају издвојени дијелови, који су мање разбијени. Такви дијелови имају посебна имена. Мурина се дијели на *Муринско Поље*, *Баћу* и *Шеремет*; Улотина на *Крушево* и *Улотину*; Машница на *Крњаче*, *Машницу* и *Карацин Бријег*, а Грачаница на *Зориће*, *Баре*, *Грахово*, *Мостину* и *Грудице*.

У Мурини живе: Гарчевићи (4 куће), Ђорђијевићи (3 к.), Зоговићи (7), Кочановићи (7), Катићи (7), Мијовићи (5), Радуновићи (5), Лашевићи (3), Ракуш (1), Раденовићи (6), Милачић (1), Јашовићи (4), Фотић (1), Савић (1), Гојковић (1) и Вучељић (1). У Мурини има свега *16 братстава са 57 кућа*.

У Улотини су: Влаховићи (17 к.), Раденовићи (3), Саковићи (1), Ђулафићи (20), Шошкићи (66), Безијовац (1), Вучељић (1) и Извмарковић (1). У Улотини има *8 братстава са 110 кућа*. Шошкићи чине 60% сеоског становништва.

У Лугама живе: Аџаћи (1 к.), Радивојевићи (1), Ђулафићи (52), Ђуришићи (2) и Славковићи (4). Свега у Лугама има *5 братстава са 60 кућа*. Ђулафићи чине скоро 87% становништва.

У Машници су: [illegible] (4 к.), Гарчевићи (18), Золовићи (14), Кроић[illegible]атине (13), Мијовићи (4), Николетићи (5), Марс[illegible], Машковић (1), Живаљевићи (11), Шамићи ([illegible]ани (1), Раденовићи (5), Безијовци (2) и Ракуп[illegible]га је у Машници *15 братстава са 94 куће*.

У Грачаници живе: [illegible]и (5 кућа), Угреновићи (6), Вуканићи (18), Перовић[illegible] Поповићи (1), Гојковићи (2), Делетићи (12), Дашић (1), Букићи (9), Чекић (1), Кострatовићи (8), Дедовићи (17), Лазовићи (2), Мијовићи (20), Радуновићи-Лабани (20), Ивановићи (3), Мирковићи (4), Лабан (1), Радивојевићи (37), Микић (1), Станковићи (18), Зечевић (1) и Коматина (1). Свега у Грачаници живе *23 братства са 202 куће*.

У Полимљу има свега *523 куће;* од ових је на лијевој обали Лима (Мурина, Улотина и Луге) 227, а на десној (Машница и Грачаница) *296 кућа*. Десни је крај насељенији, тамо је 56·6% свих насеља.

Највеће је насеље Грачаница са 202 куће, па Улотина са 110 к., Машница са 91 к., Луге са 60 к. и Мурина са 57 кућа.

У Полимљу има *55 братстава*. Највећа су братства: Ђулафићи (72 куће), Шошкићи (66), Радивојевићи (38), Мијовићи (29), Гарчевићи (22) и Золовићи (21). У Лабане спадају, осим Радивојевића и Мијовића још и Јелићи (5), Угреновићи (6), Вуканићи (18), Перовића (14), Радуновићи-Лабани (20), Ивановићи (3), Мирковићи (4) и Лабан (1). Према томе Лабана у Полимљу има 138 кућа, а то је 26·38% свих кућа, или нешто више од једне четвртине.

Од 55 полимских братстава 14 их је са по 1 кућом, 4 са по 2 к., 5 по 3, 16 по 4—10 к., 11 по 11—20 к. и 5 по 21—72 куће. Велики је број братстава са по 1 кућом (25·50%). То се тумачи млађим усељавањем из Велике и Васојевића, које се вршило до наших дана.

Поријекло становништва. Становништво Полимља је са разних страна; већину чини становништво васојевићког поријекла.

Лабани су најмногобројније братство. Лабан је био унук или праунук *Васов*, васојевићког родоначелника. Он се преселио из Лопата, из Лијеве Ријеке и населио у Грачаницу, гдје је нашао »Латине«. Имао је пет синова: *Радуна*, од кога су *Радуновићи*, *Радивоја*, од кога су *Радивојевићи*, *Маја*, од кога су *Мијовићи*, *Вука*, од кога су *Вугделићи*, и *Ивана*, од кога су *Ивановићи*. Лабан је погинуо

Село има довољно воде за натапање. Грачаница је највеће полимско село (202 куће), захвата простор у дужини 1½, а у ширини ½ сата; Сјекирица јој је у непосредној близини, што осигурава њен живот и развитак.

Села су уопште разбијеног типа; махом су заснована у крчевинама, а то се даје лијепо видјети у Грачаници, гдје се насеље шири уз стране Сухаље. Кућа је обично на средини имања, при крају или на горњем дијелу. До куће су њиве и воћњаци, а подаље ливаде и шуме. Сеоске су шуме издијељене. Куће су удаљене по 200—400 метара, а ријетко на растојању од 40—100 метара. У потоње се вријеме запажа, да се неки сеоски дијелови више збијају, али ипак немају тип збијености. На разбијени тип села утицале су разноврсне прилике, од којих се истичу: 1) чипчијски систем, по којему је ага подизао кућу за свога чипчију на својој земљи; 2) пластика земљишта, која је пружала могућности, да се човјек насељава, гдје је год могао; 3) искоришћавање земљишта, које је у толико јаче, у колико је човјек тјешње везан за њега; 4) особине, да се не буде другима на сметњи, нити други њему, и 5) начин живота, који је човјека упућивао, да се у јачој мјери бави сточарством.

И ако су села збијена, ипак се код неких запажају насељени дијелови, који су мање разбијени. Такви дијелови имају посебна имена. Мурина се дијели на *Муринско Поље*, *Баћу* и *Шеремет*; Улотина на *Крушево* и *Улотину*; Машница на *Кривачe*, *Машницу* и *Карацин Бријег*, а Грачаница на *Зориће*, *Баре*, *Грахово*, *Мостину* и *Грудице*.

У Мурини живе: Гарчевићи (4 куће), Ђорђијевићи (3 к.), Зоговићи (7), Кочановићи (7), Катићи (7), Мијовићи (5), Радуновићи (5), Лашевићи (3), Ракуш (1), Раденовићи (6), Милачић (1), Јашовићи (4), Фотић (1), Савић (1), Гојковић (1) и Вучељић (1). У Мурини има свега *16 братстава са 57 кућа*.

У Улотини су: Влаховићи (17 к.), Раденовићи (3), Сековићи (1), Ђулафићи (20), Шошкићи (66), Беаијовац (1), Вучељић (1) и Шимарковић (1). У Улотини има *8 братстава са 110 кућа*. Шошкићи чине 60% сеоског становништва.

У Лугама живе: Аџићи (1 к.), Радивојевићи (1), Ђулафићи (52), Ђуришићи (2) и Славковићи (4). Свега у Лугама има *5 братстава са 60 кућа*. Ђулафићи чине скоро 87% становништва.

У Машници су: Вулетићи (4 к.), Гарчевићи (18), Золовићи (14), Крцићи (5), Коматине (13), Мијовићи (4), Николетићи (5), Марсенићи (4), Машковић (1), Живаљевићи (11), Шамићи (6), Ђуричани (1), Раденовићи (5), Беаијовци (2) и Ракуш (1). Свега је у Машници *15 братстава са 94 куће*.

У Грачаници живе: Јелићи (5 кућа), Угреновићи (6), Вуканићи (18), Перовићи (14), Поповићи (1), Гојковићи (2), Делетићи (12), Дашић (1), Ђукићи (9), Чекић (1), Костратовићи (8), Дедовићи (17), Лазовићи (2), Мијовићи (20), Радуновићи-Лабани (20), Ивановићи (3), Мирковићи (4), Лабан (1), Радивојевићи (37), Микић (1), Станковићи (18), Зечевић (1) и Коматина (1). Свега у Грачаници живе *23 братства са 202 куће*.

У Полимљу има свега *523 куће*; од њих је на лијевој обали Лима (Мурина, Улотина и Луге) 227, а на десној (Машница и Грачаница) *296 кућа*. Десни је крај насељенији, тамо је 56·6% свих насеља.

Највеће је насеље Грачаница са 202 куће, па Улотина са 110 к., Машница са 91 к., Луге са 60 к. и Мурина са 57 кућа.

У Полимљу има *55 братстава*. Највећа су братства: Ђулафићи (72 куће), Шошкићи (66), Радивојевићи (38), Мијовићи (29), Гарчевићи (22) и Золовићи (21). У Лабане спадају, осим Радивојевића и Мијовића још и Јелићи (5), Угреновићи (6), Вуканићи (18), Перовића (14), Радуновићи Лабани (20), Ивановићи (3), Мирковићи (4) и Лабан (1). Према томе Лабана у Полимљу има 138 кућа, а то је 26·38% свих кућа, или нешто више од једне четвртине.

Од 55 полимских братстава 14 их је са по 1 кућом, 4 са по 2 к., 5 по 3, 16 по 4—10 к., 11 по 11—20 к. и 5 по 21—72 куће. Велики је број братстава са по 1 кућом (25·50%). То се тумачи млађим усељавањем из Велике и Васојевића, које се вршило до наших дана.

Поријекло становништва. Становништво Полимља је са разних страна; већину чини становништво васојевићког поријекла.

Лабани су најмногобројније братство. Лабан је био унук или праунук *Васов*, васојевићког родоначелника. Он се преселио из Лопата, из Лијеве Ријеке и населио у Грачаницу, гдје је нашао »Латине«. Имао је пет синова: *Радуна*, од кога су *Радуновићи*, *Радивоја*, од кога су *Радивојевићи*, *Маја*, од кога су *Мијовићи*, *Вука*, од кога су *Вуканићи*, и *Ивана*, од кога су *Ивановићи*. Лабан је погинуо

пред црквом у Брезовици, а убио га је неки Бућко, потурица, од кога су Бућковићи у Бијелом Пољу. Та се свађа десила на Ускрс, а догодило се због тога, што је Лабан Бућку разбио јаје. Синови Лабанови доцније су убили Бућка на мосту у Бијелом Пољу.

Сви се Лабани зову општим именом, а дијеле се на братства, која горе набројасмо. Вугделићи се, опет, дијеле на мање »трбушчиће«: *Јелиће*, *Угреновиће*, *Вуканиће* и *Перовиће*; *Мирковићи* су млађи огранак Радуновића.

Проф. Јов. Цвијић биљежи једно предање (по саопштењу Јефте Поповића), да је предак Лабана из Никшића, одакле се с мајком преселио једне гладне године и пошао у Пећ, да се прехрани. Кад су били у Лијевој Ријеци, с његовом се мајком ту упознаде Рајо, син Васов, који је раније био остао удовац, узме је за жену, сина јој задржи код себе и ожени га. Овај је доцније прогнат и населио се на Ковачевој Ливади код Мартиновића, гдје се бавио ковачлуком. Но и одавде је морао бјежати од Мартиновића и пресели се у Зориће, у Грачаници, гдје је довео собом два сина: Мија и Лабана, од којих су »данашњи Мијовићи и Лабани, који се данас убрајају у Васојевиће«.[1])

По предању Васојевића, Васо је имао три сина: Раја, Новака и Мија. Рајо је имао три сина, од којих су Лопаћани, Дабетићи и Ковачевићи. Од Лопаћана произлазе 14 васојевићких братстава, међу које убрајају и Лабане.[2]) Са овим се слаже и предање, које се чува код Лабана, према којему су Лабани потомци Васови, а никако не потичу од пасторка Рајова.

Остала васојевићка братства у Полимљу: *Делетићи* су од Ковачевића; *Зекићи* и *Кастратовићи* из Коњухе; *Дедовићи* су Божићи; *Зечевићи* и *Луцићи* су из Лијеве Ријеке; *Ђуришићи* и *Саковићи* из Сутјеске; *Тулафићи*, *Вулетићи*, *Гарчевићи*, *Марсенићи*, *Катићи*, *Кочановићи*, *Фешићи* и *Букићи* такође су из Васојевића од тамошњих истоимених братстава. Марсенићи су најприје сјеђели на земљи Оташевића у Горњој Ржаници; одатле су се преселили у Марсенића Ријеку, па у Полимље. Гарчевићи су пресељени овдје из Присоја, а Вулетићи из Коњуха.

Већина је полимског становништва васојевићког поријекла; оно износи 317 кућа, а то је 60% свега станов-

[1]) Основе за геогр. и геол. Ст. Србије и Македоније, III., 1243. стр.
[2]) Насеља Срп. Земаља II., 507. стр.

ништва. Узрок усељавања Васојевића у Полимље лежи у близини, па онда у потреби захватања што више простора ради осигурања будућности и сузбијања других усељеника. Полимље, будући у већини насељено Васојевићима, увијек је сачињавало цјелину са Васојевићима; оно је с њима одржавало везу и јединство, и стојало је под њиховом заштитом. Зато су Полимљани свагда дизали устанак, кад и Васојевићи, имајући с њима једне исте тежње: да се ослободе турског јарма и да се сједине с Црном Гором.

Остала су братства полимска досељена са разних страна; има их из Шекулара и Велике, а има их и из разних крајева Црне Горе.

Дашићи, *Јашовићи* и *Лазовићи* су из Шекулара; *Гојковићи*, *Шаљићи*, *Живаљевићи* и *Микићи* су из Велике од тамошњих истоимених братстава; *Радуловићи* у Мурини су из Горњих Села (код Берана), из Курикућа, а тако се зову по дједу Радуну. *Коматине* су дошле из Доње Ржанице, а даља им је старина из Куча, из Кривог Дола, и род су с Коматинама из области Плава и Гусиња.

Зоговићи су дошли овдје из Шекулара, а *Крџићи* из Гусиња; и једнима и другима је даља старина из Бајица, од Мартиновића, одакле су се два брата давно преселила у ове крајеве. Зоговићи и Крџићи се међусобно своје и не узимају се; славе као и Мартиновићи 7. јануара, а послужују Малу Госпођу. Њихово пресељење пада прије 180 година. Много су се убијали с Божићима, а и с Турцима. Зоговићи су најприје живјели у Грачаници, па су се доцније преселили у Машницу, гдје и данас живе.

Шошкићи су из Братоножића. Њихов се предак иселио отуда прије 180 година због сиромаштине и населио у Краљима, одакле се доцније преселио у Грачаницу. Овдје су му Клименте сметали, да слободно живи, за то се повратио у Краље, а кад су Клименте истиснути из Полимља, поново се доселио у Улотину, на агалук Шабанагића, гдје његово многобројно потомство и данас живи. Турци су Шошкићима чинили разне зулуме; једном им оплијене силну стоку, због чега три Шошкића западну отмичарима на пут и из бусије убију два. То је било 1875. г. Савић Шошкић, стар 80 година, броји своје пасове: Савић (он), Стеван, Милош, Радоје и Нико. Нико је први дошао и од њега су сви Шошкићи. Славе 6. децембра. У Братоножићима су им најближи Галићи.

Станковићи и *Лашевићи* су тако исто из Братоножића. Станковићи су се доселили овдје прије Лабана, али су се мање множили него Лабани. Славе Никољ-дан. Лашевићи се зову и *Лутовци*, јер су из Лутова, а дошли су овдје прије 100 година. Један од истог братства из Лутова иселио се у Дапсиће (Заграђе) испод Берана. Они у Дапсићима и они у Лутову славили су негда Никољ-дан, али су своју славу доцније, из економских разлога, промијенили, и данас славе Аранђелов-дан. Лашевићи и данас славе своје старо крсно име, и ако су изложени великом трошку, пошто велика већина слави Аранђелов-дан, славу свих Васојевића.

Милачићи (слава 5. XII.). *Белијовци* (23. IX.). *Вучељићи* и *Илиморковићи* су из Куча. Миловићи су такође из Куча, одакле су се најприје доселили у Гусиње, па овамо. Од кучких досељеника први су се доселили Коматине.

Николетићи су старином из Озринића. Никола, од кога су Николетићи, најприје се населио на Лијешњима, у Ровцима. У то доба су Ровчани убили некога арачлију, бега Љубовића, због чега Турци ударе на Ровца, да освете бега. У тој борби буде Никола рањен, и због тога се пресели овамо и насели се у Машници, гдје његово потомство живи. Периша Николетић, стар 70 година, броји пасове до Николе: Периша, Вукота, Арсо, Симон, Никола. Према томе досељење Николино пада прије 160—170 година. Кад се он доселио овдје, у Машници није било никога, осим »Латина«, који су доцније истиснути. Николетићи славе Аранђелов-дан, кога славе и Озринићи.

Влаховићи су из Роваца од тамошњих Влаховића, а дошли су овдје, када и Шошкићи, дакле прије 180 година. Славе Лучин-дан, као и Влаховићи у Ровцима.

Ђорђијевићи су досељени из Дробњака. Њихови су се преци прво населили у Шекулару, од којих је онамошње велико братство *Ђетковића*. Један је Ђетковић предигао од нужде у Пећ, одакле се његово потомство доцније преселило у Полимље, гдје и данас живи под именом Ђорђијевићи. Говори се, да су гладне године овдје биле честе, и да су због тога скоро сва полимска братства морала предизати у Пећ, да се прехране, па су се опет повраћала.

Раденовићи, Поповићи, Славковићи, Ракуши, Ђурачани и *Савићи* су из области Плава и сви су се доселили од нужде. Први су се од њих доселили Раденовићи, који су били с Турцима у крвној завађи; Славковићи су се доселили прије 20 година.

У Машници је живио неки *Лацевић*, који је давно од турског зулума предигао одавде.

У Полимљу нема старосједилаца, нити таквих, којима се не зна поријекло. Према томе, негдашње се полимско становништво иселило потпуно, а на мјесто његово најприје су се увукли Клименте, па данашња братства. Најстарији данашњи насељеници датирају од почетка 18 вијека. Интензивно насељавање је трајало за неких 50 година, а онда је све више слабило. Усељавање се вршило до прије 20 година; доцнија усељавања су вршена обично из области Плава и Гусиња.

На Васојевиће отпада више од половине кућа, управо 60%; на Братоножиће 16·44%, а на остале крајеве незнатан дио. По величини на свако братоножићко братство отпада скоро по 29 кућа, а на свако васојевићко по непуних 12 кућа. Остала су братства много мања. Старија су братства уопште већа од млађих.

Исељеника из Полимља нема онолико, колико из Велике. Полимљани су живјели у бољим политичким, а и економским приликама, те им није било потребе, као Великчанима, да се исељавају. У предању стоји, да су се за вријеме гладних година исељавали у Пећ, да се прехране, па су се наступајућег љета опет повраћали, да обрађују земљу и изгоне стоку на планине. На редовни повратак из Пећи у своје племе није Полимљане мамило какво богатство, него их је везивала особита љубав према свом огњишту и завичају, као и осјећај јединства с великим васојевићким племеном, с којим их је спајала крв. Ту се истиче и она особина Васојевића, по којој се они нерадо исељавају из своје матице, или, и ако се исељавају, не одмичу се далеко од свог племена, и рекао бих, да исељеници увијек желе држати везу са својом матицом. Та особина, која се у многоме ослањала на особиту снагу Васојевића, учинила је, да се Васојевићи не расељавају, да за кратко вријеме постану велико племе, снажно за сузбијање непријатеља. Иста се особина и данас запажа код њих. Они не држе, да је њима ико раван, ко им живи у сусједству; и не само старосједиоце, већ и нове придошљаке, ма одакле били, називају »Србо« или »Србљак«, а то су називи, који код њих, по њиховом схватању, имају презриво, унеколико погрдно значење.

Г. ШЕКУЛАР.

Област. Шекулар се налази на сјеверу од Велике, преко Сјекирице, на објема обалама *Шекуларске Ријеке* и њеним притокама. Шекуларска Ријека долази са Сјекирице, Пријеdола, Барица, Планинице и Мокре. Шекулар је дугачак од И—З до $1\frac{1}{2}$ сат, а широк од С—Ј око 1 сат. Земљиште је нагнуто ка западу, куда се Шекуларском Ријеком стаче сва вода у Лим. На истоку су планине *Мокра* и *Барице*, на сјеверу *Планиница*, а на југу *Сјекирица* и *Пријеdо*. Горњи дијелови планина су стрмени, унеколико голи, а нижи дијелови шумовити, мање стрмени и са дебелим слојем земље. Планине су пуне јелове, муликове и борове шуме, која се спушта до шекуларских насеља. Изобиље шуме чини, да је земљиште пуно извора, потока и ријека, што знатно потпомаже живот у овом планинском крају. Сјеверним крајем Шекулара пружају се у правцу ријеке *Митрова Стијена* и *Сјекира*, које мањи, сјеверни дио Шекулара одјељују од главне масе. Тамо је иза ових брда село Ровца, чија се вода слијева у долину ријеке Калудре.

Планинске су стране покривене земљом, а само се гдје-гдје промаља из земље по која стијена.

Земљиште је пуно воде. На Мокрој има и неколико малених језера, у која се стаче вода од великих сњежних маса. *Спалевића Ријека* је највећа притока Шекуларске Ријеке, она долази са Сјекирице и Пријеdола. Шекуларска је Ријека свој ток удубла за неколико стотина метара, обале су јој врло стрмене и високе, те је приступ к њој отежан, а само се на извјесним мјестима може доћи до ње. Доњи ток њен зове се *Марсенића Ријека*, и под тим именом утиче у Лим.

Како је земљиште пуно воде, то се скоро све даје топити. Свуда су спроведене ваде, којима се вода брзо и лако спроводи на велике даљине. То је један од најбољих услова за живот, али, како је Шекулар у непосредној близини планина, које су зими прекривене дебелим снијегом, пролећа су и јесени често пута ћудљиви, те се усјеви на вријеме не засију или их рана јесења слана уништи. Ово нарочито важи за горња шекуларска села, која су заснована у крчевини јелове шуме.

Шекуларске су планине простране, али до 1912. г. велики њихов дио припадао је Турцима. Око Мокре било је често крвавих свађа. Турци су тамо били подигли неколико караула ради одржања својине на Мокрој, али су Шекуларци свакад косили своје ливаде и убијали се с Турцима; Мокру су држали и бранили по цијену свога живота. Остале шекуларске планине јесу: Сјекирица, Лијепи До, Пријеdо, Брајаница, Шекуларска Ријека, Алајково Брдо и Глођија.

Шекулар је негда захватао много већи простор. Његове су границе биле, почевши од Ровачког Брда, преко Побјенића у Лим више Доње Ржанице, затим уз Лим до Машнице, па на Пријеdо више Велике, преко Ваганице, Дудића Ријеке, Алајкова Брда, Глођије, Калуђерских Капа и Сјекире (више Калудре) на Ровачко Брдо. У старо доба је Шекулар био тако моћан, да је своје име и власт наметнуо цијелој зимској долини, која се онда звала »Војводина Шекулар«. Са опадањем моћи опадала је и величина Шекулара, и тај се процес вршио до данашњег дана.

У Шекулару нема равница. Сва је земља за обрађивање при стрменим странама, плећатим брдима и таласастим бреговима. Мало је земље до ријечних и поточних корита, за то ријеке и потоци не чине штете њивама.

Шекуларска је клима као и величка. По горњим дијеловима Шекулара, који су у додиру са планинским вијенцем, управо увучени у подножја јелове шуме, пада велики снијег, који се дуго одржи. Шекулар је највише изложен западном, па онда сјеверном вјетру, што климу чини још оштријом. Долина Лима нимало не ублажава шекуларску климу, јер је Шекулар од ње ограђен великим брдским хрбатима, који се низ Шекуларску Ријеку спуштају у Лим. Осим тога, Шекулар је знатно удаљен од Лима и дубоко је увучен у пространа планинска њедра путем ријека и потока.

Пошто је земљиште нагнуто к Лиму, тамо му је и природни излазак. Од Лима је уз десни хрбат Шекуларске Ријеке спроведен за Шекулар доста добар крчаник, а одавде даље преко Мокре и Алајкова Брда низ Пећку Бистрицу за Пећ. Пут преко планина зими је због великог снијега затворен, а до 1912. г. скопчан је био са опасношћу по живот, јер је водио низ Ругово, гдје живе познати зликовци.

У област Шекулара спадају села: Спалевићи, Јашовићи, Рмуши, Лекићи, Орах, Маслари, Улица, Ћетковићи, Мезгаље и Рођца. Шекулар се од старине сматра као посебно племе; он је увијек живио одвојеним животом; на то га је упућивала старина, коју има Шекулар и сам географски положај.

Економске прилике. Шекуларци се занимају земљорадњом и сточарством. У племену нема довољно земље за подмиривање животних потреба. Унутрашњост племена је издијељена на села, а само су племена у заједници. Села на ободу племена имају довољно простора за проширивање; но то је проширивање отежано и бескорисно, јер је потребно уништавати читаве јелове шуме, а опет се не добива много, јер је тамо, на ободу клима планинска, па усјеви често пропадну. Унутрашња села постају све збијенија; тамо је сваки комад погодна земљишта претворен у њиве и ливаде, или се једнако претвара да се ту не може помишљати на проширење. Унутрашња села не помишљају на крчење земљишта при планини, јер им је то земљиште удаљено; осем тога Шекулар је сачувао особину, да се братства групишу у близини, за то се људи нерадо исељавају даље од матице. Интересантна је појава код Шекулараца, да се радије исељавају из свог племена далеко у други крај или племе, него ли из свог села у друго шекуларско село.

Шекуларци су увијек били слободни имаоници. Не зна се, да су икад давали Турцима харач или какав доходак. Зна се само, да је Мезгаље било беглук Али-паше Шабанагића. У предању стоји, да су Шекуларци добили у врло старо доба од неког султана ферман за учињене заслуге, по коме су били ослобођени и од десетине цару и од четвртине агама. Сви Васојевићи, који су у непосредној близини са Шекуларом, давали су четвртину, а Шекулар је није давао, и онда се, зацело, мора помишљати, да су Шекуларци негда учинили султану знатних услуга, које су им

и доцније признавате, и због којих су уживали такав изузетан и привилегисан положај.

Шекуларци су имали простране планине, али су им Турци с једне стране, а Клименте с друге отимали једну по једну, докле су их тако стијеснили, да им је живот био отежан. Двострука борба с Климентама и Турцима трошила је снагу Шекулараца и угрожавала живот и опстанак, те су се исељавали у друге крајеве. Отпорна снага Шекулара је постепено слабила, због тога је био у сталном опадању, економско му се стање непрестано реметило и границе су му се све више сужавале. То стално слабљење Шекулара вршило се све до ослобођења 1878 г.

Кад су Шекуларци посиједали много планина, држали су силну стоку, и онда им је сточарство било главно занимање; од стоке су подмиривали скоро све своје потребе. Шекулар је био напредан и богат, јако, силно и на далеко чувено племе. Али са губитком планина остали су и без потребних услова за живот; од тада су се више одали земљорадњи; настали су, да крче шуме и ливаде за засијавање, а мање су гајили стоку, јер не само што нијесу имали љетње испаше, него ни ливада за кошење сијена за зимску исхрану.

Кућа. Шекуларске су куће, у главноме, типа васојевићких; саграђене су при страни или бријегу и обично на два спрата; горњи је спрат нешто укопан у земљу и дијели се на собу и »кућу«; у »кући« гори ватра и она почива на цјелици, а соба је на изби. Доњи је спрат обично од камена а горњи од брвана. Куће су обично мале, собе уске и ниске, прозори толики, да се глава једва може провући; покривене су сламом (то су »сламењаче«), штицом или шиндром (»шиндраче«). Преко сламењача претурене су с обје стране дугачке и тешке мотке (љемези), да чувају кров од вјетра. Кров се горе сужава и завршава ивицом, на чијим крајевима стрше дугачки рогови. Пред кућом је обично вајат.

Око куће се налазе разне сухоте за стоку и другу потребу; пред кућом је обор и кроз њега се улази у кућу; а до куће је нешто воћњака, обично неколике врсте шљива.

У потоње вријеме куће се унеколико поправљају, али не онако брзо и опипљиво, као што се то запажа у Васојевићима. Томе су узрок, уз сиромашно стање, и рђаве климатске погодбе, па несигурност, која је долазила од непосредног граничења с Турцима, с којима су увијек у завади били.

Положај и тип насеља. Шекулар се спушта уском долином Шекуларске Ријеке и насеља се по једној и другој страни пењу к планинским вијенцима уз плећата брда и благе стране. Шекуларско је насеље старије, а како нема довољно погодна земљишта за ширење, оно се спуштало и у долину Шекуларске Ријеке.

Шекулар је планинско мјесто; окренут је к западу и изложен западном и сјеверном вјетру, који су овдје врло хладни. Земљиште је прилично нанешено, за то насеља нијесу заклоњена од истока и југа. Вијенци околних планина су удаљени, зато јужни вјетар и сунце слободно продиру, а то у многоме ублажава климу и олакшава зимски живот.

Насеља се налазе до испод густих јелових шума; у потоње се вријеме поједине куће увлаче и у саму шуму. Доња се насеља спуштају ниско. Шуме су средином племена потпуно искрчене и насеља се додирују, те је граница између појединих села једва примјетна.

Положај шекуларског насеља личи уопште на сва васојевићка насеља, која се налазе на плећатим брдима. На овакав положај понајвише је утицала пластика земљишта, па онда особина народа, по којој се врши насељавање у близини својих сродника, без обзира на то, да ли ће ту бити погодности за живот.

Спалевићи се налазе с обје стране Спалевића Ријеке, на стрменим бреговима и странама Приједола и Сјекирице. Куће се граниче густом јеловом шумом, која се мјестимице увлачи у село.

Јашовићи су испод Спалевића, а налазе се с обје стране Шекуларске Ријеке. Куће су подигнуте при стрменим бреговима; некоје се дижу високо, а некоје се спуштају до ријечног корита.

Рмуши су на И. С. И. од Спалевића; налазе се на присојној страни огранака Планинице и Барица.

Лекићи се простиру испод Рмуша, на благим странама и брежуљцима. Село се налази на висини између Спалевића и Јашовића.

Орах је испод Јашовића; куће су с обје стране Шекуларске Ријеке, спуштају се до корита и пењу уз стрмене стране.

Маслари су с десне стране Шекуларске Ријеке, на планинском таласастом положају; горњим крајем додирују Лекиће а доњим се наслањају на Улицу.

Улица је ниже Маслара, тако исто на таласастом земљишту. Улица се сматра као центар Шекулара; ту су хanови, а ту се врше и племенски скупови.

Ђетковићи су испод Улице, нешто к сјеверу, и ограђени су ивичастим стјеновитим вијенцима, који се одатле, у виду једног стрменог ланца, спуштају у Лим.

Рмуши, Лекићи, Маслари, Улица и Ђетковићи наслањају се једни на друге и, почевши од Планинице и Барица, постепено се спуштају. Ова су села више присојна, док Спалевићи, Јашовићи и Орах леже на осојним странама, гдје су јако заклоњени од сунца. Прва су села по постанку старија, а то се види и по томе, што су шуме на близини јако уништене.

Мезгаље је на дну Шекулара и удаљено од племена, а *Ровца* су на сјеверу преко Митраве Стијене и Сјекире, тако исто прилично удаљена.

Села су разбијеног типа. И старија и млађа насеља су заснована у крчевинама. Свака се кућа налази при крају или на средини имања. Племе се ширило намножавањем; нова су насеља подизана одмах до старих. Тај се процес и данас врши. У Спалевићима, па онда у Јашовићима, Лекићима и другим селима, јасно се запажа, како се насеље шири, продирући у шуму на разним тачкама. Ово се продирање с почетка запажа као лазови, који се овдје ондје увлаче у шуму, а доцније се насеље, даљим насељавањем и ширењем, заокругљује и добија облик цјелине, односно *краја*, који се издваја и претвара у посебно село.

Куће су растурене без реда; растојање је међу кућама велико, а мало је таквих, који се приближују на 100 метара. Главни је дио имања у непосредној близини куће, а поједини дијелови су удаљени и измијешани са сеоском земљом и ливадом. Њиве су обично ограђене врљикама, а нарочито оне, које су уз кућу. Типови села у Шекулару су, уопште, исти са онима у Велики, Грачаници и Васојевићима. На овакав су тип утицали исти услови, који и по именованим крајевима, а нарочито: 1) земљиште које је било такво, да је човјек могао свуда раскрчити довољно земље; 2) особина, по којој је сваки хтио, да има особак, да ником не смета, нити да му ко смета, и 3) насељавање, које се овдје у велике врши.

Живот је у Шекулару отежан. Летина често омане. До данас се овдје није могло држати довољно стоке, јер су Турци отежавали искоришћавање шекуларских планина,

а и овдје је, као и по свим околним мјестима, сточарство исто тако важно и корисно занимање, као и земљорадња. Што се не добија од земље, добија се од стоке; али како сточарство није напредно, то се у животу Шекулараца осјећа много тешкоћа.

Постанак племена и порекло становништва. Шекулар је једно од најстаријих српских племена у овим крајевима; он има засебну прошлост, јер, по причању Шекулараца, постоји још од битке на Косовом Пољу. Као највиђенија личност сачувана је у предању *војвода Петар Шекуларац*. Ако је вјеровати предању, Петар је био савременик косовске битке, а како је он, у исто доба, и родоначалник шекуларског племена, онда је и племе толико старо. За Петра се каже, да је био војвода, и по томе се Шекулар звао »војводина«, чије су границе, онда, биле од Вјетрника до Буђева и Паклене више Пећи. Шекулару је, по томе, припадала сва беранска равница, која се још зове и *Равни Ас*, и Шудикова. Ушљед турског насиља и клименташких упада Шекулар се стијеснио и свео на слив Шекуларске Ријеке, гдје и данас постоји.

Кад је била битка на Косовом Пољу, Петар је, по предању, повео Шекуларе у помоћ кнезу Лазару и понио војсци тајин у хљебу и печеном месу. На Косово је стигао тек сјутра-дан, кад је битка већ била свршена. Видећи српски пораз, Петар се предаде Турцима, јер није могао умаћи, и даде им тајин, који је био понио за Србе, наглашујући, да је тај тајин био спремио једино за Турке. Бајазит га је за то наградио ферманом, написаним на зечјој кожи, у коме је било записано: да Петар и даље остаје војвода и старјешина у Шекулару; да га у томе звању наслеђује потомство, и да Шекулар не даје никоме никаква харача.

Неки причају, да је Даша Шекуларац (потомак Петров) дошао у помоћ кнезу Лазару на Косово Поље и погнао стоку за тајин, а не Петар, и кад је дошао у Пашине Кланце, код Пећи, сусрете Јанка Сибињанина, гдје бежи с Косова Поља; његове су мазге биле потковане наопако, да би од Турака сакрио траг. Јанко је казао Даши: »пропаде царство, пропаде нам и господство«, па посавјетова Дашу, да пође Бајазиту и да му се покори. Даша са Шекуларцима, на тај савјет, пође Бајазиту, покори му се, даде му стоку, намијењену за тајин Србима, и замоли га, да њега и његове, а осим тога и једну његову одиву на Загорју, ослободи сваког данка. Бајазит им је са-

повољио и дао им берат на то. Оно мјесто код Паклене у Пећи, гдје се Даша сусрео с Јанком и дочуо за српску погибију, зове се *»Кукавица«*, и прича се, да је Даша (односно Петар) *закукао*, кад је чуо за српску пропаст.

Добивеним ферманом Шекуларци су ослобођени били не само од давања харача, него су њим биле, како причају, обиљежене и границе шекуларске, а оне су обухватале сав простор од Вјетрника до близу Пећи. Но Турци нијесу дуго поштовали привилегије, које је ферман давао Шекуларцима, него су им стали откидати комад по комад земљишта и силом узимати доходак и десетак. Шекуларци нијесу били моћни, да се боре с јачом силом и да се одупиру на свим странама, за то су били принуђени на попуштање и повлачење. Али кад турски зулуми превршише мјеру, онда Шекуларци послаше у Цариград Нику Даничина Лекића, Витка Кукаља (Маслара) и Милована Живковића, да се жале султану и да траже други ферман, којим ће се обновити и потврдити њихово право, добивено првим ферманом. Делегати су собом повели и једнога Ђетковића, који је био »адум« (ушкопљеник), да га дарују цару. Цар их је примио лијепо и дао им је други ферман, којим им је потврдио ранија права, с тим, да им се поврати све, што су им Турци на име дохотка и десетка узели. Султан је од ових примио Ђетковића у дар. Кад су у повратку били код Дрима, починули су и заспали, и ту им неко украде ферман. Одатле се двојица од њих поврате у Цариград, а трећи друг остане ту, чекајући их; кад су дошли код султана, пожале му се, да им се трећи друг утопио у Дрим, а с њим и његов ферман, па га замоле, да им даде други; и султан им даде други ферман.

Кад се изаславство повратило у Шекулар, Турци су морали по свом ферману повратити Шекуларцима све, што су од њих узели били у име четвртине и десетка; а тога је било толико много, да су Турци, ушљед тога, јако осиромашили. Прича се, да су турска дјеца плакала и мајкама искала, да им дају што год, да присмоче с хљебом, а оне су им зборила: »Мучите дјецо! Све понесоше шекуларски кнежеви, они крмци«.

Овим украденим ферманом користио се, како кажу, неки спахија из Пећи, који га је, по својој прилици, откупио од зупежа. Спахија је присвојио Мокру, и Шекуларцима је давао под травнину. Један пут му Шекуларци одрекоше давање травнине, јер је Мокра, по њиховом другом ферману, припадала њима, и спахија је онда продао ову

планину неком Ачку Вусаљину за 12 ћеса. Због овога су Шекуларци ишли у Скадар, да се жале везиру, и везир је, с обзиром на њихов ферман, ријешио, да Мокра остане Шекуларцима.

Ферман, који су Шекуларци имали, не зна се, гдје је. Шекуларци су се много исељавали, и на тај начин он је изнешен из племена. Говоре, да се је дуго чувао код породице Протића у Пећи, а сада да се налази код Микерића или Грујића у Србији, који су се скоро иселили из Гораждевца.

Као потомци Петра Шекуларца помињу се: *Вук Љевач*, *Даша* и *Комнен барјактар*. Вук Љевач је био поглавар Шекулара за доба Шћепана Малог (1767—1774). Тада је Кариман-паша из Пећи, кад је Црна Гора била нападнута од стране турске и млетачке војске са три стране, затражио од Вука, да му дозволи проћи с војском преко Шекулара пут Црне Горе; али му је Вук одбио захтјев и ставио се на страну Црне Горе. Овим поступком Вуковим изазван је гњјев Кариман-паше, за то овај удари с војском на Шекулар и прегази га. Вук се, не могући одољети јачој сили, сакрио са неколико Шекулараца у пећини Жољевици, изнад Трешњева и Забрђа. Кариманова војска пороби Шекулар, па нападне Вука с друштвом и присили га на предају. Тада је Вук са 40 друга био отпремљен у Цариград султану у дар, а остало шекуларско робље буде растурено на све стране.

Вук је живио у Цариграду дуго. У то доба неки Арап позове султана на мегдан, и султан нареди, да се по царству тражи ко ће га замијенити, но нико се не усуди, да с Арапом подијели мегдан. Кад је Вук дочуо за то, сам се понуди за царева заточника; и кад је пошао на мегдан, дадоше му, добра коња, да с коња дијели мегдан, али га је он одбио и рекао: »његово (Арапово) је звање (на мегдан), а моје је бирање«. Вук је био *љевач* (зато је тако и прозват); у десној руци је носио дренову тољагу, а у лијевој сабљу. Борба је била пјешице. Кад је Арап замахнуо сабљом, Вук му је одбио ударац тољагом, а сабљом махнуо и посјекао га. За учињену услугу цар му је дао, што је затражио: да Шекулар не даје четвртину ни десетак и да се све робље, које су Турци повели из Шекулара, поврати натраг. Говоре, да се тада све робље повратило у Шекулар, а само су у Тетову остале двије жене Љубица и Јелица, које су се седме године повратиле.

Кад су Клименте у овим крајевима били силни, отимали планине, убијали и чинили насиља, са Шекуларцима су живјели у великој зађеви; управо, с њима су се највише свађали и борили, јер су им Шекуларци са својим пространим планинама стојали на путу за продирање. Мокра је била у рукама Шекулараца, а пут Климената имао је бити преко Мокре, зато су се ту и догађале многе крваве битке између њих. Један од најкрвавијих догађаја из борбе Шекулараца и Климената био је негдје у средини 18. вијека. Тада су 64 Клименте ненадно напали на шекуларске катуне на Мокрој, оплијенили скоро сву стоку и побили 31 чобана. На том мјесту и данас стоји побјено мраморје. Кад је глас о овој погибији стигао у Шекулар, онда Вук Љевач, Даша и Комнен барјактар са Шекуларцима поћерају Клименте и пристигну их. Вук их је на Приједолу пресјекао и ту се сусрио са клименташким поглавицом Вуклом и убије га. Комнен са осталом дружином побије се с Климентима по Сејдову Долу и изнад Велике у Цикуши и све их до једнога потуче. То се мјесто од тада назвало Цикуша, јер су рањени Клименте на томе мјесту од болова *цикали*. Од Климената је само утекао поглавица Иван са једним другом, али Вук и њега стигне у дну Велике и погуби га. То се мјесто од тада прозвало Иван-Поље.

Кад је Шекулар био поробљен од Кариман пашине војске, Вук Љевач одведен у ропство и скрхана снага Шекулара, Клименте сташе све више нападати шекуларске чобане и отежавати живот Шекулараца. Шекуларци ослабљени, а не имајући ни од куда помоћи, пристану на умир с Климентама. При умиру Клименте су задужили Шекуларце са 71 крви и ране, које су Шекуларци остали дужни; и за овај дуг Шекуларци су се обвезали од сваке куће давати Климентама годишње по 20 ока пшенице и једну овцу. Тада су Клименте узели од Шекулараца »у намир« сву »потурну (стару) гвожђију«, као раонике, косе, српове и др., да Шекуларци немају од чега правити оружје. При овом умиру ухваћена је »беса« и узети су од Шекулараца »дорачи« (јемци), да се неће мир нарушити.

Кад је Вук Љевач дошао из ропства у Орах, гдје му је била кућа, баш тада Клименте појаве туда стоку, коју бјеху од Шекулараца узели, као годишњи данак за дужне крви и ране. Кад казаше Вуку у чему је ствар, он се јако наљути, што је Шекулар дошао до тога, да даје арач Климентама. Он је имао два сина, а ту му се десио и сестрић.

који је на Горњих Села био дошао, да види ујака, и Вук их прекори: »Да сте се »турили« на мене, не бисте пусили, да Шекулар даје арач Климентама«. Синови и сестрић, прекорени, похитају у претијец Климентама, и не гледајући на ухваћену бесу, ријеше се, да погину или да поврате стоку, и тако да сперу срамоту са себе и Шекулара. Вук их пусти, те пођоше, али се побоја, да не нагину лудо, па и сам пође у претијец Климентама, али другом страном, и први од њих изађе на Кострешу, на Преслану, а у толико дођу и они. Ту Вук савије двије букве преко пута у виду облука, као знак, гдје ће ударити на Клименте, па с момчадма западне у бусију. Кад су Клименте виђели савијене букве преко пута, рекоше: »Овакве је »лишане« правио Вук Љевач, докле је био жив«. (Мислили су, да је Вук умро у Цариграду, јер се је такав глас био пронио). Вук им се на ове ријечи јави, па с друштвом удари на њих и убије два, Кику и Крку, а остали утекоше и оставише стоку. Ту се и данас виде два гроба и зову се Кикин и Кркин гроб. Овдје је Вук заробио и једну клименташку дјевојку, којом ожени унука.

Клименте хтједоше да се свете Шекуларцима за прекршену бесу; но Шекуларцима није било до свађе и оправдаше се, да нијесу учинили то Шекуларци, него Горњоселани (пошто је ту био Вуков сестрић из Горњих Села). Клименте тада нападну на Горњоселане 3. новембра, на дан славе свих Ашана, но овима притеку у помоћ сви Ашани и Шекуларци, и Клименте буду јако разбијени на мјесту, које се од тада назвало Крчево.

Унук Вуков, муж оне заробљене дјевојке из Климената, умре рано, оставивши након себе малога синчића; његова се жена доцније преселила у род и повела сина собом; она се тамо удала за једног богатог Клименту, задржавши код себе сина од првога дома. У другом браку није имала дјеце, и кад јој умре и овај муж, њен син од првога дома наслиједи богато имање свог очуха и остане у Климентима. Од њега су *Лехчани*, велико клименташко братство.

У предању се свака важнији догађај доводи у везу са именима Вука Љевача, Доше и Комнена барјактара. Како се зна, да је клименташка снага у овим крајевима знатно опала у половини 18. вијека, када је, од прилике, живио Вук Љевач, онда се може с правом мислити, да су се ови догађаји одиграли раније, на прелому 17. и 18. вијека, кад је њихова снага била најјача и у пуном јеку.

Ако је, збиља, тачно, да је Љевач главни јунак и најистакнутија личност у овим догађајима, онда је Вук живио раније, а не у доба Шћепана Малог. Позната је мана нашег народа, да све важније догађаје веже за имена главних хероја својих, приписујући њима сва витештва, која су у народу почињена. Ово је имало и јаког васпитног и моралног значаја за млађе нараштаје.

Шекуларци нијесу давали четвртину све до 1862. г., када су Турци подигли град у Беранима и јаче потчинили све ове крајеве. Бивало је, да су им Турци силом нануђавали десетак и четвртину, али су се Шекуларци увијек борили противу тога и нијесу давали агама и беговима да долазе код њих и утврђују власт. И Азани, код Биора, нијесу давали четвртину. У предању стоји, да је у Азанима била удата сестра Петра Шелуларца, па, кад је добио ферман, да Шекуларци не дају арач, измолио је у цара, да и његов сестрић не даје никоме никаква дохотка са имања. Можда је било и више села са тим привилегијама.

Од значаја је изузетност племена Шекулара. Послије Велике Сеобе Срба у овим крајевима постају чипчије, који дају агама четвртину, а Шекуларци не само што не дају, него су неким раније стеченим правом ослобођени тога.

Ово изузетно стање Шекулара доводи на мисао, да су Шекуларци заиста некада учинили Турцима знатних услуга, те су не само били ослобођени арача, него се Турци никад не уселише међу њих. Сумњамо, да је таква услуга могла бити учињена за доба косовске битке или за доба војевања Јанка Сибињанина; то је морало бити много доцније. Срби су у овим и дотичним крајевима највећма страдали у 17. вијеку, кад је Аустрија неколико пута покушавала, да међу хришћанима подигне буну противу Турака и да ослободи Балкан. Сваки је њен покушај пропадао и њена се војска, претрпевши неуспјех, повраћала натраг, остављајући Србе на милост и немилост Турцима; а пошто су Срби увијек први и радо пристајали уз ћесарску војску, то су они били изложени најстрашнијим гоњењима. То је и довело Србе до Велике Сеобе, иза које су ови крајеви опустјели.

Чини се, да услуга Шекулараца, учињена Турцима, пада у 17. вијек, у доба наступања аустријске војске и гоњења Срба. Прва услуга, коју су Шекуларци могли учинити Турцима, била је та, да се нијесу удружили с ћесаровом војском, него остали неутрални; друга је услуга могла бити, да су се исправно држали према Турцима и

у покрету хришћана остајали турски пријатељи, и трећа услуга, да се нијесу иселили у Аустрију са патријархом Чарнојевићем. Све би ово јасно потврдило пријатељство Шекулараца према Турцима и султану, а на основу такве доказане вјерности и привржености могли су добити од султана берат, о коме смо већ говорили. Остатак народа у овим крајевима урачен је одмах послије Велике Сеобе Срба, а Шекуларци тада добијају право, потврђено султановим бератом, да су ослобођени тога, и према томе наша претпоставка добија већу тачност, *јер само за те или сличне услуге Шекуларци су могли добити право на слободно властиштво и бити постављени у ред слободних имаоника, које су право само Турци могли имати.*

На овакав изузетан положај Шекулара могао је утицати и географски положај. Племе је удаљено од лимске котлине и налази се у планинском њедру, које је споредним планинама одијељено и одстрањено од осталих насељених крајева. На основу тога Шекуларци су могли лакше избјећи и одбити сваки покушај, да и они буду увучени у борбу с Турцима, а и сваки покушај, да се насилно приморају, био је ризичан и отежан, јер је племе врло неприступачно. Лако је могуће претпоставити и то, да су Шекуларци у оно доба имали паметне старјешине, војводу Петра или кога другог, који су знали моћ турску, па се приликом упада аустријских нијесу упуштали у авантуре, нити своје племе излагали опасности. Шекуларци су, видећи, да им нема помоћи ниоткуда, а помоћ, коју им указује Аустрија, да је недовољна и слаба, приморани били, да воде посебну, себичну политику, која ће им, по њихову мишљењу, донијети највише користи.

Шекулар је имао и своју самоуправу, која је постојала од постанка племена па до ослобођења. Осим Петра Шекулараца, који је носио војводску титулу, не помиње се ниједан војвода. Можда је Петар био самозвани војвода, које му је признато као чувеном и храбром човјеку. Њему су се Шекуларци покоравали; они су о њему сачували много лијепих прича, те га и данас с поштовањем спомињу. Петар је унеколико био независан господар Шекулара, баш као што су то били стари властелини српски. Петар је имао и своју цркву у Улици, на чијем је темељу подигнута нова црква од луча, коју су Турци, приликом шекуларског устанка 1852. г., сагорели.

Послије Петра помињу се као истакнуте личности: Вук Љешевић, Дашо и Комнен барјактар. Они воде Шекуларце у борбу противу Климената, бране и заступају племе пред турским властима, заузимају се за добро опште и истичу се као храбри и ватрени племеници, који воде бригу о напретку племена, будно чувајући племенске светиње. Они су радили по угледу на војводу Петра.

За све вријеме Шекулар је имао своје кнежеве; кнежеви су судили и расправљали све унутрашње размирице и послове. Шекуларци су се увијек нагађали пред својим кнежевима и никад нијесу потражили турски суд, јер су знали, да им он не може удијелити правду, нити бити од користи. Који би се усудио, да потражи код Турака правду, сматран је за издајника и одпадника. Кнежеви су били народни избраници; народ је бирао само најбоље људе, да руководе његовом судбином. Зато су кнежеви сматрали за особиту част, што их народ истиче, а зато су и судили право, по души и здравом разуму, а никад пристрасно. Народни суд би непоштеног кнеза осудио и збацио, а то је била казна над казнама. Од кнежева се и данас спомињу као највиђеније личности: поп Лито Живковић, Вук Дашић, Велимир Маслар, Лабуд Живковић и др. Кнежеви су мирили и међусобна убијства и Шекуларци су такав умир свето поштовали.

У Шекулару има три црквице: у Ораху, Масларима и Мезгаљу. На тим мјестима су негда постојале мале црквице, али су их Турци, за доба похода Кариман-паше, срушили.

У потоње вријеме Турци су стали, да праве зулуме и Шекуларцима. Мезгаље је било урачено, па су Турци пружали руку и на Шекулар. Васојевићи су стајали под турским насиљем, за то су више пута подизали буну, да се ослободе. Кад су Васојевићи подигли устанак 1852. г., Шекуларци су се удружили с њима, да се заједнички ослободе. Тада су с васојевићким главарима пошли из Шекулара на Цетиње: поп Василије Живковић, Лабуд Рмуш, Петар Маслар, Радун Дашић, Радојко Дашић и Милош Живковић. Изасланство је молило књаза Данила, да помогне Шекуларцима у борби за ослобођење и ставило је племе под његову заштиту. Како је књаз Данило и сам помагао и потпиривао овакве устанке, то он прими васојевићке и шекуларске прваке, одушеви их за борбу, обећа им помоћ и у Шекулару наименује за главаре: попа Василија за капетана, Лабуда Рмуша, Стевана Маслара и Алексу Ђетковића за стотинаше, а Петра Маслара за барјактара. Ово подузеће шекуларско није успјело и Шекулар је и даље

остао под Турцима. Васојевићи су нешто доцније били ослобођени, а Шекуларци сада искусише велика турска звјерства; од тада па до ослобођења 1878. год. Шекулар је више пропатио него за цијело вријеме раније. Турци су били озлојеђени због ослобођења великог племена Васојевића, па су се окомили на Шекуларце, Полимљане и Величане, да им убију сваку наду на ослобођење и онеспособе за макакву акцију. Године 1875. Шекуларци су поново подигли устанак, када и остала српска племена на граници Црне Горе, и послије дуге борбе, коју је водила Црна Гора с Турцима, били су ослобођени и присаједињени Црној Гори.

Поријекло становништва. Већина шекуларског становништва води поријекло од војводе Петра Шекуларца. Као директни потомци војводе Петра спомињу се Вук Љевач, Даша и Комнен барјактар; ови су живјели у доба борбе с Климентама, а то је могло бити прије 200 година. Вук је имао синове: *Милана* и *Ивана*, а синови овијех били су: *Живко*, *Јашо* и *Бракоч*, од којих проистичу данашња братства у Шекулару: *Живковићи*, *Јашовићи* и *Бракочевићи*, који броје укупно 90 кућа. Огранак Живковића су *Поповићи*. Од Даше су *Дашићи*, *Рмуши* и *Булићи*, који имају заједно 80 кућа, а од Комнена су *Спалевићи*, *Лекићи*, *Мазари* и *Кекићи*, којих има 93 куће. Потомство војводе Петра броји данас у Шекулару *263 куће*; оно насељава сва шекуларска села осим Ђетковића, Мезгаља и Роваца. Сродство између Петрова потомства и данас се чврсто одржава. Потомци Вука Љевача се до данас не узимају међусобно, а тако исто ни потомство Дашино и Комненово. На тај се начин одржавала и одржава тијесна веза, љубав и заједница, која је везала људе и у злу и у добру. Та општа етичка црта јаче се одржавала ондје, гдје је народ био изложен неким несрећама, по чему се даје судити, да је то заједница патње и зла, које је пријетило, али у исто доба јаче уједињавало. Потомци војводе Петра славе зимски Јован-дан (7. I.), а послужују Илијин дан.

Не зна се, да су Вук, Даша и Комнен били браћа; говори се само то, да су били Петрови потомци и према томе по крви међусобно сродни и блиски. Петар је живио у Улици, а ту су живјели Вук и Даша. Једанпут Вуков син убије нехотице Дашина сина и због тога се, настојањем добрих људи, Вук и Даша окуме, да би заборавили на зло, које се догодило. Но Даша није могао спокојно гледати крвника уз кућу, на то науми, да се пресели одатле; али

кад је Вук дочуо за то, пресели се сам из Улице са својим синовима у Орах, да тиме олакша јаде Дашине. Иза Вукова пресељења за годину нијесу се виђели, нити долазили један другом у кућу. Даша, и ако је био ожалошћен за сином, жалио је Вука, што се дао у тако повучени живот, само да њему, Даши, не прави неспокојство; за то на крају године пође Вуку више куће и јави му се: »Како ти је ту, Вуче?« — »Добро ми је као језгри у ораху«, одговорио је Вук; и од тада се то мјесто назвало *Орах*.

Ђетковићи и *Ровчани* су једно племе и воде поријекло од заједничког претка; међусобно се своје; славе Ђурђев-дан, а послужују Илијин-дан, као и сви Шекуларци. Њихови су преци досељени из Дробњака. Не зна се, кад је то било, али се претпоставља, да је то могло бити прије 250 година. У једном предању, које сам забиљежио у Гусињу, стоји: да се је прије 300 година један дио Шекулараца иселио у Дробњаке, одакле су се неки доцније повратили у Шекулар, а неки остали у Дробњацима. При том пресељењу у Дробњаке старјешина исељених Шекулараца продао је онај чувени ферман пећким беговима за карлицу (80 ока) кукуруза. По овом предању изгледа, да се то пресељење навршило због гладне године. Може се предпоставити, да су Ђетковићи и Ровчани, чија се старина доводи из Дробњака, потомци исељених Шекулараца, који су се из Дробњака повратили. Да у то, опет, сумњамо, наводи нас разлика у слави, али Ђетковићи и Ровчани могли су, због разних узрока, измијенити стару славу, задржавши са осталим Шекуларцима исту прислужбицу. Ђетковића има 36, а Ровчана 58 кућа; свега их је *94 куће*.

Осим поменутих у Шекулару живе и *Мезгаљи*, који су тако назвати по самом селу, а род им је из Лијеве Ријеке. У старије вријеме у Мезгаљу је живјело до 30 кућа, које су биле старином из Бајица и биле су чипчије гусињских бегова; славиле су зимски Јован-дан, који славе Бајице-Мартиновићи. Љеворечани су правили овијема разне пакости, нападали су их, и отимали им стоку. Један пут им Љеворечани закољу чобанина, па с главом у торби дођу на конак у оца закланог дјетета. Кад су домаћи видјели главу свог дјетета, нападну Љеворечане по ноћи и убију њих пет, па утеку у Ругово, а затим у Пећ, одакле их паша Махмудбеговић пресели у Гораждевац. За овима се преселе и сви њихови рођаци, оставивши село пусто, и населе се у Гораждевцу. Од њих су се, доцније, многи преселили у Србију. На пустом земљишту у Мезгаљу на-

селили су се Љеворечани, узевши све имање за крв. Данас у Меагаљима има *51 кућа.*

У Шекулару има свега **408 кућа**, од којих отпада на потомство војводе Петра 263 куће или 64·46%, на насеље дробњачког поријекла 94 к. или 23·04%, а на насеље васојевићког поријекла 51 к. или 12·50% свега становништва. Дакле, потомство Петра Шекуларца чини масу; оно је свагда и давало људе, који су предњачили у племену, а оно је и знатно старије од осталих; за његово се потомство и не зна, одакле је досељено овдје; оно је врло старо. Нагађа се, да је поријекло Петра Шекуларца из Ђешанске Нахије, из Дражевине, гдје се једно мјесто и данас зове Шекулар. Ако је ово тачно, онда је то пресељење могло бити најприје због гладних година, каквих је често било по кршевитим предјелима старе Црне Горе.

Много има исељених Шекулараца; они су се исељавали у сва времена, зато се мисли, да су се исељавали због разних узрока: неродице, глади, тјескобе, зулума и др. Прича се, да је негдје врло давно падао велики снијег и дувао студени вјетар, да је о Ђурђеву-дне била «поморшица» (смрзнут снијег), те људи нијесу могли на вријеме узорати и посијати. Таквих је година било много и зато је народ био присиљен, да се одавде исељава и тражи удобнија мјеста. Тада су једни Шекуларци пошли у Гиљанску Нахију, гдје и данас насељавају села: Хајину, Рекмешинце, Тиринце, Бушинце, Гоголовце, Ојановце и Радановце. Сви се ови и данас, по казивању Шекулараца, зову заједничким именом Шекуларци и славе зимски Јовањдан, као и њихова матица[1]. У исто доба су се неки Шекуларци преселили у Стари Влах, гдје и данас живи њихово потомство.

Исељавање Шекулараца у Гиљанску Нахију и Стари Влах могло је бити послије 1651. г., т. ј. послије откривења збора српских црквених поглавара у Будимљу, на коме се углавило било, да се ступи у везу с папом у циљу подизања хришћана против Турака. Откривење тог састанка донијело је за православне Србе тешке муке; нарочито су они из будимљанске епархије, којој је и Шекулар припадао, страдали. Због насиља, које Турци починише Србима, и Шекуларци су били принуђени, да се исељавају.

[1] [illegible]

Да ово пресељење није било за вријеме Велике Сеобе Срба под Чарнојевићем, најјасније се доказује тим, што се Шекуларци не преселише у Аустрију, куда је општа сеоба одвукла Србе, него се населише сасвим на другу страну. Изгледа, да у доба тог пресељења утицај аустријски није био толико силан, да је могао упливисати на исељавање и одређивање правца исељавања.

Исељавање Шекулараца продужило се и доцније. Данас у Метохији има Шекулараца у Гораждевцу, Црном Врху, Сили, Пећи и Бијелом Пољу (код Пећи). Протићи у Пећи су од Бракочевића; од њих су и Савовићи у Пећи. Сви исељени Шекуларци задржали су старо име. То је уједно доказ, да је Шекулар био чувено племе, чијим су се именом с поносом називали, а и данас се називају, сви старији и новији исељеници.

Шекулараца има у Велики, Полимљу, Брезовици, Гусињу, Калудри и Горњим Селима. Бабићи у Калудри су од Ћетковића, а тако и Бабићи у Горњим Селима.

РЕГИСТАР

I. Топографска имена.

II. Породична имена.